

cutting through complexity

SUSTAINABILITY

MVO Sector Risico Analyse

Aandachtspunten
voor dialoog

kpmg.com/sustainability

In opdracht van de Minister voor Buitenlandse
Handel en Ontwikkelingssamenwerking
en de Minister van Economische Zaken

INHOUD

Dit rapport is gebaseerd op onderzoek door KPMG Advisory N.V. in opdracht van de Minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en de Minister van Economische Zaken.

01	Managementsamenvatting	4
02	Introductie: achtergrond en doelstellingen	10
03	Selectie van sectoren	16
04	Bevindingen en analyse	30
05	Aandachtspunten voor DIALOG per sector	46
	Bouw	48
	Chemie	58
	Detailhandel	70
	Energie	80
	Financiële sector	88
	Groothandel	102
	Hout en papier	112
	Land- en tuinbouw	122
	Metaal / Elektronica	134
	Olie en Gas	144
	Textiel en kleding	148
	Voedingsmiddelen	156
06	Conclusies en advies	166
07	Bijlagen	170

01

**MANAGEMENT-
SAMENVATTING**

‘Ruggie Framework’

Op 16 juni 2011 heeft de Mensenrechtenraad ingestemd met de United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights, oftewel het ‘Ruggie Framework’. De verantwoordelijkheid van bedrijven om mensenrechten te respecteren (*responsibility to respect*) is een van de centrale pijlers hierin. Op basis van deze *responsibility to respect* moeten bedrijven *due diligence* doen om risico's te onderzoeken en actie te ondernemen om deze risico's te voorkomen of te verminderen. De OESO-richtlijnen voor Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) stellen dat bedrijven bij het in kaart brengen van risico's helemaal tot aan de grondstoffen moeten kijken.

Kabinetsbrief ‘MVO loont’

In juni 2013 hebben de minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en de minister van Economische Zaken de kabinetsbrief ‘MVO loont’¹ aan de Tweede Kamer gestuurd, met daarin het beleid voor het verder bevorderen van MVO. In deze brief is een MVO Sector Risico Analyse (SRA) aangekondigd.

MVO Sector Risico Analyse

De SRA vormt een eerste stap in het uitvoeren van *due diligence* van het Nederlandse bedrijfsleven, gefaciliteerd door de Nederlandse overheid in nauwe samenwerking met het bedrijfsleven en maatschappelijk middenveld.

Het is de eerste keer dat onderzoek naar MVO-
risico's in sectoren op het gebied van Milieu, Arbeid, Mensenrechten, Corruptie en Belastingen op deze schaal plaatsvindt. Nieuw is ook dat de risico's als gevolg van het handelen of niet handelen van bedrijven centraal staan en niet de impact die mondiale

trends hebben op de sector, de positieve bijdrage van de sector aan economische groei en werkgelegenheid in verschillende landen, bijdragen aan duurzame technologieën of de commerciële kansen van MVO voor koplopers. De SRA leidt daarmee mogelijk tot een iets andere selectie van thema's en risico's dan in het eigen MVO-beleid van veel sectoren en bedrijven. Het doel van de SRA is om te onderzoeken welke sectoren een verhoogd risicoprofiel hebben, de belangrijkste risico's te identificeren en te laten zien hoe sectoren reeds invulling geven aan hun *responsibility to respect*.

Startpunt dialoog

De uitkomsten van de SRA vormen een startpunt voor de dialoog binnen en met sectoren, hetgeen mogelijk leidt tot het sluiten van convenanten. De SRA is tevens een praktisch instrument voor Nederlandse sectoren om hun eigen *due diligence* te starten of verder vorm te geven.

Selectie sectoren

De SRA kent een aantal stappen waarbij de sectoren met de grootste MVO-
risico's de meeste aandacht krijgen en de diepgang van het onderzoek verder toeneemt in elke stap. Het betreft:

1. Quick scan 86 sectoren;
2. Analyse van het economisch belang en ketenrisico's in 51 sectoren door te kijken naar het grondstoffengebruik en de handel met en investeringen in landen met hoge risico's voor Arbeid, Mensenrechten en Corruptie;
3. Nader onderzoek naar 20 sectoren op basis van literatuuronderzoek, inclusief toetsing bij stakeholders en data- en tekstmining;

4. Uitgebreid literatuuronderzoek naar 13 prioritaire sectoren op basis van sectorspecifieke MVO-
risico's, aangevuld met zelfevaluaties door sectororganisaties en vragenlijsten voor stakeholders;
5. Een eerste dialoog met de 13 prioritaire sectoren over de (concept)bevindingen.

Samenwerking

De SRA is een complex en omvangrijk samenwerkingsproces met betrokkenheid van meerdere groepen, zoals sectororganisaties, NGO's, vakbonden, wetenschappers en ministeries. Een aantal feiten:

- Analyse van de ketenrisico's van meer dan 50 sectoren;
- Meer dan 50 gesprekken tussen sectororganisaties en KPMG Advisory N.V. (hierna: KPMG);
- Meer dan 25 sectororganisaties die (delen van) een zelfevaluatie invullen of op andere wijze input leveren;
- Participatie van meer dan 30 maatschappelijke organisaties (NGO's, vakbonden, wetenschappers) bij het analyseren van risico's voor de prioritaire sectoren;
- 12 inloopdagen met deelname van sectororganisaties, maatschappelijke organisaties en ministeries;
- 148 bronnen voor de selectie van prioritaire sectoren, 2.000 bronverwijzingen voor 13 prioritaire sectoren (deels aangereikt door sectoren en maatschappelijke organisaties).

Resultaten

De belangrijkste ('materiële') MVO-
risico's per sector zijn in kaart gebracht. 'Materieel' zijn in de SRA onderwerpen waarbij een bedrijf een grote negatieve impact, betrokkenheid en invloed heeft op mens, dier en milieu. De risico's zijn vastgesteld op basis van de analyse van duurzaamheidsverslagen van sectororganisaties en koplopers, GRI-sectordocumenten, aanvullend literatuuronderzoek en door het raadplegen van stakeholders (sectororganisaties, NGO's, vakbonden en wetenschappers). Per risico is geanalyseerd hoe de sector invulling geeft aan de *responsibility to respect*. Dit heeft uiteindelijk geleid tot een concrete lijst met aandachtspunten voor dialoog per sector. Hierbij constateren wij het volgende:

- Er is sprake van materiële risico's in alle sectoren;
- In alle sectoren zijn aandachtspunten voor dialoog;
- Er zijn grote verschillen tussen en binnen sectoren;
- Over een aantal risico's is onvoldoende informatie beschikbaar;
- Sectoroverstijgende risico's spelen een centrale rol bij de maatschappelijke appreciatie.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Risico's en aandachtspunten voor dialoog in alle sectoren

Per sector zijn 13-24 materiële risico's geselecteerd in de categorieën Milieu, Arbeid, Mensenrechten, Corruptie en Belastingen. De volgende risico's zijn, telkens in een iets andere vorm, relevant voor een groot aantal van de 13 nader onderzochte sectoren:

MILIEU

- Uitstoot broeikasgassen
- Water- en bodemverontreiniging
- Waterschaarste
- Landgebruik in kwetsbare gebieden
- Aantasting dierenwelzijn

ARBEID

- Ongezonde en onveilige werkomstandigheden
- Kinderarbeid
- Schending vakbondsrechten
- Schending vrouwenrechten
- Onderbetaling

MENSEN- RECHTEN

- Landroof
- Ontnemen van (het recht op) een schone, veilige en gezonde leefomgeving
- Uitputting natuurlijke hulpbronnen

Veel risico's treden op in landen waaruit Nederland veel grondstoffen en goederen importeert. Het betreft met name Argentinië, Bangladesh, Brazilië, China, Colombia, India, Indonesië, Maleisië, Turkije en Ivoorkust. Voor de meeste van de 51 onderzochte sectoren geldt eveneens dat er sprake is van toepassing van grondstoffen met

hoge risico's en import vanuit, investeringen in of handel met hoogrisicolanden op het gebied van Arbeid, Mensenrechten en Corruptie. De SRA laat voor de sectoren bouw, chemie, detailhandel, elektronica, energie, financiële sector, groothandel, hout en papier, land- en tuinbouw, metaal, olie en gas, textiel en kleding, en voedingsmiddelen, die allemaal een verhoogd risicoprofiel hebben, zien waar de risico's per sector zitten en wat de aandachtspunten voor dialoog zijn.

Grote verschillen tussen en binnen sectoren

De onderzochte prioritaire sectoren zijn heterogeen. De bedrijven zijn niet alleen verschillend van aard, maar ook de wijze waarop het proces van due diligence is ingericht verschilt van bedrijf tot bedrijf. De aandachtspunten voor dialoog gelden daarom niet voor alle individuele bedrijven in de betreffende sector. Verder zijn er diverse sectorinitiatieven om risico's te beheersen. De opzet van deze initiatieven en de mate van betrokkenheid van stakeholders verschillen per sector. Per sector is ook sprake van verschillende branches met elk hun eigen brancheorganisaties en specifieke aandachtspunten. De SRA richt zich op de hoofdlijnen voor de hele sector.

Onvoldoende informatie over een aantal risico's

Tijdens het uitvoeren van de SRA was onvoldoende informatie beschikbaar over de herkomst en het gebruik van een aantal grondstoffen door Nederlandse sectoren. Dit geldt met name voor een aantal metalen. Daarnaast was het niet mogelijk om sector-specifieke bevindingen te doen voor Corruptie en Belastingen. De beschikbare bronnen gaan vooral in op landenrisico's en incidenten. Voor Belastingen geldt bovendien dat het OESO-normenkader voor belastingen nog in ontwikkeling is.

Sectoroverstijgende risico's spelen centrale rol bij maatschappelijke appreciatie

De aandacht van veel maatschappelijke organisaties gaat uit naar sectoroverstijgende risico's. Het betreft:

- samenhangende risico's in relatie tot landrechten, biodiversiteit, lokale voedselvoorziening en vrouwenrechten;
- de negatieve effecten van mijnbouw (milieu, arbeid, mensenrechten);
- schending van arbeids- en mensenrechten in landen als China, Bangladesh en India;
- schending van vrouwenrechten.

Hoewel in alle sectoren al gewerkt wordt aan het reduceren van de bovenstaande sectoroverstijgende risico's zijn maatschappelijke organisaties hierover in het algemeen kritisch. Tegelijkertijd erkennen veel maatschappelijke organisaties dat individuele bedrijven of sectoren deze risico's niet alleen kunnen oplossen. Ook de mate waarin corruptie en belastingen een risico zijn, is primair gerelateerd aan landen in plaats van sectoren. Beide thema's maken echter, evenals Milieu, Arbeid en Mensenrechten, deel uit van de OESO-richtlijnen voor MVO bij bedrijven.

Uitdagingen voor vervolg

De mate waarin de aandachtspunten voor dialoog per sector ook echt relevant zijn voor individuele bedrijven, verschilt van geval tot geval. In alle sectoren zijn er namelijk koplopers die al vergevorderd zijn met het voorkomen en verminderen van de risico's die zijn beschreven in de sectoranalyses. Een sectoraanpak alleen is bovendien niet voldoende voor de aanpak van sectoroverstijgende of landenspecifieke risico's.

Er zijn daarom vier relevante niveaus voor nadere analyse en het uitwerken van de aandachtspunten voor dialoog in de sectoren:

- Bedrijven: starten of uitbreiden due diligence;
- Sectoren: aanpakken MVO-risico's die bedrijven niet alleen kunnen oplossen;
- Sectoroverstijgende thema's en agenda's voor hoogrisicolanden: internationale aanpak met mede-overheden;
- Ketens: voor risico's die niet zozeer aan een specifieke sector gekoppeld zijn, maar aan een belangrijke grondstof voor meerdere sectoren.

Hoewel Nederland al jaren inzet op het verduurzamen van ketens, onder andere via het Initiatief Duurzame Handel (IDH) bestaat nog een aantal 'blinde vlekken' in het systematisch aanpakken van de risico's in ketens. Dit geldt met name voor biobrandstoffen, enkele agrarische grondstoffen voor diervoeders en voedingsmiddelen en vooral voor diverse metalen. Deze vier niveaus zijn nodig om te voorkomen dat bedrijven of sectoren op basis van hun eigen due diligence gedwongen worden uiteindelijk zakelijke relaties in bepaalde landen of gebieden stop te zetten, omdat ze geconfronteerd worden met risico's die ze niet zelfstandig kunnen voorkomen of verminderen en een sectoroverstijgende, keten- of landenaanpak ontbreekt. Dat is niet in lijn met de intenties van het 'Ruggie Framework' en de OESO-richtlijnen voor MVO, waarin 'disengagement' echt de laatste oplossingsrichting is.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

02

INTRODUCTIE:
ACHTERGROND EN
DOELSTELLINGEN

2.1 Achtergrond

In juni 2013 hebben de minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en de minister van Economische Zaken de kabinetsbrief 'MVO loont'¹ aan de Tweede Kamer gestuurd, met daarin het beleid voor het verder bevorderen van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO). In deze brief werd een MVO Sector Risico Analyse (SRA) aangekondigd.

De productie van onze spijkerbroeken en smart-phones vindt niet in Nederland plaats, maar daar waar productie- en transportkosten het laagst zijn. Dit is het gevolg van de globalisering van de economie en kan niet alleen (prijs)voordelen opleveren voor Nederlandse bedrijven en consumenten, maar draagt ook bij aan het ontwikkelen van lokale economieën in (ontwikkelings)landen. Tegelijkertijd zijn er risico's aan verbonden. Zeker als een bedrijf internationaal zakendoet zijn de risico's vaak anders dan we in Nederland gewend zijn. Een bedrijf kan bijvoorbeeld direct of indirect betrokken raken bij ernstige schendingen van arbeidsrechten als kinderarbeid, levensgevaarlijke werksituaties zoals in de textielsector in Bangladesh of extreem lange werktijden. Maar ook kan het gaan om intimidatie en bedreiging van vakbondsleden, het onrechtmatig in bezit nemen van landbouwgronden of schade toebrengen aan kwetsbare ecosystemen. De afgelopen jaren zijn er hiervan verschillende voorbeelden geweest waarbij het Nederlandse bedrijfsleven betrokken was. Zo werden schoenenbedrijven in verband gebracht met kinderarbeid bij de productie van leer. De productie van hazelnoten en het gebruik van kinderarbeid hierbij heeft eveneens tot Kamervragen geleid. Het meest bekend bij het grote publiek is het instorten van de textiel fabriek Rana Plaza in Bangladesh. In alle gevallen werd politiek besloten dat maatregelen nodig zijn.

Om dergelijke risico's te vermijden verwachten de Nederlandse overheid, vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties, consumenten en maatschappelijke organisaties dat bedrijven zakendoen met respect voor mens en milieu: maatschappelijk verantwoord ondernemen dus. Nationaal vormt wetgeving de basis en gaat MVO om wat bedrijven meer doen dan waar zij wettelijk toe verplicht zijn. Internationaal houdt MVO in het invulling geven aan internationale normen voor onder andere mensenrechten, arbeidsomstandigheden en milieu. Internationaal zijn deze normen vastgelegd in de OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen², de UN Guiding Principles on Business and Human Rights³ en de fundamentele arbeidsnormen van de ILO⁴ die daarvan deel uitmaken. Deze richtlijnen en de daarin neergelegde responsibility to respect zijn gericht op het voorkomen van misstanden op het gebied van mensenrechten, arbeidsrechten en milieu en geven handvatten om deze normen in beleid en praktijk te implementeren.

Een centraal begrip in deze richtlijnen is due diligence of MVO-risicomanagement. Hieronder wordt het proces verstaan waarin bedrijven de daadwerkelijke en mogelijke negatieve impact van hun handelen (of niet handelen) identificeren, voorkomen en verminderen, en verantwoording afleggen aan stakeholders over hoe zij omgaan met de geïdentificeerde risico's. Bij de uitwerking van due diligence staat niet de vraag naar de risico's voor het bedrijf centraal, maar de mogelijke en daadwerkelijke risico's op negatieve impact voor anderen, zoals werknemers en lokale gemeenschappen. Met de SRA wil het kabinet inzicht krijgen in welke Nederlandse sectoren zich de grootste risico's voordoen op het vlak van mens en milieu, met als doel om zijn beleid en dat van het Nederlandse bedrijfsleven ten aanzien van deze risico's proactiever te maken

en minder gebaseerd op incidenten. Van de sectoren met een relatief hoogrisicoprofiel wil de overheid in kaart brengen in hoeverre zij op dit moment invulling geven aan hun due diligence. Hebben bedrijven in deze sectoren de risico's in beeld en wat doen zij met risico's en eventuele misstanden die zijn geïdentificeerd? Het kabinet wil vervolgens met sectoren en belanghebbenden bezien waar en op welke manier risico's verder kunnen worden verminderd. Samenwerking van de sectoren met de overheid, vakbonden en maatschappelijke organisaties biedt betere mogelijkheden voor een gestructureerde aanpak van problemen. Een logische vervolgstap is om deze inspanningen te organiseren door middel van convenanten. In zijn advies van 25 mei 2014 heeft de Sociaal-Economische Raad (SER) bepleit dat sectoren en bedrijven het initiatief nemen convenanten over (internationaal) MVO te sluiten met de overheid en maatschappelijke organisaties⁵.

KPMG is in oktober 2013 begonnen met het uitvoeren van de SRA. Als vertrekpunt van het onderzoek zijn wij begonnen met alle in Nederland opererende sectoren. Aan de hand van literatuuronderzoek en door het inventariseren van kennis bij experts en verschillende stakeholders over aanwezige risico's, is een selectie gemaakt van 13 sectoren waarbij de MVO-risico's als relatief groot zijn beoordeeld. Vervolgens zijn de risico's verder uitgewerkt en is beoordeeld hoe het staat met de responsibility to respect. Over de resultaten van deze analyse en over de verantwoording van de methodiek wordt in dit rapport verslag gedaan.

2.2 Doelstellingen

Dit onderzoek vormt een eerste stap in het uitvoeren van een sectorale due diligence van het Nederlandse bedrijfsleven, gefaciliteerd door de Nederlandse

overheid. Meer specifiek is het doel van de MVO SRA om:

1. te bekijken welke sectoren mogelijk een verhoogd risicoprofiel hebben;
2. per risicosector de belangrijkste risico's te identificeren;
3. te laten zien in welke mate deze sectoren op dit moment feitelijk invulling geven aan hun responsibility to respect;
4. een indicatie te geven van de maatschappelijke appreciatie voor de manier waarop sectoren invulling geven aan hun responsibility to respect.

De SRA vormt de input voor een dialoog binnen de verschillende sectoren en biedt de overheid een handreiking om – waar opportuun – bij te dragen aan deze dialoog en de afspraken die daaruit voortkomen. De uitkomsten van de SRA vormen daarmee nadrukkelijk een startpunt voor de dialoog in en met sectoren, hetgeen mogelijk leidt tot het sluiten van convenanten. Die convenanten hebben volgens het SER-advies⁶ als doel:

- een substantiële verbetering te realiseren van specifieke risico's binnen een ambitieuze en realistische termijn van 3 tot 5 jaar voor groepen die negatieve effecten ervaren;
- het vinden van gezamenlijke oplossingen voor problemen die bedrijven alleen niet kunnen oplossen.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Hierbij staat de eigen verantwoordelijkheid van bedrijven om maatschappelijk verantwoord te ondernemen voorop, in samenwerking met belanghebbenden, waarbij de overheid waar dat zinvol en gewenst is een ondersteunende rol kan vervullen.

2.3 Uitvoering van deze opdracht

De SRA is een multistakeholderproces geweest met de Nederlandse overheid, het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld. Vanuit de overheid hebben een projectgroep en een stuurgroep toegezien op de uitvoering van het werk door KPMG. In zowel projectgroep als stuurgroep waren mensen vertegenwoordigd van beide

betrokken ministeries: Buitenlandse Zaken en Economische Zaken. Ambtenaren van verschillende ministeries zijn aanwezig geweest bij bijeenkomsten en hebben informatie aangeleverd. Vanuit het maatschappelijk middenveld was er een 'vaste stakeholdergroep' betrokken, die op verschillende momenten tijdens de uitvoering van het project is geïnformeerd en om input is gevraagd. In deze vaste stakeholdergroep zaten: MVO-platform, VNO-NCW, FNV (Federatie Nederlandse Vakbeweging), IUCN (International Union for the Conservation of Nature), BMO (Breed Mensenrechten Overleg) en De Groene Zaak. In de loop van het project zijn de prioritaire sectoren nauw betrokken bij het onderzoek. Er is hen gevraagd

om een zelfevaluatie in te vullen met MVO-risico's. Vervolgens zijn per sector inlooptdagen georganiseerd waarbij sectorvertegenwoordigers aanwezig waren. Naast bovenstaande vaste stakeholdergroep zijn diverse andere maatschappelijke organisaties betrokken en gevraagd om input te leveren, onder meer door het leveren van input voor de beoordelingen door KPMG bij de selectie van sectoren, het toetsen van bevindingen en het beantwoorden van een vragenlijst over de MVO-risico's per sector (zie paragraaf 3.2 voor een verdere toelichting van dit deel van het onderzoek). In totaal hebben meer dan 29 organisaties op deze manier input gegeven. Zie bijlage D voor een overzicht van de maatschappelijke organisaties die aan het onderzoek hebben deelgenomen.

De MVO-risicochecker van MVO Nederland⁷ is als bron gebruikt voor dit onderzoek. De resultaten van de SRA worden waar mogelijk gebruikt voor het aanvullen van de MVO-risicochecker.

2.4 Over dit rapport

In het volgende hoofdstuk beschrijven we welke 13 prioritaire sectoren we hebben geselecteerd en op basis van welke criteria. Hierna, in paragraaf 3.3, zal het gebruikte methodologisch kader worden uitgelegd. In hoofdstuk 4 worden de bevindingen en analyse besproken. Allereerst beschrijven we een aantal sectoroverstijgende risico's. Hierna beschrijven we per risicocategorie een aantal bij meerdere sectoren terugkomende risico's. Vervolgens kijken we naar de responsibility to respect. Na een uitleg over hoe sectoren en stakeholders zijn geconsulteerd, worden de resultaten van alle 13 sectoren beschreven. Dit rapport sluit af met een hoofdstuk waarin we de conclusies bespreken en ons advies uiteenzetten.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

03

**SELECTIE VAN
SECTOREN**

3.1 Prioritaire sectoren

Bij de start van het onderzoek hebben we alle sectoren van de Nederlandse economie in kaart gebracht. Aan de hand van literatuuronderzoek en door het inventariseren van kennis bij experts en stakeholders over aanwezige risico's, is een selectie gemaakt van sectoren waarbij de MVO-risico's als relatief groot zijn beoordeeld. Hierbij is ook het economisch belang van de sectoren voor Nederland in overweging genomen. De 13 prioritaire sectoren zijn (in alfabetische volgorde):

- **Bouw**
- **Chemie**
- **Detailhandel**
- **Energie**
- **Financiële sector**
- **Groothandel**
- **Hout en papier**
- **Land- en tuinbouw**
- **Metaal / Electronica**
- **Olie en Gas**
- **Textiel en kleding**
- **Voedingsmiddelen**

Zie bijlage A voor een afbakening van deze sectoren.

3.2 Proces en criteria voor selectie van sectoren

Het vertrekpunt voor het onderzoek was een lijst met alle in Nederland opererende sectoren volgens de codering van de SBI (Standaard Bedrijfs Indeling)⁸. De SBI is ingedeeld naar economische activiteit en kent in basis 86 sectoren. Door middel van een stapsgewijze analyse is een prioritering aangebracht in het aantal sectoren en is het aantal sectoren verkleind. Naarmate het onderzoek verder vorderde, nam de diepgang van de analyse steeds verder toe. De meest uitgebreide analyse van risico's heeft plaatsgevonden voor de 13 prioritaire sectoren. De volgende stappen zijn genomen om tot een selectie van 13 sectoren te komen:

1. Eerste prioritering van sectoren: Een aantal sectoren is niet verder onderzocht omdat zij voldoen aan (elke van) de volgende voorwaarden:

- Geen (grootschalig) gebruik van grondstoffen en energie;
- Geen (grootschalig) grondgebruik en/of emissies;
- Geen (grootschalige) inzet van laagwaardige arbeid;
- Sectoren zijn primair in Nederland actief.

Sectoren die buiten deze eerste prioritering zijn gevallen zijn onder meer hotels, schoonmaakbedrijven, kappers, verhuurders van onroerend goed en IT-dienstverlening.

2. Analyse economisch belang en ketenrisico's: In deze stap is er voor de 51 overgebleven sectoren een analyse gemaakt van de MVO-

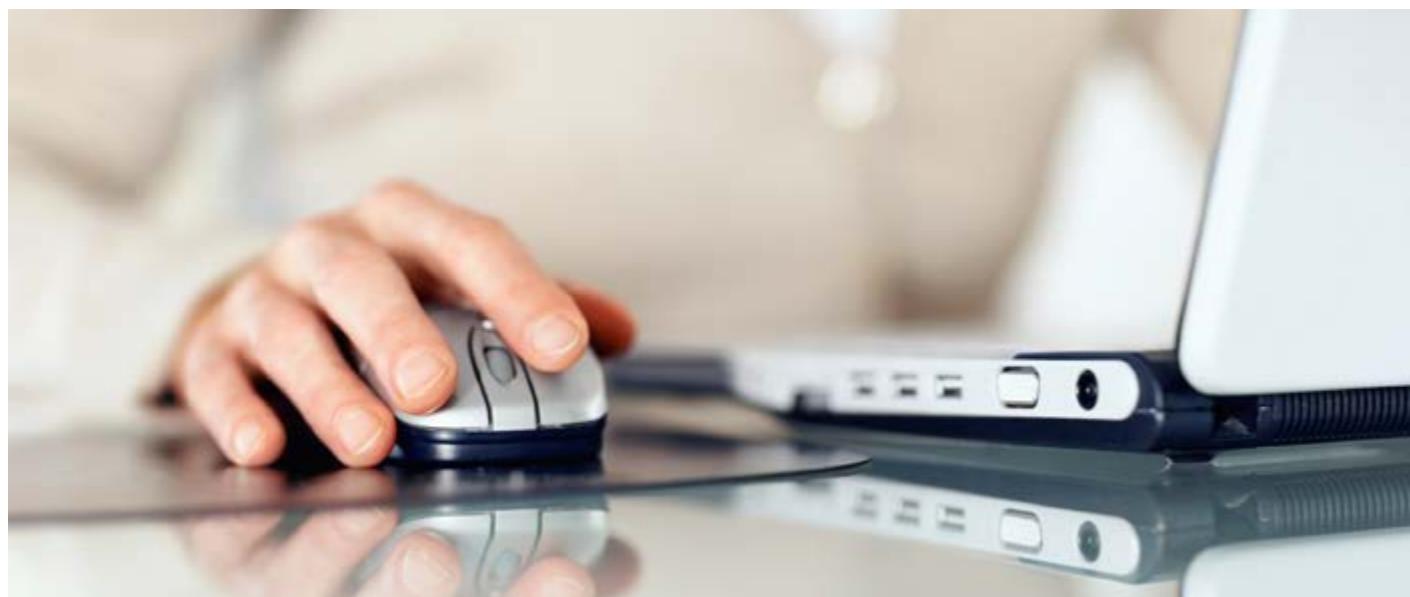
ketenrisico's. Daarnaast hebben we onderzocht wat het economisch belang is van de sector voor Nederland, met als doel om de inzet van mensen en middelen tijdens het onderzoek en in de vervolgfase te kunnen richten op grotere sectoren met relevante MVO-risico's. In deze fase is het aantal van 51 sectoren ook verkleind door een aantal logisch bij elkaar horende sectoren te clusteren (zoals winning van delfstoffen en dienstverlening voor de winning van delfstoffen).

De ketenrisico's zijn beoordeeld op de risicocategorieën Milieu, Arbeid, Mensenrechten en Corruptie. Om het Milieurisico te kunnen beoordelen is van elke sector een beoordeling gemaakt van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen (biotisch en abiotisch)⁹. Risico's op de gebieden Arbeid, Mensenrechten en Corruptie zijn beoordeeld op basis van de aanwezigheid van een sector in risicolanden, grootschalige investeringen of import vanuit die landen (volgens data van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)). In dit onderzoek wordt kinderarbeid meegenomen onder arbeid en kijken we bij mensenrechten primair naar misstanden als gevolg van het handelen of niet handelen van bedrijven, omdat bedrijven hierbij ook een handelingsperspectief hebben. De landroof en de uitputting van natuurlijke hulpbronnen voor toekomstige generaties zijn daarbij risico's die relevant zijn voor diverse sectoren. Landroof betreft de grootschalige (controversiële) aankoop of lease van grote stukken land in ontwikkelingslanden, door overheden, multinationals of particulieren, vaak met als doel het verbouwen van landbouwproducten. Welke landen als risicolanden gelden verschilt per onderzochte risicocategorie. Hiervoor zijn verschillende indexen gebruikt¹⁰, waaronder de Corruption Perception Index van Transparency International.

Het economisch belang van sectoren is bepaald door het aandeel van de sector in de totale omzet en de totale werkgelegenheid in Nederland vast te stellen, aan de hand van CBS-data¹¹. Om op 20 prioritaire sectoren uit te komen zijn de sectoren geselecteerd met een groot economisch belang en hoge beoordeling op MVO-ketenrisico's. Het is hierbij belangrijk om te vermelden dat alle sectoren te maken hebben met MVO-risico's, dus ook de sectoren die niet bij de 20 prioritaire sectoren zitten. In onze geglobaliseerde wereld zijn er maar weinig sectoren die, bijvoorbeeld via het doen van inkopen, niet in aanraking komen met landen waar de regels op het gebied van Milieu, Arbeid, Mensenrechten en Corruptie minder strikt zijn of minder strikt worden nageleefd dan in Nederland. Voor de 20 prioritaire sectoren zijn die sectoren geselecteerd met een grotere kans dat zij met MVO-risico's in aanraking komen, door invoer vanuit risicolanden en gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Bij een aantal sectoren die in deze stap zijn 'afgevallen' is er zelfs sprake van ernstige MVO-risico's, maar maakt de sector geen deel uit van de 20 prioritaire sectoren, omdat de sector in Nederland qua economisch belang klein van omvang is. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de farmaceutische sector (productie van medicijnen) en de mijnbouw. De risico's die in deze sectoren spelen worden wel als risico meegenomen in de analyse van andere sectoren. MVO-risico's binnen de mijnbouwsector bevinden zich in de ketens van de sectoren metaal en elektronica en worden daardoor aan die sectoren toegerekend. Zie bijlage C voor een volledig overzicht van geïdentificeerde MVO-risico's per sector.

Eén sector die in deze stap is afgevallen verdient een speciale toelichting. Omdat ook het adviesbureau die dit onderzoek heeft uitgevoerd binnen

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

een sector valt, de sector juridische en adviesdiensten, is ervoor gekozen om deze sector na stap 1 in het onderzoek te houden. Door het laag scoren van deze sector op de volle breedte van de ketenkenmerken is ervoor gekozen om deze sector geen deel te laten uitmaken van de 20 prioritaire sectoren. De onderzoekers zijn zich ervan bewust dat KPMG momenteel onderwerp van discussie is in termen van MVO en er ook onderzoek loopt naar mogelijke belastingfraude, maar wij zien vooralsnog geen sectorale aanleiding om deze eerder gemaakte keuze te wijzigen.

De andere sectoren die in deze stap zijn afgefallen zijn: bosbouw (in Nederland), afvalverwerking, leer (met uitzondering van mode en kleding), mijnbouw (in Nederland), machinebouw en reparatie, tabak, farmacie, scheepvaart, luchtvaart, automotive, post, grafische industrie en water- en nutsbedrijven. Zie bijlage B voor een nadere toelichting op de overwegingen om deze sectoren te laten afvallen.

3. Verdiepingslag analyse MVO-risico's:

Om uit 20 sectoren een kleiner aantal prioritaire sectoren te selecteren heeft een verdiepingslag plaatsgevonden bestaande uit drie onderdelen:

- **Literatuuronderzoek:** Literatuuronderzoek naar de mate waarin de sector in verband wordt gebracht met MVO-risico's op het gebied van Milieu, Arbeid, Mensenrechten en Corruptie, en het kwantificeren van de risico's op basis van professional judgement. Elk van de 20 sectoren is beoordeeld aan de hand van een aantal indicatoren voor Milieu (water, landgebruik, gebruik energie en grondstoffen), Arbeid (veiligheid en gezondheid, dwangarbeid / kinderarbeid en lage lonen), Mensenrechten (algemeen, landroof) en Corruptie. Er zijn hiervoor 148 bronnen geraadpleegd, waaronder alle relevante bronnen uit de MVO-risicochecker van MVO Nederland;

- **Toetsing met stakeholders:** De tijdens het literatuuronderzoek toegekende scores zijn vervolgens getoetst met externe experts en stakeholders die kennis bezitten op een van de getoetste risicocategorieën Milieu, Arbeid en Mensenrechten. Bij Corruptie bleek het niet mogelijk om partijen te vinden die ons oordeel konden bevestigen (informatie over corruptie is vaak bedrijfsspecifiek en komt veelal slechts naar buiten in het geval van incidenten). Per risicocategorie is er een stakeholder gevraagd om de door KPMG beoordeelde criteria van een beoordeling te voorzien (Milieu door het Initiatief Duurzame Handel, Arbeid door CNV Internationaal en Mensenrechten door OxfamNovib en de Universiteit van Amsterdam). Vervolgens hebben we een verschillenanalyse gemaakt en is onze initiële beoordeling op een aantal aspecten aangepast. Naast het verifiëren van de beoordelingen uit het literatuuronderzoek zijn er stakeholders geconsulteerd, waarbij een grote groep van 20 stakeholders (waaronder FNV, WO=MEN, Cordaid, WSPA en OECD Watch, Milieudefensie) heeft aangegeven binnen welke van de 20 sectoren zij de grootste MVO-risico's zagen. Op basis hiervan hebben we onze bevindingen verder aangescherpt;
- **Data- en tekstmining:** In aanvulling op de bovengenoemde stappen heeft er een uitgebreide data- en tekstmining plaatsgevonden op de 20 sectoren, om te bekijken of deze sectoren in verband konden worden gebracht met MVO-risico's. Data- en tekstmining omvat het doen van uitgebreide zoekopdrachten op internet (in verschillende zoekmachines) en het hier vervolgens uit filteren van logische verbanden. Elk van de 20 sectoren is in verband gebracht met risico's op het gebied van Milieu,

Arbeid, Mensenrechten en Corruptie door per risicocategorie vijftien zoektermen per sector te gebruiken in het Nederlands en Engels. Het resultaat van deze stap was een overzicht met 'hits' per sector en een (relatieve) verdeling van de hits per sector over de verschillende risicocategorieën, inclusief de sentimenten in deze hits (positief of negatief). Op basis hiervan werd inzichtelijk binnen welke sectoren welke risicocategorieën meer of minder relevant gevonden worden volgens bronnen op internet. Met de resultaten is een aantal verbanden aangetoond die minder expliciet uit het literatuuronderzoek naar voren kwamen. Op basis hiervan zijn de risicobeoordelingen op enkele onderdelen bijgesteld. In totaal zijn hiervoor 45.263 bronnen gebruikt.

Door bovenstaande verdiepingslag konden de sectoren worden aangewezen met de hoogste MVO-risico's. In overleg met de opdrachtgever is ervoor gekozen om 13 sectoren aan te wijzen. De sectoren die zijn afgefallen in deze ronde zijn: meubels, auto detailhandel, uitzendbureaus, transport, visserij en de overheid. De sectoren hout en papier zijn samen genomen vanwege het grotendeels overlappen van MVO-risico's in de (hout)keten. Zie bijlage B voor een nadere toelichting op de overwegingen om deze sectoren te laten afvallen.

De overheid is op alle risicocategorieën als gemiddeld beoordeeld, omdat de overheid over de gehele breedte van het economisch verkeer actief is. Door onder meer programma's voor duurzaam inkopen en het kabinetsbeleid is er bij de overheid echter voldoende due diligence gedaan. De overheid maakt om deze redenen geen deel uit van de 13 prioritaire sectoren.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

4. Desk research en zelfevaluatie sectoren:

Op basis van de voorgaande verdiepingsslag zijn er 13 sectoren aangewezen met verhoogde MVO-risico's. Voor elk van deze sectoren zijn er zogenaamde 'materiële risico's' geïdentificeerd: risico's die van materieel belang zijn voor mens, milieu of maatschappij. Zie paragraaf 3.3.2 voor een uitleg van materialiteit. Per sector gaat het om tussen de 13 en 24 unieke risico's (zie bijlage C voor een overzicht van materiële risico's per sector). Vervolgens heeft ons desk research zich gericht op deze risico's. Hierbij hebben we voor elk materieel risico een inschatting gemaakt van de impact op de maatschappij, de betrokkenheid van de sector hierbij en de wijze waarop een sector invulling geeft aan zijn de responsibility to respect op basis van honderden bronnen (zie paragraaf 3.3 voor een toelichting op het gebruikte methodologisch kader tijdens deze stap en het separate bronnenboek voor een overzicht van bronnen per sector). Daarnaast zijn alle 13 sectoren en een groot aantal stakeholders (NGO's, vakbonden en wetenschappers) verder bij het onderzoek betrokken. Aan de sectorvertegenwoordigers is een zelfevaluatie voorgelegd, waarbij men alle voor de sector geïdentificeerde MVO-risico's moest beoordelen op impact, betrokkenheid en invulling van de responsibility to respect. Een groot aantal maatschappelijke organisaties en een aantal wetenschappers is door middel van een vragenlijst gevraagd om dezelfde beoordeling te maken als de sectoren. Hierdoor kon het beeld van de sector worden vergeleken met het beeld van de maatschappelijke organisaties in onze analyse.

De sectoren hebben, via sector- en branche-organisaties, meegewerkt aan dit deel van het onderzoek. Er zijn meer dan 30 maatschappe-

lijke organisaties (NGO's, vakbonden en wetenschappers) die risico's hebben beoordeeld. Zie bijlage D voor een overzicht van organisaties die hebben deelgenomen het onderzoek.

5. Dialoog prioritaire sectoren: Na het afronden van de zelfevaluaties door sectoren en het invullen van vragenlijsten door maatschappelijke organisaties zijn onze bevindingen uit de desk research waar nodig aangevuld en bijgesteld. Per sector zijn hiervoor eerst individuele gesprekken gevoerd met de sectorvertegenwoordigers en vervolgens workshops ('inloopdagen') georganiseerd waarbij naast vertegenwoordigers van de sector verschillende maatschappelijke organisaties en vertegenwoordigers van de overheid aanwezig waren. Tijdens deze workshops zijn de bevindingen over de risico's van de sectoren en stakeholders geduid en met elkaar vergeleken. Er is besproken wat volgens de aanwezigen de belangrijkste MVO-risico's zijn, die de sector de komende jaren zou kunnen agenderen. De workshops vormen daarmee een eerste stap in de dialoog met sectoren en kunnen een startpunt zijn voor continuering van deze dialoog in of na de zomer van 2014. De conceptbevindingen per sector zijn aan de sectoren voorgelegd voor een reactie. De bevindingen over sectoroverstijgende risico's zijn met – op deze risico's gespecialiseerde – maatschappelijke organisaties afgestemd.

Er hebben twaalf workshops met sectoren plaatsgevonden. De workshop met de sector bouw is niet doorgegaan vanwege een gebrek aan belangstelling van stakeholders. Het aantal personen dat aanwezig was bij de inloopdagen verschilde per sector en liep uiteen van 3 (groothandel) tot 20 (financiële sector).

3.3 Methodologisch kader

3.3.1 Scope

Het werk van professor John Ruggie, zoals beschreven in de UN Guiding Principles on Business and Human Rights³ gaat uit van het doen van due diligence om risico's in de ketens en processen van bedrijven te onderzoeken en gepaste actie te ondernemen om risico's te voorkomen of te verminderen. Alhoewel de focus in het werk van Ruggie ligt op het gebied van mensenrechten, zijn er binnen de scope van de OESO-richtlijnen ook andersoortige risico's, bijvoorbeeld op het gebied van Milieu, Arbeid en Corruptie. Als insteek voor de SRA is ervoor gekozen om de scope van de OESO-richtlijnen aan te houden, maar om de uitgangspunten van Ruggie ook toe te passen op andere categorieën MVO-risico's. De vastgestelde scope van de SRA omvat de risicocategorieën Milieu, Arbeid, Mensenrechten en Corruptie. Bij de start van de SRA is er een inventarisatie gemaakt van geldende internationale grondslagen binnen elk van deze categorieën om te kunnen beoordelen of, wanneer en in welke mate er

sprake is van risico's veroorzaakt als gevolg van het handelen van het Nederlandse bedrijfsleven¹². Bij risico's gaat het in de SRA over schadelijke gevolgen voor de maatschappij als gevolg van het handelen of niet-handelen van Nederlandse bedrijven. Het woord 'risico' verdient daarbij een nadere toelichting. Theoretisch gaat het bij risico's om gebeurtenissen die mogelijk plaatsvinden in de toekomst, terwijl het bij de in deze analyse onderzochte problematiek in veel gevallen gaat om gebeurtenissen die reeds plaatsvinden. In een aantal andere gevallen is niet met zekerheid vast te stellen of bepaalde gebeurtenissen (zoals kinderarbeid) in de ketens van sectoren plaatsvinden. Door in bepaalde landen te ondernemen of inkopen te doen, zou men kunnen zeggen dat er een verhoogd risico bestaat dat er in de bewuste keten sprake is van kinderarbeid. In dit rapport staan risico's voor misstanden op het gebied van milieu, mensen en de maatschappij die reeds plaatsvinden of waarvan de kans groot is dat deze nog zullen gaan plaatsvinden. Het gaat hierbij dus ook, en eigenlijk vooral, om risico's die spelen in de ketens waarin Nederlandse sectoren actief zijn. Het kan hierbij dus gaan om risico's die zich afspelen

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

bij (leveranciers van) leveranciers van Nederlandse bedrijven. Waar bedrijven op enige wijze bijdragen aan risico's, moeten zij volgens Ruggie hun invloed aanwenden om de risico's te mitigeren. Het gaat hier dus overigens om, wat Nederland betreft, wat bedrijven meer doen dan waar zij wettelijk toe verplicht zijn. Internationaal gezien gaat het om het invulling geven aan internationale normen voor mensenrechten, arbeidsomstandigheden en milieu.

3.3.2 Materialiteit

Onderdeel van de doelstellingen van de SRA is om te bekijken wat de belangrijkste ('materiële') MVO-risico's zijn binnen de sectoren met een verhoogd MVO-risico. 'Materieel' zijn die onderwerpen waarbij een bedrijf een grote invloed heeft op de samenleving. Van de materiële risico's dient vervolgens te worden vastgesteld hoe de sectoren op dit moment omgaan met de responsibility to respect, oftewel hoe de risico's door het bedrijfsleven worden onderkend en beperkt. Om de belangrijkste risico's te kunnen vaststellen is er door de onderzoekers een materialiteitsanalyse gemaakt. Op basis van de analyse van verslagen van koplopers, GRI-sectordocumenten en desk research en door het raadplegen van stakeholders als NGO's, vakbonden en wetenschappers zijn de belangrijkste risico's van de 13 prioritaire sectoren geïdentificeerd. Deze risico's zijn vervolgens aan de sectoren en stakeholders voorgelegd om hieruit de belangrijkste risico's te kunnen destilleren.

3.3.3 Model voor vergelijken MVO-risico's

Om te kunnen beoordelen wat de belangrijkste risico's zijn, hebben we een methodologisch kader gehanteerd waarmee de hoogte van zeer verschillende soorten MVO-risico's zo objectief mogelijk kan worden vastgesteld. De mogelijke MVO-risico's die in scope zijn van dit onderzoek verschillen namelijk zeer van aard, karakter en gevolgen voor de maat-

schappij. Het is hierdoor lastig om risico's normatief met elkaar te vergelijken en te kunnen vaststellen welke risico's belangrijker zijn dan andere. Zo kan bijvoorbeeld niet eenduidig worden vastgesteld of het risico op de aanwezigheid van kinderarbeid in een bepaalde sector, belangrijker is dan grootschalige milieuvervuiling. Niet alleen worden stakeholders het niet snel eens over welk risico belangrijker is, het gaat daarnaast om totaal verschillende grootheden die lastig met elkaar kunnen worden vergeleken. Soms zijn risico's qua gevolgen beperkt, maar raken ze heel veel mensen. Andere risico's hebben weer zeer ernstige gevolgen, maar raken maar een beperkt aantal mensen. Elke methode die beoogt om deze risico's eenduidig met elkaar te vergelijken kent haar beperkingen en als gevolg daarvan is het onontkoombaar om een aantal simplificaties door te voeren in het onderzoek en het beoordelen van risico's. Desondanks is een kader om risico's kwantitatief te beoordelen onontbeerlijk, om de grote aantallen risico's in kaart te kunnen brengen, te kunnen duiden en onderling te kunnen wegen. Het hierna gepresenteerde kader geeft hier zo veel als mogelijk invulling aan, terwijl recht wordt gedaan aan de verschillen in karakter van de individuele risico's.

Zoals eerder opgemerkt, is het methodologisch kader voor de SRA zo veel mogelijk gestoeld op de OESO-richtlijnen en het werk van John Ruggie. Alhoewel de concepten uit de UN Guiding Principles on Human Rights breed omarmd en zeer herkenbaar zijn, zijn ze niet uitgewerkt op het niveau van het kunnen vaststellen van de grootte van het risico en het kunnen beoordelen van de mate waarin bedrijven verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor het veroorzaken van risico's. Voor hele sectoren is dit nog lastiger. Het in het artikel 'The Arc of Human Rights priorities: A new model for managing business risk'¹³ gepresenteerde model biedt deze mogelijkheid wel. Dit model is

opgesteld door het Danish Institute of Human Rights. De hierin beschreven methode maakt het mogelijk om (mensenrechten)risico's vanuit het perspectief van het bedrijfsleven te kunnen prioriteren. Door deze methode en de Ruggie theorie samen te nemen en te operationaliseren ontstaat een kader voor het beoordelen en kwantificeren van risico's en de invulling van de responsibility to respect. De methode is door KPMG toegepast voor de risicocategorieën in scope (Milieu, Arbeid, Mensenrechten, Corruptie). Het kader voor de SRA beoordeelt risico's op een drietal factoren: Impact, Betrokkenheid en Invloed en de invulling van responsibility to respect. Zo hebben we per risico onderzocht wat de impact is van het risico op de maatschappij (impact), in hoeverre bedrijven verantwoordelijk zijn om dit risico te beperken (betrokkenheid) en welke initiatieven zij op dit moment reeds ondernemen op dat terrein (de invulling van responsibility to respect). De hierbij gebruikte begrippen zijn hieronder verder uitgewerkt

- **Impact:** Het gaat hierbij om de impact van het risico op mensen en de maatschappij als geheel. Bij het bepalen van de impact van een risico zijn twee factoren van belang:
  - *Omvang:* Het gaat hier om de omvang van het risico. Dit kan worden afgemeten aan het aantal mensen dat wordt geraakt (bij Arbeid, Mensenrechten en Corruptie) of door de omvang van de veroorzaakte milieuschade;
  - *Ernst:* Hier gaat het om de ernst van de gevolgen van een risico. Risico's die ingrijpen op de lichamelijke integriteit van mensen worden als ernstiger beoordeeld dan andere risico's. Er is hierbij ook meegenomen in hoeverre het risico onomkeerbaar is. Zo is bij de categorie Milieu grootschalige verwoesting

van habitats (zoals kappen van regenwouden voor sojagewassen) als ernstig beoordeeld, omdat deze niet meer te herstellen is.

- **Betrokkenheid en invloed:** Bij betrokkenheid gaat het om de mogelijke betrokkenheid van bedrijven of sectoren bij het veroorzaken van risico's. Volgens Ruggie moeten bedrijven vermijden rechten te schenden via hun eigen bedrijfsactiviteiten en (mensenrechten)misstanden die gelinkt zijn aan hun operatie zien te voorkomen of te beperken, ook als ze hier niet direct aan hebben bijgedragen¹⁴. De betrokkenheid is van belang om te kunnen vaststellen of bedrijven verantwoordelijk zijn om acties te nemen om de impact van het risico te beperken. Dit is mede afhankelijk van waar in de productketen het risico plaatsvindt. Bedrijven dienen eerst vast te stellen of zij betrokken zijn bij risico's om hierna te bekijken of zij invloed hebben en deze kunnen aanwenden. Volgens Ruggie is er sprake van invloed ('leverage') zodra bedrijven de mogelijkheid hebben veranderingen af te dwingen bij de verkeerde praktijken van entiteiten die de schade veroorzaken. Als bedrijven invloed hebben op het voorkomen of beperken van de gevolgen van een risico, moeten ze die gebruiken. Als die invloed ontbreekt, zijn er soms manieren om die te kunnen vergroten. In het model voor het vergelijken van MVO-risico's bestaat betrokkenheid uit twee factoren:

- *Direct of indirect:* Bij directe betrokkenheid veroorzaakt het bedrijf / de sector zelf de risico's, bij indirecte betrokkenheid gebeurt dit bij leveranciers of schakels terug in de keten. Ook bij indirecte betrokkenheid hebben bedrijven een verantwoordelijkheid om actie te nemen, maar in verhouding tot de mate van invloed die zij kunnen aanwenden;

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

- *Individueel versus collectief:* Bij individuele versus collectieve betrokkenheid gaat het om de mate waarin het risico wordt veroorzaakt door een aantal individuele bedrijven in de sector of door (nagenoeg) de gehele sector.

- **Invulling van responsibility to respect:** Volgens Ruggie zijn bedrijven speciale organen van deze maatschappij en zijn zij verplicht om te voldoen aan alle toepasselijke wetten en het respecteren van mensenrechten¹⁵. De responsibility to respect is een wereldwijde standaard voor bedrijven, ongeacht het land waarin zij ondernemen, en komt bovenop de nationaal geldende wetten en regels¹⁶. De invulling van de responsibility to respect voor bedrijven houdt in dat zij geen (mensenrechten) schendingen veroorzaken en ook de schendingen die gelinkt zijn aan hun operatie, producten of diensten proberen te voorkomen, zelfs als zij hier niet aan hebben bijgedragen. Om dit te kunnen vaststellen, worden bedrijven geacht om aan due diligence

te doen. Onder dit proces wordt verstaan de mate waarin bedrijven de daadwerkelijke en mogelijke negatieve impact van hun handelen (of niet handelen) identificeren, voorkomen en verminderen, en verantwoording afleggen over hoe zij omgaan met de geïdentificeerde risico's. Om de geïdentificeerde sectoren te kunnen beoordelen op de invulling van hun responsibility to respect zijn er vier profielen opgesteld langs vier dimensies (Inzicht, Resultaten (gestarte acties), Transparantie en Participatie):

- *Onvoldoende:* Bij dit profiel wordt ervan uitgegaan dat op sectorniveau en binnen de bedrijven uit de sector geen due diligence wordt gedaan. Dus dat ze geen onderzoek naar de risico's hebben uitgevoerd (Inzicht), geen maatregelen hebben genomen om risico's te mitigeren (Resultaten), geen verantwoording afleggen over hoe zij omgaan met risico's (Transparantie) en er geen sectorbrede initiatieven of partnerships met maatschappelijke partners zijn (Participatie);

- *Defensief:* Defensieve sectoren worden geacht een beperkt inzicht te hebben in risico's, alleen maatregelen te nemen volgens (lokale) wettelijke eisen, minimaal te rapporteren hierover en beperkt sectorbreed overleg te voeren. Leverancierscodes zijn niet standaard in de sector en indien aanwezig is de reikwijdte ervan vaak beperkt en/of wordt beperkt toegezien op de naleving ervan;
- *Huis op orde:* Sectoren die het huis op orde hebben, hebben ten minste de materiële risico's inzichtelijk gemaakt, tonen actieve betrokkenheid bij het mitigeren van risico's, rapporteren hierover en werken actief samen binnen de sector. Een voorbeeld van een 'huis op orde'-sector is mode en kleding, waarbij de sector op een aantal risico's op het gebied van Arbeid en Mensenrechten actieve betrokkenheid toont om deze risico's te beperken, onder meer door het Bangladesh-akkoord en een plan van aanpak dat

door de brancheorganisaties is opgesteld waarin ook meer aandacht voor audits is opgenomen. Het hebben van en controleren op het naleven van leverancierscodes (bij voorkeur ook met een bepaling dat leveranciers ook eisen stellen aan hun eigen leveranciers) door een groot deel van de bedrijven in de sector past bij 'huis op orde';

- *Koploper:* Koplopers hebben vergaand inzicht in de risico's en de gevolgen ervan voor de maatschappij, tonen in de volle breedte van de sector commitment bij het elimineren van risico's, zijn volledig transparant (ook over dilemma's die zij tegenkomen) en zijn betrokken bij sectorbrede commitments om aan risicoreductie te doen samen met andere stakeholders, zoals NGO's en vakbonden.

Door alle geïdentificeerde materiële risico's te beoordelen op de bovenstaande criteria, kan de impact van het risico worden afgezet tegen de mate waarin de sector betrokken is en invulling geeft aan zijn due diligence. Oftewel: door het uitvoeren van deze stap wordt inzichtelijk wat de belangrijkste risico's zijn en hoe hierop door de sector wordt geacteerd. Deze vorm van analyse hebben we gebruikt om het gesprek met sectoren, maatschappelijke organisaties en overheden tijdens de workshops te faciliteren ('inloopdagen') en levert direct aanknopingspunten op voor de mogelijke dialoog met sectoren na het uitvoeren van de SRA. De meest interessante risico's om te bekijken zijn daarbij de risico's met een hoge beoordeling op impact enerzijds en betrokkenheid en invloed anderzijds, maar waarbij er nog weinig actie plaatsvindt vanuit de sector (een lage invulling van de responsibility to respect dus). Deze zullen we in het volgende hoofdstuk verder uitlichten.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Het is belangrijk om te benoemen dat de hiervoor uitgewerkte methode slechts de intentie heeft om de belangrijkste risico's binnen sectoren naar voren te laten komen en aanknopingspunten te bieden voor een eventuele vervolgdialoog met de sector. Binnen elke sector is er sprake van MVO-risico's en daarnaast zijn er grote verschillen tussen de aanpak van bedrijven binnen sectoren. De uitkomst van deze risicoanalyse is geenszins een ranglijst van sectoren met de hoogste MVO-risico's. Hoewel in sommige sectoren sprake kan zijn van meer en grotere risico's dan in andere sectoren, is vooral belangrijk wat een sector reeds onderneemt om de risico's die hij tegenkomt dan wel veroorzaakt te beperken.

3.3.4 Beperkingen van het onderzoek

Een onderzoek als dit om per sector MVO-risico's in kaart te brengen en de belangrijkste risico's naar voren te laten komen kent zijn beperkingen. Zoals reeds eerder beschreven, verschillen de meningen van belanghebbenden over welke risico's belangrijk worden gevonden, afhankelijk van het gezichtspunt van de persoon of organisatie. De volgende opsomming bevat een aantal andere beperkingen van het onderzoek:

- **'De Nederlandse sector' bestaat niet:** De vraag wanneer een bedrijf als een Nederlands bedrijf kan worden gezien wordt kent geen eenduidig antwoord. Er zijn 'buitenlandse' bedrijven met een belangrijke vestiging in Nederland. En er zijn 'Nederlandse' multinationals die het grootste deel van hun activiteiten in het buitenland hebben. Voor dit onderzoek zijn Nederlandse bedrijven beschouwd als bedrijven met een bestuurszetel in Nederland;
- **Afbakening sectoren:** Een afbakening van sectoren is lastig te maken, omdat we gewend zijn te denken in termen van producten en ketens. Een bouwmarkt bijvoorbeeld, verkoopt producten van een grote diversiteit, waarachter totaal verschillende productketens schuilgaan. Daarnaast zijn er verschillende niveaus en indelingen mogelijk om sectoren te benaderen. In dit onderzoek is ervoor gekozen de Standaard Bedrijfs Indeling van het CBS te hanteren. De beperking daarvan is dat sommige sectoren erg 'breed' zijn geformuleerd. Binnen de landbouw zijn er 18 branches, binnen de sector groothandel 40. De Nederlandse metaalsector kent 1 speler van formaat en heel veel kleinere bedrijven die metaal bewerken. Voor bedrijven uit een sector zijn daardoor niet alle (voor een sector) geïdentificeerde materiële risico's van toepassing;
- **Hybride bedrijfsvormen:** Dit punt is sterk gelieerd aan het vorige. Bedrijven opereren steeds meer in hybride vormen en verlaten steeds vaker de traditionele sectororiëntatie. Supermarkten, vroeger meer als detailhandel gezien, worden steeds meer voedingsmiddelenconcerns. Grote tuinbouwbedrijven importeren uit diverse landen, hebben zelf productiebedrijven of participeren in buitenlandse bedrijven. Een traditionele sectorbenadering is hierdoor soms lastig hanteerbaar;
- **Risico's in plaats van kansen:** Dit onderzoek is ingestoken vanuit de optiek van risico's, met negatieve consequenties voor milieu, mensen en maatschappij als gevolg van het (niet-)handelen van bedrijven. Bedrijven zijn meer gewend om te kijken naar welke kansen risico's bieden. Zo biedt het kansen om producten te ontwikkelen die minder CO₂ veroorzaken of minder water verbruiken;
- **Verschillen binnen sectoren:** Er zijn grote verschillen binnen sectoren tussen koplopers, middenmoters en achterblijvers op het gebied van MVO en het beperken van MVO-risico's.

Ook bestaan er grote verschillen in de opbouw van de toeleveringsketens binnen een sector. Het is hierdoor soms lastig om een algemeen beeld per sector te schetsen. Sectoren hebben daar ook soms ook maar beperkt zicht op, omdat het schaalniveau sterk verschilt;

- **Alle sectoren hebben MVO-risico's:** Zoals eerder in dit hoofdstuk aangegeven zijn er 13 prioritaire sectoren aangewezen op basis van aanwezige MVO-risico's en economisch belang. Het is echter van belang erop te wijzen dat dit onderzoek niet alle overige sectoren vrijpleit. Binnen vrijwel elke sector is er sprake van MVO-risico's en ook deze sectoren hebben een responsibility to respect;
- **Nulmeting:** Dit onderzoek kan worden gezien als een nulmeting, waarbij er in een beperkte tijd een due diligence voor het Nederlandse bedrijfsleven is uitgevoerd. Daarbij heeft de desk research zich voornamelijk gericht op het inventariseren en bestuderen van reeds beschikbare informatie in openbare bronnen, bij de sectoren en het maatschappelijk middenveld. Een beperking daarbij is dat niet alle specifieke ketens van sectoren verder zijn onderzocht en dat deze hierdoor van enkele sectoren ten tijde van dit schrijven dus niet volledig inzichtelijk zijn.

Door bovenstaande factoren is het niet altijd eenvoudig om de betrokkenheid van de sector bij een bepaald risico in te schatten, evenmin de activiteiten die 'de sector' reeds onderneemt om het risico te beperken, te beoordelen. Het gevolg hiervan is dat onze bevindingen van toepassing zijn op het 'algemene' beeld van de sector en niet op individuele bedrijven. De gekozen benadering om individuele risico's te beoordelen, doet bovendien geen recht aan de complexiteit van de risico's, die worden veroor-

zaakt door een samenspel van verschillende bedrijven (met verkeerde en goede intenties), soms kwetsbare mensen en habitats en de wetten van de markt.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

A close-up photograph of a hand holding a large, tangled pile of colorful toothpicks. The toothpicks are in various colors including natural wood, green, red, and yellow. The hand is positioned on the left side of the frame, with fingers gripping the pile. The background is a solid, deep blue. The overall composition is dynamic and textured.

04

**BEVINDINGEN
EN ANALYSE**

- 01 Water en bodemvervuiling bij textielproductie (Bangladesh en China)
- 02 Arbeidsomstandigheden textielproductie (onveilige werkomstandigheden, lage lonen, excessieve werkuren, Bangladesh, China, Turkije, etc.)
- 03 Schending van vrouwenrechten (o.a. Textiel: gebonden arbeid / Sumangali systeem, Zuid India. Elektronica: China. Productie voedingsmiddelen: Indonesië, China, India)
- 04 Landgebruik in kwetsbare gebieden als gevolg van sojaproductie (Brazilië, Argentinië)
- 05 Winning van natuursteen (schending van arbeidsrechten, gedwongen arbeid. India en China)
- 06 Uitstoot broeikasgassen (met als gevolg dat ijskappen op Noord- en Zuidpool smelten, alle sectoren zijn hierbij betrokken)
- 07 Arbeidsomstandigheden mijnbouw (kinderarbeid, lage lonen, onveilige arbeidsomstandigheden. Komt voor in verschillende landen en sectoren: metaal, bouw, olie en gas, energie)
- 08 Winning van conflictmineralen (Oost-Congo)
- 09 Verdwijnen van oerbossen voor productie palmolie, bodemuitputting (Indonesië en Maleisië).
- 10 Waterschaarste als gevolg van de productie van voedingsmiddelen (o.a. Spanje, Turkije, India, Ivoorkust, Ghana, Pakistan, Verenigde Staten)
- 11 Arbeidsomstandigheden bij non-food consumentenproducten, bijvoorbeeld elektronica producten en speelgoed (China)
- 12 Luchtvervuiling als gevolg van o.a. energieproductie (Nederland/ West-Europa)
- 13 Onveilige en ongezonde werkomstandigheden (diverse sectoren, Nederland)
- 14 Uitputting natuurlijke hulpbronnen voor toekomstige generaties in landen waar gewonnen wordt (o.a. olie en gas, mijnbouw, metaal, bouw in diverse landen waaronder Rusland, Colombia, Zuid Afrika, Australië)
- 15 Water en bodemvervuiling als gevolg van olielekkages, ontnemen recht op schone en veilige leefomgeving (Nigeria)
- 16 Watervervuiling en bodemvervuiling als gevolg van verzuring en vermesting bij de veeteelt (Nederland)
- 17 Aantasting dierenwelzijn bij transport, leefomgeving, slachten, fokken (West-Europa)
- 18 Landroof (als gevolg van sojaproductie, Brazilië) of als gevolg van mijnbouwactiviteiten (o.a. China, India, Indonesië, Ghana)
- 19 Kinderarbeid bij katoen- en textielproductie (o.a. Turkije, Oezbekistan, Bangladesh)
- 20 Waterschaarste als gevolg van katoenproductie (o.a. India, China, Turkije, Oezbekistan)
- 21 Schending van vakbondrechten (o.a. Colombia, Argentinië, China)
- 22 Verdwijnen van oerbossen als gevolg van houtkap (Kameroen, Gabon, Indonesië)
- 23 Bloementeelt (schending van vakbondrechten, vrouwenrechten, Kenia en Ethiopië)
- 24 Kinderarbeid bij productie van voedingsmiddelen (o.a. cacao in West-Afrika)
- 25 Arbeidsomstandigheden in de bouw, o.a. bij de bouw van voetbalstadions (Midden Oosten / Qatar)

MILIEU

ARBEID

MENSENRECHTEN

4.1 Risico's in alle 13 sectoren

Vrijwel alle sectoren hebben te maken met materiële MVO-risico's, verspreid over de wereld. In onderstaand overzicht staan 25 risico 'hotspots': plekken op de wereld waar zich grote risico's voordoen op het gebied van Milieu, Arbeid en Mensenrechten. Een hotspot kan bestaan uit meerdere (deel)risico's en optreden in meerdere landen. Het overzicht is bedoeld om te illustreren waar in de wereld de in dit rapport besproken risico's van het Nederlandse bedrijfsleven zich manifesteren. Een overzicht als

dit is nooit compleet. Er zijn namelijk veel meer locaties waar zich materiële MVO-risico's voordoen. Daarnaast zijn er risico's die zich in een groot aantal landen, of vrijwel elk land voordoen. Deze zijn niet in de kaart ingetekend. Door het internationale karakter van de ketens zijn er binnen de prioritaire sectoren eveneens risico's op het gebied van Corruptie en Belastingontwijking. Omdat deze risico's voorkomen in alle sectoren en wereldwijd spelen, zijn deze eveneens niet terug te vinden in het overzicht.

Zie voor meer MVO risico's de MVO Risicochecker van MVO Nederland. www.mvorisicochecker.nl/nl/wereldkaart

Zoals uit het overzicht valt af te lezen, zijn er risico's over de hele wereld. De reden achter de grote spreiding van risico's over sectoren is tevens dat ketenrisico's een prominente plek hebben gekregen in dit onderzoek. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar wanneer we kijken naar de aanwezigheid van sectoren in risicolanden, zoals in fase 2 van het onderzoek is gebeurd (zie paragraaf 4.3). Nagenoeg alle sectoren hebben een link met landen die volgens verschillende *indexen* (zoals de Human Rights Risk Atlas en de Corruption Perception Index) als 'risicolanden' gekwalificeerd kunnen worden, door de import van producten, vestigingen in deze landen of het doen van directe investeringen.

Veel leveranciers van grondstoffen en kant-en-klare producten bevinden zich in het buitenland. Alhoewel Nederland op het gebied van grondstoffen altijd afhankelijk is geweest van andere landen, zijn er de afgelopen decennia veel productiefaciliteiten uit economische afwegingen naar het buitenland verplaatst. Een voorbeeld hiervan is de textielproductie, vroeger een grote industrie in Nederland. In veel landen die gelden als belangrijke leveranciers van grondstoffen en/of producten aan Nederland worden universele rechten op het gebied van Milieu, Arbeid en Mensenrechten minder strikt nageleefd.

Met name de productie van agrarische grondstoffen (onder andere katoen) en voedingsmiddelen (onder andere cacao, suiker) is arbeidsintensief. Evenals grondstoffen die gewonnen worden via mijnbouw, zoals steenkool. Arbeiders hebben vaak beperkte rechten op het gebied van veilig werk, arbeidsomstandigheden en het vormen van een vakbond, of hun rechten worden niet goed nageleefd. Kwetsbare groepen zoals vrouwen en kinderen lopen hierbij de grootste risico's. Zie paragraaf 4.2 voor een toelichting op deze vaker voorkomende en veelal sectoroverstijgende risico's.

Grondstoffenproductie legt daarnaast een groot beslag op het gebruik van ruimte. Dat geldt voor agrarische grondstoffen, zoals koffie, palmolie, soja, suiker, maar ook voor grondstoffen als metalen, natuursteen, olie en gas. Dat levert in veel gevallen milieuproblemen op, onder meer bij het kappen van (oer)bossen voor de houtkap (Kameroen), soja (Brazilië, Argentinië) en palmolie (Maleisië, Indonesië) of waterschaarste ten behoeve van irrigatie (onder andere katoen) of mijnbouw (onder andere schaliegas). Daarnaast zorgt de vraag naar grond voor conflicten met de lokale bevolking. Als gevolg van de uitbreiding van mijnbouwactiviteiten (olie en gas, steenkool, natuursteen, etc.) moeten oorspronkelijke bewoners wijken van hun oorspronkelijke leefomgeving, met grote sociale problemen als gevolg (zie eveneens paragraaf 4.2 voor een beschrijving van deze problematiek).

De risico's op de wereldkaart zijn ingetekend op basis van hun beoordeling op impact en betrokkenheid. Oftewel, er is uitsluitend gekeken naar de grootte van het risico en niet naar wat sectoren reeds doen om deze risico's te beperken. Tegelijkertijd zijn veel sectoren bezig om de hierboven ingekaderde risico's te beperken (zie hiervoor paragraaf 4.3 over responsibility to respect).

Het wordt eveneens duidelijk uit bovenstaande wereldkaart dat er een brede spreiding is van risico's over de verschillende risicocategorieën Milieu, Arbeid en Mensenrechten. Er zijn een aantal risico's die terugkomen bij meerdere sectoren. Ter illustratie hierbij een aantal van deze risico's:

MILIEU

- Uitstoot broeikasgassen / luchtverontreiniging (alle prioritaire sectoren)
- Water- en bodemverontreiniging (onder andere chemie, metaal, land- en tuinbouw, olie en gas)
- Waterschaarste (onder andere textiel en kleding, voedingsmiddelen, land- en tuinbouw)

ARBEID

- Ongezonde en onveilige werkomstandigheden (alle prioritaire sectoren)
- Kinderarbeid (o.a. elektronica, textiel, voedingsmiddelen)
- Vrouwenrechten (onder andere elektronica, metaal, textiel en kleding, voedingsmiddelen, land- en tuinbouw)

MENSEN-RECHTEN

- Landroof (onder andere chemie, hout en papier, voedingsmiddelen)
- Ontnemen (recht op) schone, veilige en gezonde leefomgeving (onder andere bouw, metaal, olie en gas)
- Uitputting natuurlijke hulpbronnen (onder andere energie, olie en gas)

Voor een aantal risico's geldt dat het beheersen van de risico's niet (alleen) als MVO beschouwd kan worden. Voor onder andere het reduceren van de uitstoot van broeikasgassen en het voorkomen van luchtvervuiling gelden wettelijke eisen. In veel gevallen verschillen de wettelijke eisen per land. In het ene land kan het beheersen van een risico een wettelijke eis zijn, terwijl het beheersen van hetzelfde risico in een ander land 'bovenwettelijk' is. Op het gebied van arbeid verschilt bijvoorbeeld de wijze waarop het recht op vereniging en collectieve onderhandelingen zijn verankerd in nationale wetgeving. In deze SRA nemen we daarom ook risico's mee die voor een deel van de bedrijven in een sector en/of een deel van de landen waarin deze bedrijven werkzaam zijn (ook) een wettelijke basis hebben. Bovendien kan het zo zijn dat de initiatieven om de risico's te beheersen verder gaan dan de wettelijke eisen. Een bijzonder risico in dit perspectief is de uitstoot van broeikasgassen en de gevolgen daarvan voor klimaatverandering. Voor de grootste bedrijven in meerdere sectoren geldt namelijk dat deze vallen onder het Europese Emissiehandelsstelsel (ETS) en de bijbehorende eisen voor individuele bedrijven (zie ook sectoranalyse Energie).

4.2 Sectoroverstijgende risico's

De analyse die binnen de SRA is uitgevoerd, heeft zich met name gericht op de risico's die binnen afzonderlijke sectoren spelen. Tijdens de analyse van de risico's is echter duidelijk geworden dat er een aantal risico's zijn die sectoroverstijgend zijn, in (nagenoeg) alle sectoren spelen en hierdoor ook qua oplossingsrichting een sectoroverstijgende aanpak vergen, eventueel in aanvulling op een sectoraanpak. De sectoroverstijgende risico's vallen uiteen in twee typen:

- A. Er is sprake van een samenspel tussen sectoren die deze risico's veroorzaken. Als gevolg daarvan moet in aanvulling op een sectoraanpak een overkoepelende aanpak komen;
- B. Het gaat om landenspecifieke risico's, bijvoorbeeld doordat fundamentele arbeidsrechten in een bepaald land niet goed worden beschermd en nageleefd, waardoor meerdere sectoren die in dit land actief zijn hiermee te maken krijgen. Ook deze risico's rechtvaardigen een aanpak waarbij meerdere sectoren tegelijk worden betrokken. Vanwege het landenspecifieke karakter van deze risico's is oplossing ook gebaat bij een actieve rol van de (politieke) overheid.

Sectoroverstijgende risico's kunnen dus niet binnen de sectoren zelf worden opgelost. Dit is iets anders dan risico's die in meerdere sectoren voorkomen, maar wel binnen de sectoren zelf kunnen worden opgelost, zoals het risico op kinderarbeid bij de vervaardiging van de diverse producten. Dit is iets waar bedrijven hun leveranciers in principe gericht op kunnen controleren. Uiteraard is er een aantal landen waar dit bijzonder complex is, omdat er diverse misstanden zijn op het gebied van arbeidsomstandigheden en mensenrechten. Daarom is de schending van arbeids- en mensenrechten in bredere zin ook opgenomen als een sectoroverstijgend risico voor specifieke landen.

In het onderzoek zijn de volgende sectoroverstijgende risico's naar voren gekomen: (1) Nexus land, biodiversiteit en voedsel, (2) risico's rondom mijnbouw, (3) schending arbeids- en mensenrechten in China, Bangladesh, India, etc. (4) schending vakbondsrechten en (5) schending vrouwenrechten.

1. Samenhang tussen land, biodiversiteit en voedsel

De verstoring van lokale voedselvoorziening, ecologische waarden, ecosysteemdiensten en (land)rechten en landgebruik van lokale bevolkingsgroepen en vrouwen¹⁷ in het bijzonder treedt op veel plaatsen in de wereld op als gevolg van de grootschalige exploitatie van land voor agrarische grondstoffen voor de wereldwijde export (waaronder naar Nederland), waarbij de keten in min of meerdere mate gecontroleerd wordt door een beperkt aantal grote spelers¹⁸.

Dit is dus een risico dat zowel speelt binnen sectoren (zoals voedingsmiddelen, waar de risico's in samenhang voorkomen bij de verbouw en export van 'cash crops' als palmolie) als sectoroverstijgend is, door de betrokkenheid van meerdere sectoren. Voor een aantal van deze grondstoffen speelt Nederland een belangrijke rol in de doorvoer, productie, verwerking en raffinage door de positie van de haven van Rotterdam. De effecten van dit risico kunnen van geval tot geval verschillen en worden vooral ingegeven door de sterk groeiende wereldbevolking en welvaart met de bijbehorende groeiende vraag naar:

- biobrandstoffen (onder andere soja, suikerriet, palmolie, jatropha);
- biostook met biomassa (onder andere woodpellets, palmolie);
- bioplastics (onder andere maïs, suikerriet);
- eieren, zuivel, vlees en vis (onder andere soja);
- overige voeding (onder andere palmolie, soja);
- cosmetica (onder andere palmolie).

De stijging van de vraag is daarnaast ook afhankelijk van inefficiënt gebruik van grondstoffen en de (politieke) keuzes die worden gemaakt qua brandstofmix en het bijbehorende subsidie- en belastingbeleid op brandstof.

Tegenover de risico's van deze grondstoffen staan ook voordelen. Biobrandstoffen, bioplastics en andere bio-based oplossingen kunnen bijdragen aan het reduceren van de CO₂-uitstoot als gevolg van het gebruik van fossiele brandstoffen, alhoewel dit zeker niet in alle situaties het geval is, zo blijkt onder meer uit het meest recente rapport van het IPCC¹⁹ en een UNCTAD rapport²⁰. Palmolie en soja zijn recent door de EU in de ban gedaan als biobrandstof. Ook diverse NGO's zijn erg kritisch over biobrandstoffen²¹.

Palmolie en soja zijn echter uniek in de opbrengsten per hectare voor onder andere het gebruik in de voedingsmiddelenindustrie. Voor alternatieve grondstoffen voor dezelfde toepassing is het totale grondgebruik vaak veel groter en als gevolg daarvan niet per se beter voor mens en milieu. Het gaat hier dus om dilemma's²².

De betreffende risico's treden op als gevolg van het handelen of niet-handelen van een groot aantal partijen in de landen van oorsprong en de importerende landen, waaronder Nederland. Van de sectoren die in de SRA verder zijn onderzocht, spelen deze risico's vooral bij de volgende sectoren:

- Landbouw (als gevolg van diervoeder);
- Voedingsmiddelen (diervoeder, ingrediënten);
- Energie (biostook);
- Chemie (bio-based);
- Olie en gas (biobrandstoffen als onderdeel van de brandstofmix);
- Financiële sector (financiering ondernemingen die een rol spelen in een van de bovenstaande sectoren);
- Detailhandel (food en non-food).

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Omdat de effecten van veel van deze risico's met name optreden bij de transformatie van land, buiten de grens van de plantage en indirect (aantasting watersystemen, migratiepatronen, aanleg nieuwe infrastructuur, prijsstijgingen lokaal voedsel, etc.) is het duurzamer/verantwoorder verbouwen van de betreffende grondstof op de plantage slechts een deel van de oplossing. De International Finance Cooperation (IFC) heeft een uitgebreide handreiking geschreven over het beheersen van milieurisico's en sociale risico's in agrarische supply chains met veel aandacht voor 'good governance' ter plaatse²³.

Het duurzamer verbouwen van soja bijvoorbeeld, door middel van het werken met kleinschalige producenten of het certificeren van plantages, kan effectief zijn, maar vereist betrokkenheid van de gehele keten²⁴, omdat kleine prijsverschillen grote veranderingen in verdeling van vraag en aanbod tot gevolg hebben. Een ander deel van de oplossing is om te werken aan productiviteitsgroei van kleine boeren²⁵. In India wordt soja geteeld door zo'n zes miljoen kleinschalige boeren. Door de productiviteit te vergroten kan de uitbreiding van areaal voor soja in theorie tot 2020 met zo'n 4 miljoen hectare worden voorkomen²⁶.

Nederlandse bedrijven kunnen, individueel en als onderdeel van sectorinitiatieven, een bijdrage leveren aan de aanpak van de risico's, maar zijn onderdeel van een complexe wereldmarkt²⁷. Een effectieve aanpak lijkt alleen mogelijk in aanvulling op de maatregelen van individuele bedrijven en sectoren, door een sectoroverstijgende aanpak in internationaal verband, waarbij ook een belangrijke rol is weggelegd voor overheden in de landen van oorsprong en de importerende landen²⁸. De betrokkenheid bij dit complexe vraagstuk en de mogelijkheden om bij te dragen aan het reduceren van de risico's verschillen per sector.

2. Risico's rondom mijnbouw

In de ketens van verschillende sectoren vinden mijnbouwactiviteiten plaats, met in veel gevallen negatieve gevolgen voor mens (arbeidsomstandigheden, landroof, het ontnemen van het recht op een veilige leefomgeving) en milieu (milieuverontreiniging, verlies biodiversiteit, ontbossing, waterschaarste en het veroorzaken van fijnstof). Bij mijnbouw kan het gaan om delfstoffen als kolen, olie en (schalie)gas, (edel)metalen, bouwmaterialen (cement, natuursteen) en kunstmest (fosfaat). Verschillende sectoren zijn hierbij betrokken, zoals land- en tuinbouw, metaal, elektronica,

bouw, energie en olie en gas. Ook hier gaat het veelal om sectoroverstijgende problematiek, die niet alleen vanuit Nederland oplosbaar is.

Een voorbeeld is het winnen van tin op het Indonesische eiland Bangka, waar grootschalige milieuvervuiling en misstanden op het gebied van mensenrechten plaatsvinden²⁹. Alhoewel er sprake is van een grootschalig probleem, is het niet eenvoudig een probleemeigenaar aan te wijzen. Metalen als tin, dat onder meer in consumentenelektronica als mobiele telefoons wordt verwerkt, kennen vele toepassingen en vinden hun weg naar vele sectoren in alle werelddelen. Ook hiervoor geldt dus dat oplossingsrichtingen een sectoroverstijgend karakter moeten kennen en een betrokkenheid vergen van meerdere typen actoren waaronder de overheid. Een vergelijkbare situatie doet zich voor bij de winning van de grondstof voor aluminium (bauxiet) met toepassingen in transport (auto's, vrachtwagens, bussen, treinen en vliegtuigen), bouw (bedekken van daken, muren, ramen en deuren), verpakkingen (blik, folie en karton) en hightech en elektronica³⁰.

Een ander voorbeeld zijn grondstoffen die leiden tot conflicten³¹ (zoals Congo) of mijnen waar zich op lokaal niveau conflicten manifesteren (met werknemers of lokale gemeenschappen) zoals bij platinamijnbouw in Zuid-Afrika (Lonmin platinum). Nederland is sterk afhankelijk van metalen uit conflictregio's of mijnen waar op lokaal niveau conflicten plaatsvinden en is op meerdere niveaus betrokken, namelijk als verwerker van grondstoffen tot halfproducten, producent van eindproducten en als consument. Dit betreft niet alleen de sectoren metaal en elektronica. Er worden momenteel meerdere initiatieven genomen door de markt en de (EU) overheid om de leveringszekerheid te garanderen en het

aandeel conflictcomponenten te verminderen. Omdat conflicten de toelevering van dergelijke metalen onvoorspelbaar maken, probeert de Nederlandse overheid stappen te zetten om de leveringszekerheid te garanderen via het raw materials-initiatief en het Nederlandse Grondstoffen Initiatief. Daarnaast is de EU bezig met een richtlijn op het gebied van conflictgrondstoffen.

De huidige initiatieven zijn echter niet in staat gebleken om veranderingen te bewerkstelligen ten aanzien van de omvang en ernst van de problemen in de conflictregio's/ mijnbouwgebieden. Dit probleem vergt een sterkere en gezamenlijke aanpak van marktpartijen, overheden, maatschappelijke organisaties en lokale gemeenschappen.

3. Schending arbeids- en mensenrechten in hoogerisicoland

Binnen verschillende risicoland³², zoals China, India, Pakistan en Bangladesh worden grootschalig arbeids- en mensenrechten geschonden. Nederlandse sectoren krijgen hier in veel gevallen mee te maken. Door de uitbesteding aan lage lonenlanden wordt een groot deel van de productie van Nederlandse sectoren in deze landen geproduceerd, waardoor ook een groot deel van deze risico's wordt 'geïmporteerd'. Voor een aantal sectoren laten we in de sectorhoofdstukken zien wat de grootste importlanden zijn voor specifieke grondstoffen en producten. China heeft in bijna in alle productiesectoren met verhoogde MVO-risico's veruit het grootste aandeel, vaak 10 tot 25% van de rechtstreekse importwaarde.

Een voorbeeld is de schending van arbeids- en mensenrechten in de elektronica-sector. Bij elektronicafabrieken in China is er sprake van overtredingen van arbeidsnormen, zoals lange werkdagen, lage lonen, blootstelling aan giftige

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

chemicaliën, gedwongen overwerk en misbruik van kwetsbare groepen als migranten. Alhoewel er binnen de sector verschillende initiatieven lopen om de problemen aan te pakken (zoals de EICC, de Electronics Industry Citizenship Coalition³³), blijft het lastig om resultaten te boeken zonder dat daarbij ook (Nederlandse en lokale) overheden en andere sectoren betrokken worden, zodat strenger op naleving van wetten en op bescherming van fundamentele rechten kan worden gecontroleerd.

4. Schending vakbondsrechten

Het recht op vereniging en collectief onderhandelen inclusief collectief actierecht is vastgelegd in de Universele verklaring van de rechten van de mens en bevestigd in diverse andere verdragen zoals de ILO-conventies en de OESO-richtlijnen. Vrijheid van vereniging (recht om een vakbond te hebben) is daarmee een van de fundamentele rechten op basis van de internationale kaders voor arbeid en mensenrechten. Vakbondsrechten vormen daarnaast ook de 'deur naar het oplossen van andere arbeidsrisico's'. Als arbeiders zich niet kunnen verenigen, staan zij minder sterk tegenover werkgevers en kunnen zij niet in verweer komen tegen heersende slechte arbeidsomstandigheden in bepaalde landen en sectoren, zoals lage lonen, tijdelijke contracten en structureel overwerk. In sommige landen worden vakbondsrechten niet beschermd door de overheid. Hoewel er soms voldoende wetgeving is, wordt deze niet altijd nageleefd, waardoor het recht op vereniging met voeten wordt getreden. Daar komt bij dat het in bepaalde landen en sectoren gebruik is om medewerkers alleen tijdelijk werk aan te bieden waarmee de facto het recht op organisatie wordt ondermijnd. Vrije en onafhankelijke vakbonden zijn alleen mogelijk in een situatie zonder geweld, druk, angst en dreiging. In landen waar geweld

tegen mensen van vakbonden voorkomt, daalt het aantal leden waardoor het onmogelijk is voor vakbonden om de belangen van werknemers te behartigen. Leden van vakbonden hebben in meer dan twintig landen te maken met geweld. Risicolanden zijn onder meer China, Guatemala, Zimbabwe, Wit-Rusland en Colombia. In Guatemala zijn bijvoorbeeld 53 vakbondsleden vermoord in de afgelopen zes jaar en is slechts 1,6% van de werknemers lid van een bond. In Colombia zijn 18 vakbondsleden vermoord in 2012 en 2013³⁴.

Bedrijven en sectoren dienen hun responsibility to respect te vervullen. Zij moeten vrije vakbonden toelaten tot overleg en medezeggenschap bevorderen. Niettemin ligt een deel van de oplossing bij de overheden van de bewuste landen. Sterke verdragen met de bewuste landen en het blijven aandringen op adequate regelgeving zijn nodig en verdienen continu versterking. Een sterke overheidsrol, zowel voor de Nederlandse als de desbetreffende buitenlandse overheid is hierbij onontbeerlijk. Dit mag ook gevraagd worden in het kader van de *duty to protect* van overheden. In aanvulling op de benadering per sector van het Nederlandse bedrijfsleven heeft de internationale vakbeweging vaak andere handelingsperspectieven, bijvoorbeeld in de internationale sector of productieketen. In de beschrijvingen per sector is schending van vakbondsrechten in verschillende sectoren onderkend, zoals de sectoren chemie, metaal, olie en gas, textiel, voedingsmiddelen en land- en tuinbouw.

5. Misstanden in relatie tot vrouwenrechten:

Vrouwenrechten en genderrechtvaardigheid zijn een noodzakelijke voorwaarde voor armoedebestrijding, duurzame ontwikkeling, waardig werk en sociale cohesie. Hoewel er risico's ten

aan zien van vrouwenrechten zijn onderkend in meerdere sectoren (zie het volgende hoofdstuk), doet dit geen recht aan de complexiteit van het gendervraagstuk. In aanvulling op de risico's in relatie tot vrouwenrechten die expliciet per sector zijn benoemd, blijkt namelijk dat vrouwen ook bovengemiddeld vaak slachtoffer zijn van andere risico's zoals deze zijn geformuleerd binnen de categorieën Milieu, Arbeid en Mensenrechten³⁵.

Arbeidsrechten en de informele sector

Vrouwen voeren vaak een groot deel van het werk uit aan de onderkant van de productieketen tegen lage lonen en onder slechte omstandigheden, zoals bij het verbouwen van grondstoffen voor de voedingsmiddelensector³⁶. Een van de grootste risico's voor vrouwen is het feit dat zij veelal in de informele sector werken en misstanden dus onder de radar van mensenrechtenrapporteurs vallen. Door hun sociaal en cultureel lagere positie en hun verantwoordelijkheid voor de zorg voor de kinderen en het huishouden, hebben zij een minder goede onderhandelingspositie en zijn zij vaak bang om hun baan te verliezen³⁵. Hierdoor zijn vrouwen kwetsbaarder en makkelijker doelwit voor uitbuiting en seksuele intimidatie en zijn zij nauwelijks vertegenwoordigd in vakbonden. In situaties met mannelijke leidinggevenden blijkt in de praktijk dat de risico's op uitbuiting, verkrachting en fysieke en verbale mishandeling toenemen, onder meer in de mijnbouw van metalen³⁷.

Vrouwen zijn bijvoorbeeld oververtegenwoordigd in de katoen-, textiel- en kledingindustrie.

Zij verdienen veelal minder dan mannelijke collega's voor hetzelfde werk en hebben te maken met verbale, fysieke en seksuele intimidatie³⁸. In sommige landen moeten vrouwen bij indiensttreding verplicht een zwangerschapstest doen.

Mensenrechtenrisico's

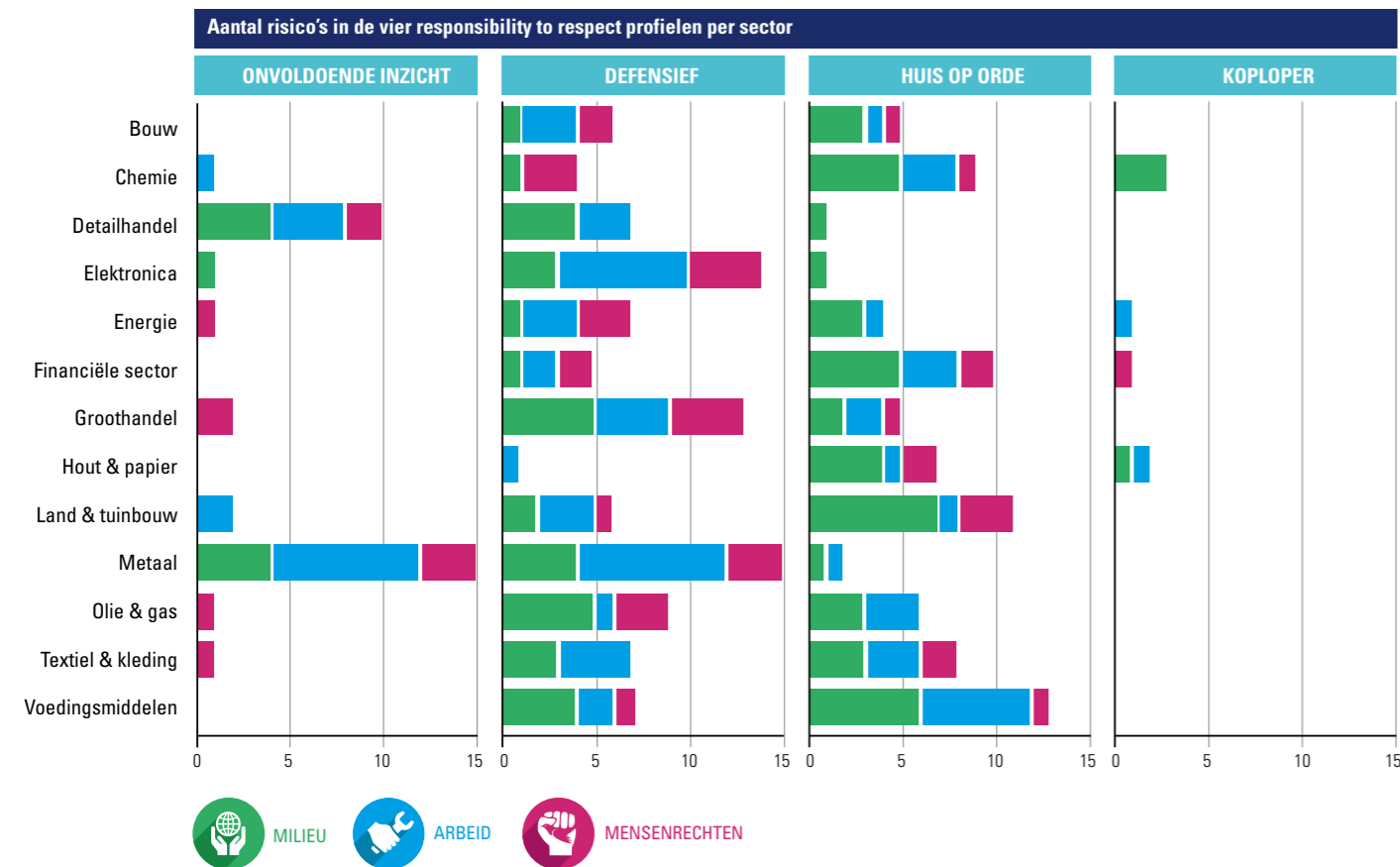
In het geval van milieurisico's, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van landdegradatie, zijn vrouwen vaak slachtoffer doordat meer inspanningen benodigd zijn voor het verwerven van water en voedsel³⁹. Dit leidt tot extra druk op hun – vaak al dubbele – werklust en hierdoor kunnen hele families en gemeenschappen worden bedreigd in hun voedselzekerheid. Het gaat niet alleen om schaarste van water en voedsel op de lokale markt, onder meer als gevolg van waterschaarste, maar ook om het effect van vervuiling van beschikbaar water en grond waardoor gewassen vergiftigd raken die vrouwen – door hun maatschappelijke rol – harder raken. Ook in het geval van landroof worden vrouwen vaak het hardst getroffen, ook omdat de eventuele compensatie (geld of ander land) die de lokale bevolking hiervoor ontvangt, meestal naar mannen gaat als vermeend hoofd van het gezin.

Een voorbeeld: In India vindt op grote schaal uitbuiting van jonge vrouwen plaats in de textiel- en kledingsector onder het Sumangali-systeem. Vrouwen krijgen een contract voor drie jaar tegen zeer lage lonen, en moeten lange dagen maken onder ongezonde arbeidsomstandigheden. Het grootste deel van hun salaris ontvangen zij pas aan het einde van de looptijd van hun contract, op voorwaarde dat ze hun periode volmaken. De vrouwelijke werknemers wonen op of in de buurt van het fabrieksterrein in afgesloten complexen en hebben nauwelijks of geen contact met de buitenwereld⁴⁰.

De risico's op misstanden in relatie tot vrouwenrechten hebben te maken met diepgewortelde normen en waarden in de samenleving en vragen om een expliciete en specifieke benadering en om beleidsinterventies over sectoren heen.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Figuur 4.1 / Responsibility to respect profielen sectoren

4.3 Responsibility to respect

Voor alle ernstige en zeer ernstige risico's heeft KPMG op basis van openbare bronnen de invulling van de responsibility to respect voor vier deelaspecten (inzicht, resultaten, transparantie en participatie) in kaart gebracht op een schaal waarin gekozen kan worden uit 0 (Onvoldoende), 1 (Defensief), 2 (Huis op orde) of 3 (Koploper). De gemiddelden zijn als volgt verdeeld in onderstaand figuur: Onvoldoende (0-0,75), Defensief (0,75-1,75) Huis op orde (1,75-2,5) en Koploper (2,5-3,0). Tegelijkertijd is de responsibility to respect getoetst bij de sectororganisaties in een zelfevaluatie en bij stakeholders (zie ook paragraaf 3.2 en 3.3). Hierbij is zo goed mogelijk rekening gehouden

met de heterogeniteit binnen de sector. Dit verklaart ook waarom op sectorniveau maar enkele risico's zijn ingedeeld in 'Koploper'. In alle sectoren zijn voor (bijna) alle risico's wel koplopers, maar meestal ook bedrijven waarover minder bekend is of die gewoon minder ver zijn met het beheersen van de risico's.

De x-as in de figuur hierboven laat dus het aantal risico's zien. Een voorbeeld: De sector chemie kent 1 risico waarin volgens de analyse de invulling van de responsibility to respect gekenmerkt kan worden als 'onvoldoende', 4 risico's waarbij de sector volgens de bevindingen defensief opereert, 9 risico's waarbij het 'huis op orde' is en 3 risico's waarbij koploperschap wordt getoond.

Vrijwel alle sectoren hebben meer dan 5 risico's in de categorieën Onvoldoende en Defensief samen. Verdere analyse van de grafiek laat zien dat veruit het grootste deel van de materiële risico's zich bevinden in de categorieën Defensief en Huis op orde. Een aantal sectoren toont koploperschap bij het managen van een aantal risico's. Er is echter ook ruimte voor verbetering ongeacht de sector. De meeste sectoren kennen dus diverse risico's die een sterkere invulling van responsibility to respect behoeft. Verder blijkt dat de risico's binnen alle profielen zijn verdeeld over de drie risicocategorieën (milieu, arbeid en mensenrechten). Het diagram laat ten slotte voor individuele sectoren zien op welke risicocategorieën de sector reeds goed presteert en op welke categorieën verbeterstappen mogelijk zijn.

In hoofdstuk 6 gaan we per sector nader in op de belangrijkste risico's per sector waarvoor de due diligence versterking behoeft, werken we voorbeelden uit van risico's en de bijbehorende invulling van de responsibility to respect van de sector, presenteren we een best practice en formuleren we aandachtspunten voor dialoog.

4.4 Corruptie

Hoewel risico's op het gebied van corruptie integraal deel zijn geweest van het onderzoek, wijkt deze categorie enigszins af van de andere risicocategorieën, Milieu, Arbeid en Mensenrechten. Corruptierisico's zijn namelijk lastig aan sectoren te koppelen. Er zijn individuele bedrijven die in opspraak zijn geweest voor corruptie, maar deze hoeven niet maatgevend te zijn voor de sector. Het is daarnaast zeer waarschijnlijk dat er ook corruptie voorkomt bij bedrijven die niet in de openbaarheid zijn gekomen en ook dat bemoeilijkt een objectieve analyse. Goede data over de mate waarin dit het geval is, ontbreekt echter in veel geval-

len. Er zijn wel gegevens beschikbaar over het risico op corruptie op landenniveau, bijvoorbeeld de 'Corruption Perception Index' van Transparency International. Deze index is gebruikt bij het analyseren van ketenrisico's en het bepalen van de prioritaire sectoren en in die zin is corruptie dus meegenomen bij het selecteren van de prioritaire sectoren. Bij het identificeren van risico's op het vlak van corruptie is per sector bekeken of er vormen van corruptie plaatsvinden. Onze analyse is daarbij voornamelijk gericht geweest op het buitenland. In Nederland zijn er wetten en regels ten aanzien van corruptie, en MVO richt zich (wat Nederland betreft) op daar waar een wettelijk kader ontbreekt.

Er zijn verschillende vormen van corruptie, in verschillende gradaties. We hebben hierbij niet gekeken naar individuele fraudes binnen bedrijven. Het gaat dus meer om transacties in de keten waar meerdere partijen bij betrokken zijn en die grootschalige nadelige effecten hebben voor de maatschappij. Een aantal (sectorunieke) risico's die we onderzocht hebben zijn:

- **Corruptie en omkoping (onder andere van officials voor het verkrijgen van landrechten):** Dit speelt onder andere bij de productie van agrarische grondstoffen. Bevindingen hierbij: Uit internationale onderzoeken van Transparency International blijkt dat 10 tot 20% van de respondenten smeergeld betaalt aan de overheid in verband met het verkrijgen van land. In Brazilië en Indonesië worden met grote regelmaat grote stukken oerwoud verkocht voor de productie van onder andere soja en palmolie. Hierbij heeft de lokale bevolking vaak weinig invloed op de beslissingen die worden genomen, met in het extreme geval gedwongen verplaatsingen tot gevolg;

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

- **Schijnconstructies bij de inzet van buitenlandse werknemers (onder andere ontduiken tewerkstellingsvergunningplicht):** De land- en tuinbouwsector in Nederland heeft een verhoogd risico op arbeidsmarktfraude. Er werken relatief veel arbeidsmigranten en mensen met tijdelijke contracten doordat de hoeveelheid arbeid afhankelijk is van het seizoen en dit verhoogt het risico op onderbetaling, illegale tewerkstelling, slechte arbeidsomstandigheden en fraude. Uit resultaten van de arbeidsinspectie van 2012 blijkt dat bij 15% van de inspecties⁴¹ sprake was van overtredingen;
- **Onregelmatigheden bij gecertificeerde producten:** Dit is het best gedocumenteerd voor tropisch (hard)hout⁴². Dit risico doet zich ook voor bij andere houtsoorten, textiel, agrarische grondstoffen, groente en fruit⁴³. Door de aard van het vraagstuk is dit risico in deze sectoren echter maar zeer beperkt gedocumenteerd, waardoor het onmogelijk is de omvang en de relatie ervan met Nederlandse sectoren vast te stellen.

Deze risico's zijn onderdeel geweest van verschillende gesprekken met NGO's, waarbij zij veel zorgen hebben geuit over dit onderwerp. Ook in de data- en textmining bij de selectie van sectoren (zie paragraaf 3.2) kwamen diverse cases boven water. De betreffende risico's worden door de sectoren onderkend, maar het bleek eigenlijk niet mogelijk om de impact en betrokkenheid voor hele sectoren te kunnen beoordelen.

4.5 Belastingen

In de OESO-richtlijnen⁴⁴ staat over belastingen: *Het is belangrijk dat ondernemingen bijdragen aan de overheidsfinanciën van het gastland door het tijdig betalen van de door hen verschuldigde belastingen.*

In het bijzonder dienen zij de belastingwetten en -regelgeving in alle landen waarin zij actief zijn naar de letter en de geest na te leven. Naleving naar de letter en de geest houdt in dat men de intentie van de wetgeving onderkent en volgt. Het betekent niet dat een onderneming meer dient te betalen dan wettelijk verplicht is op basis van die intentie.

Belastingontwijking, het optimaliseren van belastingverplichtingen door gebruik te maken van financiële constructies zoals brievenbusfirma's, wordt in de maatschappelijke perceptie steeds meer gezien als een MVO-risico. Op zichzelf is tax planning door bedrijven legaal, maar het kan leiden tot minder belastingbetaling dan feitelijk met de belastingregels wordt beoogd door de wetgever van een land waar de multinational een vestiging heeft. Dit kan onder meer een gevolg zijn van de sterk uiteenlopende belastingregelgeving tussen landen (zie hiervoor onder meer OESO-actieplan BEPS⁴⁵) en zwakke belastingdiensten ter plekke. Het onderwerp heeft de aandacht van de Tweede Kamer en het kabinet. Zo staat in de kabinetsreactie⁴⁶ op het SEO-rapport ('Uit de schaduw van het bankwezen'⁴⁷) dat: *"...Nederland zichzelf kritisch tegen het licht mag houden. In een aantal gevallen kan de vraag opkomen of het past in de geest van de Nederlandse regelgeving en bij de bedoeling van de verdragsluitende staten dat bepaalde in Nederland gevestigde schakelvennootschappen gebruik maken van het Nederlandse verdragennetwerk. Het kabinet sluit dan ook niet de ogen voor de kritiek die wordt geleverd op de rol van Nederlandse schakelvennootschappen in de structuren van internationale concerns en voor de opvallende omvang van de geldstromen waar Nederlandse bijzondere financiële instellingen (hierna: bfi's) bij betrokken zijn."* Het kabinet belooft in dezelfde brief een aantal maatregelen te nemen om belastingontwijking, met name waar derdewereldlanden worden benadeeld, tegen te

gaan. Ook binnen de Europese Unie worden initiatieven ontplooid om belastingontwijking door internationale ondernemingen tegen te gaan. Er wordt daarbij vooral ingezet op het vergroten van transparantie. De OESO is eveneens actief in het ontwikkelen van een internationaal normenkader voor belastingen. Het plan dat op 19 juli 2013 is gelanceerd⁴⁵, bevat actiepunten die tot doel hebben om de uitholling van de belastinggrondslag en het verschuiven van winsten tegen te gaan. De OESO streeft naar het opstellen van antimisbruikbepalingen in het OESO-modelverdrag en van aanbevelingen voor invoering van nationaalrechtelijke antimisbruikbepalingen.

Het thema belastingontwijking is, alhoewel dus steeds meer in de belangstelling, een complex thema en dit zorgt ervoor dat het eigenlijk niet mogelijk is om sectoren te beoordelen op risico's op belastingontwijking. Het thema bestaat bij nadere inspectie uit een aantal verschillende zaken, zoals onder meer Transfer Pricing (het hanteren van kunstmatige, interne verrekentarieven voor producten binnen bedrijven), het te weinig betalen van belasting in landen waar (Nederlandse) bedrijven actief zijn en het bezitten van brievenbusfirma's in Nederland door buitenlandse multinationals. Brievenbusfirma's of bijzondere financiële instellingen (BFI's) zijn bedrijven die speciaal opgericht zijn om gebruik te kunnen maken van de gunstige fiscale regelingen in Nederland maar verder geen substantiële economische activiteiten hebben en vaak ook geen werknemer⁴⁸. Volgens het SEO rapport⁴⁷ zijn er in Nederland 12.000 BFI's en is de totale omvang van de BFI's 2.890 miljard euro.

Alhoewel belastingontwijking, zoals eerder vermeld, een MVO-thema is dat steeds meer in de belangstelling staat, is er nog geen internationaal geaccepteerd normenkader om MVO-risico's ten aanzien

van belastingen te kunnen beoordelen. Daarnaast is het thema, net als corruptie wat in de vorige sectie is besproken, onvoldoende aan sectoren te koppelen. Het zijn immers individuele bedrijven uit zeer verschillende sectoren die qua belastingmoraal in opspraak komen, geen sectoren. Ook het ontbreken van transparantie van bedrijven in jaarverslagen bemoeilijkt een gedegen analyse. Er is dus onvoldoende data beschikbaar om hierover op sectorniveau uitspraken te kunnen doen.

Vanwege de voorgaande redenen is ervoor gekozen om belastingen niet als apart thema te onderzoeken, maar om het risico wel deel uit te laten maken van de zelfevaluatie van sectoren en de vragenlijst voor maatschappelijke organisaties. In de zelfevaluatie is het volgende risico voorgelegd:

Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings)landen beoogt.

De beoordelingen op bovenstaand risico lopen zeer uiteen. Het risico wordt door NGO's (voor alle sectoren) als hoog ingeschat. Sectoren zelf blijken het echter een lastig onderwerp te vinden, in veel gevallen, en geen zicht te hebben op het belastingrisico voor hun sector. Dit in tegenstelling tot alle andere risico's waarvan de sectorvertegenwoordigers in bijna alle gevallen een inschatting konden maken.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

05

**AANDACHTSPUNTEN
VOOR DIALOOG
PER SECTOR**

BOUW

14 miljoen m³ beton en 2,9 miljoen m³ hout

De Nederlandse bouwsector is met een omzet van ruim 90 miljard euro, 134 duizend bedrijven en 392 duizend werknemers (2011) een belangrijke sector voor de Nederlandse economie^{49,50}. De sector bestaat uit een groep zeer diverse bedrijven zowel in termen van omzet als in termen van werkzaamheden: de omzet van de grootste 10 bedrijven uit de sector (0,01% van het totale aantal bedrijven) bedroeg meer dan 25 miljard euro (29% van de totale omzet van de sector)⁵¹, terwijl 77% van de bedrijven bestaat uit bedrijven met 1 werkzame persoon⁵². Ook de werkzaamheden van deze bedrijven zijn zeer divers en variëren van wegebouw tot stukadoors en van natte waterbouw tot bouwinstallaties. Ondanks de grote diversiteit in de werkzaamheden kan de sector verdeeld worden in vier grote subsectoren: de bouwmaterialenindustrie, burgerlijke en utiliteitsbouw (B&U), grond-, weg- en waterbouw (GWW) en overige (gespecialiseerde) bouw.

De bouwsector maakt op grote schaal gebruik van materialen zoals beton, staal en hout. Zo gebruikt de sector jaarlijks ongeveer 14 miljoen m³ beton en 2,9 miljoen m³ gezaagd hout^{53,54}. De risico's bij de winning van grondstoffen worden meegewogen in de SRA. De sector bouw heeft een relatief grote impact in de keten in vergelijking met de directe risico's bij de bouwwerkzaamheden. Bijvoorbeeld 80% van de emissies in de betonketen is gerelateerd aan de productie van cement.

Door de grote diversiteit van de sector is er ook een groot aantal brancheorganisaties die deelsectoren van de bouwsector vertegenwoordigen. Een deel van de sector bouw wordt vertegenwoordigd door de overkoepelende brancheorganisaties Bouwend Nederland en de Aannemersfederatie Nederland

(AFNL). De bouwmaterialenindustrie wordt vertegenwoordigd door het Nederlands Verbond Toelevering Bouw (NVTB). Deze brancheorganisaties hebben ook input geleverd voor deze SRA.

MVO in de keten

De sector besteedt veel aandacht aan de MVO-risico's die in Nederland spelen. Hierbij is met name aandacht voor milieurisico's zoals de uitstoot van broeikasgassen. Dit heeft geleid tot een groot aantal initiatieven om MVO-risico's te beperken, zoals het Lenteakkoord en de Green Deal GWW (zie box 1). De belangrijkste MVO-risico's van de sector, waar op dit moment nog minder aandacht voor is, zijn vooral gerelateerd aan de import van bouwmaterialen uit het buitenland.

Er is een aantal aspecten die opvallen aan de manier waarop de sector invulling geeft aan zijn responsibility to respect:

- De MVO-agenda van de sector heeft van oudsher een focus op Nederlandse risico's. De internationale MVO-risico's zijn minder ver uitgewerkt;
- Veilige arbeidsomstandigheden en arbeidsmarkt-fraude staan hoog op de agenda van de sector. Desondanks blijven de risico's gerelateerd aan beide thema's groot^{55,56,57}. De sector heeft bijvoorbeeld nog steeds het hoogste aantal arbeidsongevallen van alle sectoren en een verhoogd risico op arbeidsmarkt-fraude⁵⁸;
- De sector is zelf van mening dat veiligheid en gezondheid in de bouw nog verder verbeterd kunnen worden, bijvoorbeeld door meer gebruik te maken van geprefabriceerde onderdelen waardoor er onder andere steigerloos gebouwd kan worden en het frezen van sleuven niet meer nodig is⁵⁹.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

BOX 1: VOORBEELDEN VAN SECTORINITIATIEVEN OM MVO-RISICO'S TE BEPERKEN

Duurzaamheid is een belangrijk aandachtspunt van de bouwsector. Ter illustratie van de inspanningen enkele voorbeelden van sectorinitiatieven om MVO-risico's te beperken:

- Energieakkoord voor duurzame groei: de bouwsector neemt deel aan dit sectoroverstijgende akkoord waarin onder andere afspraken zijn gemaakt over energiebesparing in de gebouwde omgeving⁶⁰;
- Lenteakkoord: realiseren van meer energiezuinige woningen (zie box 4);
- Green Deal Verduurzaming Betonketen: verduurzaming van de gehele betonketen⁶¹;
- CO₂-prestatieladder: vrijwel alle grotere GWW-bedrijven zijn gecertificeerd op basis van de CO₂-prestatieladder^{62,63};
- Green Deal GWW: bevorderen van duurzame innovatie en energiebesparing voor Spoor-, Grond-, Weg- en Waterbouw⁶⁴;
- De Stroomversnelling: samenwerking tussen bouwbedrijven en woningcorporaties voor het renoveren van woningen tot 'nul op de energiemeter' woningen⁶⁵;
- 'Kleur uw gemeente groen': samenwerking tussen verschillende partijen om particulieren te stimuleren om energie te besparen^{66,67};
- Green Deal Bevorderen Duurzaam Bosbeheer: verhogen van het aandeel duurzaam hout (zie box 5);
- Platform Constructieve Veiligheid: verbeteren van de constructieve veiligheid in Nederland⁶⁸;
- Leidende Principes - Opdrachtgevend bouwbedrijf: bevorderen professionele samenwerking en ketenverantwoordelijkheid in de bouw⁶⁹;
- Werk in uitvoering: visie op maatschappelijk verantwoord ondernemen in de bouw⁷⁰;
- Duurzaam aanbieden en inkopen in de praktijk: bevorderen van duurzaamheid in de bouwsector door inspirerende voorbeelden van duurzaam aanbieden en inkopen door koplopers op het gebied van duurzaamheid in de sector⁷¹;

- Er zijn enkele grote Nederlandse bouwbedrijven die ook actief zijn in het buitenland. Hieronder vallen ook landen met verhoogde risico's op slechte arbeidsomstandigheden, zoals landen in het Midden-Oosten. Hoe de sector met de verhoogde MVO-risico's in deze landen omgaat is niet altijd bekend (zie box 2);
- Het is onduidelijk welke due diligence er plaatsvindt door bedrijven in de sector voor verschillende bouwmaterialen, zoals staal, aluminium en natuursteen;
- Een belangrijke manier voor de sector om de MVO-risico's rond hout te beperken is het inkopen van gecertificeerd duurzaam hout. Hierbij is met name de beperkte hoeveelheid gecertificeerd loofhout (waaronder hardhout) een punt van aandacht (zie box 5);
- Opdrachtgevers hebben grote invloed op de projecten die door de bouwsector gerealiseerd worden. De overheid heeft als belangrijke opdrachtgever voor de sector daardoor grote invloed op criteria die beslissend zijn bij de gunning van opdrachten. Hierdoor is de overheid mede in de positie om partijen meer (financiële) ruimte te geven wanneer opdrachten op een duurzame wijze worden uitgevoerd zodat de sector de mogelijkheid krijgt om invulling te geven aan zijn responsibility to respect.

BOX 2: MVO-RISICO'S BIJ BOUWPROJECTEN IN HET BUITENLAND

Hoewel het grootste deel van de bouwsector in Nederland actief is, zijn er enkele grote Nederlandse bouwbedrijven (inclusief ingenieursbureaus) die volop actief zijn in het buitenland. Op dit moment zijn er met name zorgen over arbeidsomstandigheden bij bouwprojecten in het Midden-Oosten. Bij bouwprojecten in het Midden-Oosten bestaat een verhoogd risico op zeer slechte arbeidsomstandigheden waarbij er onder andere sprake is van uitbuiting van arbeidsmigranten, mishandeling en dodelijke ongevallen^{72,73}. Uit onderzoek van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) blijkt dat enkele Nederlandse bedrijven ook bijdragen leveren aan projecten waarbij sprake is van slechte arbeidsomstandigheden in de voorbereiding voor het WK voetbal in Qatar⁷⁴. Hierdoor lopen Nederlandse bedrijven het risico om via deze projecten, hoewel niet direct in hun eigen bouwactiviteiten, toch betrokken te raken bij arbeidsrechtenschendingen. Nederlandse bouwbedrijven die werken in het Midden-Oosten hebben veel aandacht voor arbeidsomstandigheden bij hun eigen projecten in het Midden-Oosten^{75,76,77}. Het is onduidelijk hoe Nederlandse bouwbedrijven omgaan met MVO-risico's bij bouwprojecten waarbij alleen sprake is van indirecte betrokkenheid, zoals het leveren van onderdelen aan bedrijven waar mogelijk sprake is van slechte arbeidsomstandigheden of het gebruiken daarvan. De totale omvang van de Nederlandse betrokkenheid bij projecten in landen met grote MVO-risico's in bouwprojecten is eveneens onduidelijk⁷⁸.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Box 3: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Milieu Uitstoot broeikasgassen (CO₂-eq) als gevolg van cementproductie</p>	<p>Cement is een belangrijke grondstof voor de productie van beton. Bij de productie van cement wordt veel energie gebruikt wat leidt tot een hoge CO₂-uitstoot:</p> <p>5% van de wereldwijde broeikasgasemissies is gerelateerd aan de productie van cement⁷⁹;</p> <p>In Nederland werd in 2010 14 miljoen m³ beton gebruikt⁸⁰;</p> <p>Het Nederlandse betongebruik leidt tot een CO₂-uitstoot van voor ongeveer 3,5 Mt per jaar. Dit is 1,7% van de totale Nederlandse CO₂-emissies⁸¹;</p> <p>80% van de Nederlandse CO₂-emissies in de betonketen is gerelateerd aan productie van cement⁸².</p>	<p>Bedrijven uit de betonketen hebben de 'Green Deal Verduurzaming betonketen' met de overheid gesloten om de uitstoot van CO₂ in de betonketen te beperken⁸³. Hiervoor is onder andere een LCA van de betonketen gemaakt en zijn verschillende opties uitgewerkt op de CO₂-emissies verder te reduceren⁸⁴. In de praktijk wordt er steeds meer gebruik gemaakt van nieuwe soorten beton en cement (nieuwe mixen) waardoor CO₂-emissies worden gereduceerd. Dit heeft er mede toe geleid dat de gemiddelde CO₂-emissie in Nederland ongeveer 250 kg/m³ beton bedraagt. Dit is 66% lager dan gemiddeld in Europa⁸⁵.</p>

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Arbeid Ongezonde en onveilige werkomstandigheden tijdens bouwwerkzaamheden (binnen Nederland)</p>	<p>In Nederland werkt ongeveer 5% van de beroepsbevolking (7,8 miljoen) in de bouwsector⁸⁶. Samen met de sector landbouw en visserij is de bouwsector een van de meest risicovolle sectoren om in te werken⁸⁷. Bekende risico's voor werknemers in deze sector zijn: te zware fysieke belasting, blootstelling aan schadelijke stoffen en het vallen van hoogten. Een relatief klein deel van de ongevallen wordt veroorzaakt door constructiefouten. De kans op een arbeidsongeval met ziekenhuisopname tot gevolg is 1,6% per werknemer per jaar. Dit is ruim drie keer zoveel als gemiddeld. In 2011 vielen er op bouwplaatsen in Nederland 9 doden^{88,89}.</p>	<p>Binnen de bouwsector is veel aandacht voor ongezonde en onveilige arbeidsomstandigheden. Voorbeelden hiervan zijn websites met informatie van brancheverenigingen, de leidraad V&G Verplichtingen om aan wettelijke verplichtingen te voldoen op het gebied van veiligheid en gezondheid en VCA-certificering om bouwbedrijven veiliger te laten werken^{90,91,92,93}. Daarnaast is de overheid actief betrokken om de arbeidsrisico's te beperken en hierop te controleren^{94,95}. Desondanks komen er nog regelmatig overtredingen van regelgeving inzake arbeidsomstandigheden voor en komt het met name bij grote projecten voor dat er onduidelijkheid bestaat over wie verantwoordelijk is voor de veiligheid. Volgens de Onderzoeksraad voor veiligheid zouden bouwbedrijven en overheden hier meer aandacht aan moeten besteden^{96,97}.</p>

>> GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Maatschappelijke appreciatie

De sector participeert in meerdere initiatieven om MVO-risico's te beperken. Desondanks zijn er verschillen te zien in de wijze waarop maatschappelijke organisaties risico's en de invulling van de responsibility to respect waarderen in het kader van deze SRA. Stakeholders schatten de invulling van de responsibility to respect in veel gevallen lager in dan de sector.

Dit lijkt in veel gevallen te maken te hebben met een verschil in perspectief tussen de sector en de stakeholders. De sector lijkt met name gericht op de directe risico's (first tier) van de Nederlandse sector en de initiatieven die er zijn om deze risico's te beperken. De stakeholders zijn vooral gericht op het bestaan van risico's en problemen, in Nederland en in de keten waar de sector via import bij betrokken is. De stakeholders lijken hierbij minder rekening te houden met de invloed van de sector op deze risico's en de bestaande sectorinitiatieven om risico's te beperken.

BOX 4: BEST PRACTICE

Risico:

Energiegebruik en broeikasgasemissies.
Betrokken partijen: Verschillende partijen waaronder de bouwsector en de overheid.

Activiteiten:

Lenteakkoord: Het doel van dit akkoord is om de nieuwbouw (woning en utiliteitsbouw) energiezuiniger te maken waarbij rekening wordt gehouden met de wensen van de eindgebruikers zoals comfort, een gezond binnenklimaat, lage energielasten en waardevermeerdering.

Resultaten:

Het Lenteakkoord heeft onder meer tot de volgende concrete doelstellingen geleid⁹⁸:

- Reductie van het energiegebruik van nieuwbouw met 25% in 2011 ten opzichte van 2007;
- Reductie van het energiegebruik van nieuwbouw met 50% in 2015 ten opzichte van 2007;
- Energieneutraal bouwen in 2020.

De doelstelling om 25% energiezuiniger te bouwen ten opzichte van 2007 is inmiddels behaald⁹⁹.

BOX 5: DUURZAAM HOUTGEBRUIK IN DE BOUW

Een belangrijke manier voor de sector om de MVO-risico's rond hout te beperken is het inkopen van FSC of PEFC gecertificeerd duurzaam hout. Verschillende brancheverenigingen uit de sector waaronder AFNL en Bouwend Nederland nemen hiervoor onder andere deel aan de Green Deal Bevorderen Duurzaam Bosbeheer¹⁰⁰. De bouwsector gebruikte in 2011 naar schatting 2,9 miljoen m³ hout. Dit is ongeveer 50% van het Nederlandse houtgebruik (exclusief papier en karton). In totaal was 81% hiervan gecertificeerd. Dit hoge percentage komt voor een belangrijk deel voort uit het grote aandeel hout dat door leden van de VVNH (Koninklijke Vereniging Van Nederlandse Houtondernemingen) aan de sector wordt geleverd: 90% van het naaldhout dat door leden van de VVNH op de markt gebracht wordt, gaat naar de bouw. Het gecertificeerde aandeel per productgroep in de bouw was als volgt¹⁰¹:

- 96% naaldhout;
- 42% loofhout;
- 76% plaatmateriaal.

Hierbij lijken met name de beperkte hoeveelheid gecertificeerd loofhout (waaronder hardhout) en het hout dat niet door leden van de VVNH wordt geleverd punten van aandacht. Naast de leden van de VVNH zijn er weinig bedrijven die hout importeren met doelstellingen voor, en monitoring van het aandeel gecertificeerd hout. Meer informatie over de MVO-risico's bij de import van hout is te vinden in het sectorhoofdstuk Hout en papier.

Overzicht van alle materiële risico's

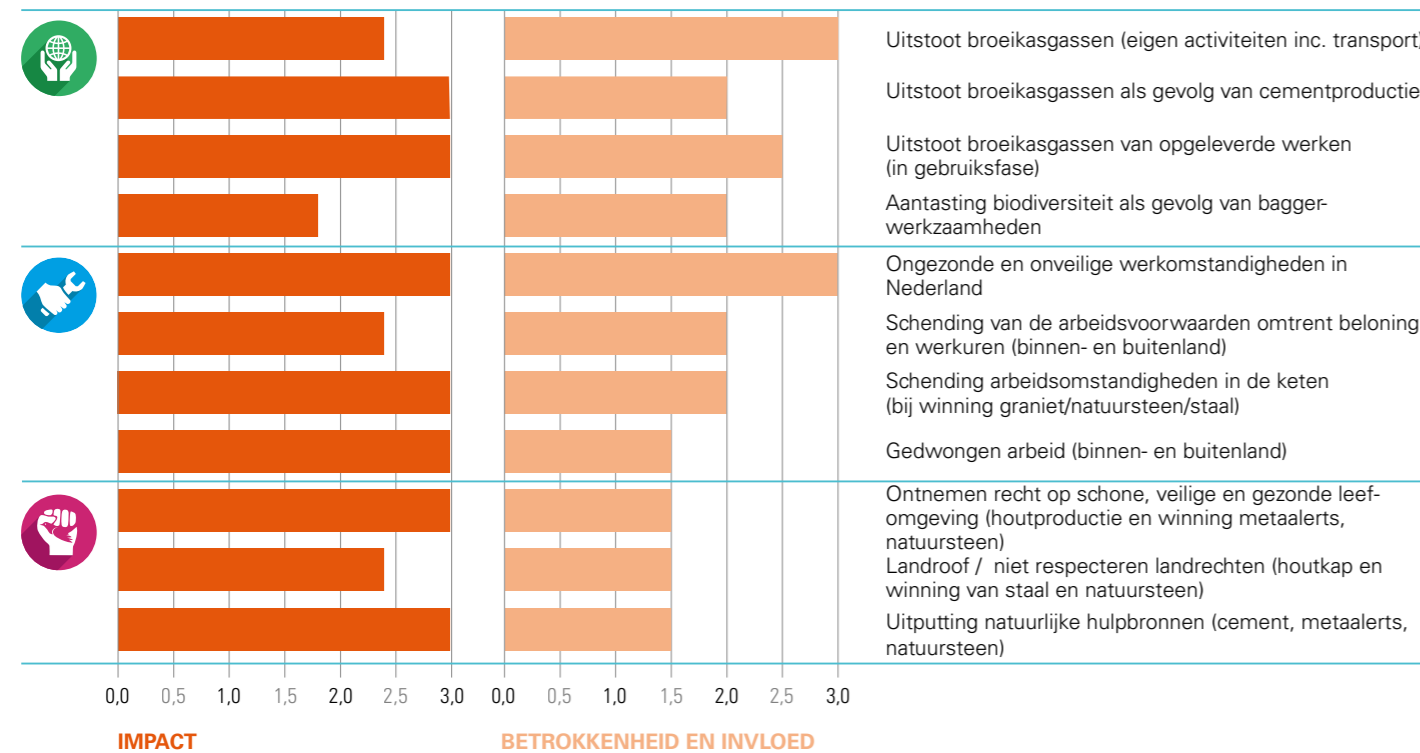
Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten in tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

In figuur 5.1 zijn de impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input uit de sectoren en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Figuur 5.1 / Bevindingen sector bouw

De risico's op het gebied van corruptie en belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan voor: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking.

Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect in de sector bouw is er rekening gehouden met het volgende:

- De bevindingen zijn gebaseerd op de MVO-risico's die door de Nederlandse bouwsector veroorzaakt worden in Nederland en in de keten;
- Sectorcommitments zoals het Lenteakkoord en de Green Deal Verduurzaming Betonketen leiden in de SRA-methodiek tot een hoge waardering voor de dimensies 'inzicht', 'resultaten' (er zijn activiteiten gestart) en 'samenwerking'. De gedachte is dat risico's binnen afzienbare tijd goed worden beheerst als de sector heldere commitments is aangegaan en deze worden nageleefd;
- De transparantie over risico's in het buitenland en het aantonen van echte verbeteringen door individuele bedrijven kunnen beter. Hiervoor is eerst meer inzicht nodig in de risico's in de toeleveringsketen van individuele bedrijven (due diligence).

Er is een aantal risico's in de sector bouw met een hoge Impact en Betrokkenheid en een relatief lage invulling van de responsibility to respect. Het gaat om de volgende risico's:

- Schending arbeidsomstandigheden in de keten als gevolg van winning graniet/natuursteen/metaalerts (kinderarbeid / gedwongen arbeid);
- Gedwongen arbeid (onder meer bij bouwprojecten in Midden-Oosten). Hiervoor geldt dat er sprake is van onvoldoende informatie om te kunnen vaststellen dat de Nederlandse bedrijven maatregelen hebben getroffen om uit te sluiten dat gedwongen arbeid plaatsvindt;
- Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving in de nabije omgeving van houtproductie en de winning van metaalerts, natuursteen;
- Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van houtkap en winning van metaalerts en natuursteen).

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op en ter versterking van de bestaande MVO-initiatieven zoals het Lenteakkoord en de Green Deal Verduurzaming Betonketen zien wij de volgende aandachtspunten voor dialoog (in willekeurige volgorde):

- Monitoring en evaluatie van MVO-risico's waar al (veel) aandacht naar uitgaat en / of waarover convenanten gesloten zijn, zoals energie en broeikasgasemissies, arbeidsomstandigheden en arbeidsmarktfraude;

- De CO₂-uitstoot in de betonketen, arbeidsomstandigheden en arbeidsmarktfraude staan al hoog op de agenda, maar er is nog geen duidelijke oplossing voor het verder beheersen van deze risico's;
- Ontwikkelen van een aanpak voor arbeidsrisico's gerelateerd aan bouwprojecten in het buitenland;
- Het ontwikkelen van een sectoroverstijgende strategie om MVO-risico's in de keten te beperken. Hierbij lijken met name de risico's in de ketens van metaal en natuursteen zinvol om in eerste instantie aandacht aan te besteden. Deze dialoog lijkt het meest zinvol wanneer deze wordt gevoerd samen met de toeleverende sectoren zoals metaal en groothandel en de overheid (als opdrachtgever);
- Het verhogen van het ambitieniveau voor het gebruik van gecertificeerd hout. Hierbij lijkt er met name nog ruimte voor verbetering voor loofhout (waaronder tropisch hout) en hout dat niet door leden van de VVNH geleverd wordt. Deze dialoog lijkt het meest zinvol wanneer deze samen met de houtsector gevoerd wordt. Zie het sectorhoofdstuk Hout en papier voor meer informatie;
- De belangrijke rol van opdrachtgevers bij het beperken van MVO-risico's en de mogelijkheden om opdrachten zo aan te besteden dat de sector gestimuleerd wordt om meer aandacht aan duurzaamheid te besteden.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

CHEMIE

Wereldtop in economische waarde en duurzaamheid

De omzet van de chemische industrie in Nederland bedraagt 57 miljard euro (2013), inclusief 6 miljard omzet van de farmaceutische industrie, waarmee de chemische industrie – na landbouw en voedingsmiddelen – de tweede sector is van de Nederlandse economie. In 2013 werkten er 62.000 mensen in de Nederlandse chemische industrie (van wie 13.000 in de farmaceutische industrie) verspreid over meer dan 400 bedrijven. 80% van de in Nederland vervaardigde chemische producten wordt geëxporteerd. Hiervan gaat weer 80% naar landen binnen Europa. De export van chemische producten bedraagt 17% van de totale goederenexport en 19% van de in Nederland geproduceerde geëxporteerde goederen. De chemische industrie leverde in 2013 een positieve bijdrage aan de handelsbalans van 23 miljard euro, dit is 52% van het goederentotaal. Het aandeel in het bruto binnenlands product is circa 2,5% (inclusief farmaceutische industrie)¹⁰². In de SRA staat de chemie centraal en gaan we niet afzonderlijk in op eventuele risico's in de farmaceutische industrie.

Vanuit de sector is de input voor de SRA gecoördineerd door de sectororganisatie Vereniging van de Nederlandse Chemische Industrie (VNCI). Bij de VNCI zijn bedrijven, verenigingen en donateurs aangesloten. Samen met de leden van 10 geassocieerde lid-verenigingen zijn meer dan 600 ondernemingen direct of indirect aangesloten bij de VNCI¹⁰³. Sommige van deze bedrijven staan al jaren in de top van de Dow Jones Sustainability Index en zijn actief in meer dan 50 landen met veel locaties in China, India en Brazilië. Daarnaast bestaat de sector uit een groot aantal kleinere chemiebedrijven in Nederland.

De sector bewerkt ruwe grondstoffen zoals nafta, gas en mineralen tot basischemicaliën en tot chemicaliën met een hoge toegevoegde waarde voor een grote

diversiteit aan bedrijfstakken in de maakindustrie. Naast basischemicaliën zoals ethanol, etheen en ammoniak gaat het om stoffen als oplosmiddelen, harsen, farmaceutische grondstoffen en producten, een reeks kunststoffen, kleur-, geur- en smaakstoffen en enzymen voor onder andere de voedingsmiddelenindustrie. Meer dan 90% van alle industriële producten is direct gekoppeld aan de chemische industrie¹⁰⁴.

In de SRA is bij de bevindingen uitgegaan van de totale sector, de bijbehorende keten (upstream, eigen fabrieken in binnen- en buitenland en downstream) en niet alleen van de grote bedrijven en/of koplopers op het gebied van MVO.

Voordat we een overzicht van alle materiële risico's presenteren (zie ook bijlage C) beschrijven we eerst drie sectorspecifieke ontwikkelingen:

- Huis op orde voor veel risico's Milieu en Veiligheid;
- Reductie broeikasgassen;
- Groene en duurzame chemie.

Huis op orde voor veel risico's Milieu en Veiligheid

De sector heeft de risico's op het gebied van Milieu (onder andere als gevolg van emissies naar lucht, water en bodem en de omgang met chemisch afval) en Veiligheid (procesveiligheid en persoonlijke veiligheid) goed in beeld en al veel stappen ondernomen om deze effectief te beheersen. Ongeacht de potentiële risico's is de chemische industrie, in vergelijking met andere bedrijfstakken, een veilige industrie. Het aantal slachtoffers van arbeidsongevallen in de periode 2009-2012 (49 per 100.000 banen) ligt bijvoorbeeld onder dat van vervoer (57 per 100.000 banen), van de bouw (179 per 100.000 banen) of van de voedingsmiddelenindustrie (91 per 100.000 banen)¹⁰⁵.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Reductie broeikasgassen

De uitstoot van broeikasgassen als gevolg van de productie van chemicaliën en het gebruik van energie door de chemische sector is hoog in absolute en relatieve zin (circa 12% van de nationale uitstoot per jaar). Dit is een van de meest in het oog springende milieuthema's in de sector.

In de Routekaart Chemie 2012-2030 zijn zes oplossingsrichtingen gedefinieerd: verbetering van de energie-efficiëntie, vervanging van fossiele grondstoffen door 'groene' grondstoffen, carbon capture and storage/usage (CCS/CCU, het ondergronds opslaan of hergebruiken van CO₂), het sluiten van de materiaalketen (recycling), ontwikkeling van duurzame producten en duurzame energie.

De meeste bedrijven richten zich nu op de oplossingsrichting energie-efficiëntie. Al deze oplossingsrichtingen zijn primair gericht op de uitstoot van broeikasgassen waar de bedrijven direct bij betrokken zijn. De sector werkt aan 2% verbetering van de energie-efficiëntie per jaar. Ook werkt de sector aan de vervanging van fossiel door niet-fossiel voor zowel grondstoffen als energie.

Over de periode 1990-2011 is de chemische industrie in Nederland erin geslaagd de emissie van broeikasgassen met grofweg 40% te reduceren. De sector heeft in de periode 2005-2012 circa 11% broeikasgasreductie per ton geproduceerd product gerealiseerd. Dit maakt de Nederlandse chemische industrie tot een van de koplopers in Europa op het gebied van energie-efficiëntie¹⁰⁶.

De energiereductie voor de hele productie en productketen is in de chemie over de periode 2010-2012 in absolute termen veruit de grootste van alle sectoren in Nederland¹⁰⁷.

In 2012 neemt de CO₂-emissie van de Nederlandse chemische industrie echter licht toe ten opzichte van 2011. De toename van circa 5% is te verklaren door de toegenomen productie. In de opbouw van de totale CO₂-emissie zien we een verschuiving van directe naar indirecte CO₂-emissie. Een belangrijke reden is het afschakelen van WKK-centrales vanwege de hoge gasprijs ten opzichte van de elektriciteitsprijs. Voor het milieu is dat een flinke stap achteruit¹⁰⁸.

Groene en duurzame chemie

De sector kent diverse sectorinitiatieven zoals het Transitieplan Topsector Chemie (met een kernambitie met betrekking tot een groene en duurzame chemie), het rapport 'The environmental impact of the Dutch Chemical industry', verschillende Green Deals (Certificering Groen Gas, Agro-Paper-Chemie) en de implementatie van het Responsible Care-programma in de Nederlandse chemie (zie box 2).

Vervanging van fossiele grondstoffen door biomassa kan zowel aan het begin van de keten plaatsvinden (bijvoorbeeld de vervanging van fossiele ethaan door bio-ethaan; of nafta door bio-olie) als door intermediaire biomassaproducten in een van de volgende processtappen te gebruiken. Een voorbeeld hiervan is glycerol om epichloorhydrine (grondstof voor lijm, harsen en verf) te maken¹⁰⁹.

De VNCI wil ook een sleutelrol spelen in de doelstelling van de Europese Commissie en de Nederlandse overheid om in 2020 het verlies aan biodiversiteit tot staan te brengen en in 2030 de ecologische voetafdruk van Nederland te halveren. In de vragenlijst voor bedrijven die als basis dient voor het rapport Responsible Care 2012 (zie box 2) zijn aanvullende vragen opgenomen over biodiversiteit om inzicht te verwerven in de voort-

gang van de integratie van het onderwerp biodiversiteit in bestaande managementsystemen¹¹⁰.

Maatschappelijke appreciatie

Het beeld dat de sector chemie al erg ver is met het beheersen van klassieke milieurisico's en veiligheid wordt gedeeld door de maatschappelijke organisaties. Een ander aspect van ketenverantwoordelijkheid is de sociale component. Traditioneel is er veel aandacht voor de milieu-impact van de chemische industrie. De sociale impact zou meer aandacht mogen krijgen volgens stakeholders van de sector¹¹¹. Op een aantal specifieke terreinen is de MVO-agenda van de sector namelijk nog in ontwikkeling en hebben de maatschappelijke organisaties in het kader van de SRA een lagere waardering gegeven voor de inspanningen van de sector¹¹². Het betreft:

- Landgebruik, landroof en uitputting van natuurlijke hulpbronnen (inclusief biodiversiteit);
- Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging;
- Dierenwelzijn.

Met uitzondering van de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen geeft de sector zelf ook aan dat de invulling van de responsibility to respect binnen de sector versterking behoeft.

Landgebruik, landroof en uitputting van natuurlijke hulpbronnen

Maatschappelijke organisaties maken zich met name zorgen over bio-based grondstoffen voor de chemie. Het gaat de organisaties die input hebben gegeven op de SRA dan vooral om milieurisico's in relatie tot grondgebruik (onder andere ontbossing,

verontreiniging) in gevoelige gebieden en gevallen van landroof. Het betreft volgens hen met name palmolie en grondstoffen voor bioplastics (zoals rietsuiker en maïs) (zie voor landroof verder box 1).

Palmolie wordt gebruikt voor de productie van zepen en schoonmaakmiddelen, maar dit vormt slechts een klein deel van de grondstoffen van de Nederlandse chemische industrie volgens de VNCI. De productie van bioplastics is als een gevolg van internationale prijsontwikkelingen zelfs al (bijna) volledig verdwenen uit Nederland.

Een uitgebreidere beschrijving van het sectoroverstijgende vraagstuk van landgebruik, landroof en uitputting van natuurlijke hulpbronnen (inclusief biodiversiteit) is opgenomen in paragraaf 4.2.

Vakbondsrechten en recht op vereniging

De Nederlandse chemie sector onderschrijft de UN Universal Declaration of Human Rights en een aantal bedrijven is actief lid van het Global Compact Netherlands Network. De grote chemiebedrijven rapporteren in hun jaarverslagen over diverse mensenrechtenthema's. Bij deze bedrijven zijn de principes ook vastgelegd in hun codes of conduct en in compliance and integrity management systems. In deze codes of conduct zijn ook clausules over het respecteren van vakbondsrechten binnen het eigen bedrijf opgenomen.

Een aantal grote toeleveranciers (oliemaatschappijen) en chemiebedrijven hebben in hun codes of conduct ook expliciet de eis opgenomen dat leveranciers de rechten van hun medewerkers op vrijheid van organisatie en collectieve onderhandeling moeten respecteren^{113,114}. Binnen de sector zetten de eerste bedrijven bovendien de stap naar het 'Together for

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Sustainability' (TFS)-initiatief, waarin bedrijven de resultaten van audits bij toeleveranciers delen.

Maatschappelijke organisaties maken zich desondanks zorgen over de schending van vakbondrechten en de vrijheid van vereniging bij de vervaardiging van grondstoffen, inclusief olie. Het gaat dan bijvoorbeeld om (sub)contractors van de grote oliemaatschappijen en chemiebedrijven die in hoogrisicolanden werken. De door ons geraadpleegde recente bronnen over arbeid en mensenrechten in de sector, inclusief de toelichtingen in de ingevulde vragenlijsten door de maatschappelijke organisaties in het kader van de SRA, geven op dit punt echter geen nadere informatie over de relatie met Nederlandse bedrijven met internationale vestigingen¹¹⁵.

Dierenwelzijn

De maatschappelijke organisaties maken zich vooral zorgen over de effecten van de eindproducten van de chemie op mens en milieu en minder om de dierproeven.

Voor de dierproeven geldt dat de grote Nederlandse chemiebedrijven expliciet de drie V's als uitgangspunt hebben: vervangen, verminderen en verfijnen van dierproeven. Dit wordt – ondanks de grote aantallen dierproeven die op basis van de REACH-wetgeving nodig zijn – ook zo door de maatschappelijke organisaties herkend. Ten minste één groot chemiebedrijf rapporteert ook over de dierproeven waarbij het betrokken is.

Bij de schadelijke gevolgen voor wilde dieren van chemicaliën die in het milieu terechtkomen, gaat het bijvoorbeeld om de gevolgen van pesticiden en microplastics die worden ingeslikt en om plastic waarin dieren die in het water leven verstrikt raken¹¹⁶.

Box 1: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

CLUSTER / TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Arbeid Ongezonde werkomstandigheden bij de productie (blootstelling aan giftige chemicaliën en stof)</p>	<p>Enkele cijfers:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 6.500 bedrijven in de sector Aardolie, Chemie, Farmacie, Kunststof en Rubber (ACFKR); - 137.000 werknemers; - 95% van de bedrijven in deze sector werkt met gevaarlijke stoffen. <p>Een arbeidsrisico in de sector is de (langdurige) blootstelling aan gevaarlijke stoffen. Het gaat hierbij zowel om acute risico's (brand, explosie, irritatie/brandwonden, vergiftiging en verstikking) als chronische risico's.</p>	<p>De werkgever heeft de wettelijke verplichting om voor alle gevaarlijke stoffen waarvoor geen publieke grenswaarden bestaan, zelf grenswaarden vast te stellen en maatregelen te nemen om de gezondheid van werknemers te borgen. De Inspectie SZW en de sector hebben instrumenten ontwikkeld om hier invulling aan te geven¹¹⁷. Desondanks¹¹⁸:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 40% van de bedrijven voldoet niet volledig aan de wet; - Meer dan 50% van de tekortkomingen had betrekking op de blootstelling aan gevaarlijke stoffen. <p>Verskil tussen grote bedrijven en MKB¹¹⁹:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Grote bedrijven kunnen al voor een groot aantal (maar niet alle) stoffen aantonen dat zij het effect van blootstelling aan gevaarlijke stoffen beheersen; - De kleinere MKB-bedrijven hebben vaak wel maatregelen getroffen om de gezondheid van werknemers te waarborgen, maar een stoffeninventarisatie, grenswaarden en een beoordeling van de blootstelling ontbreken vaak. <p>Het is onbekend wat de situatie is bij vestigingen van Nederlandse chemiebedrijven in andere landen.</p>

CLUSTER / TYPE RISICO IMPACT

RESPONSIBILITY TO RESPECT

Mensenrechten

Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van winning grondstoffen, en van landgebruik fabrieken)

Landroof in relatie tot de sector chemie kan potentieel optreden bij mijnbouw, fracking voor schaliegas en de productie biomassa (onder andere rietsuiker en palmolie).

Enkele cijfers voor palmolie:

- **90%** geteeld in Maleisië en Indonesië;
- **5%** hiervan komt Nederland binnen via de havens en wordt hier verder verwerkt of geëxporteerd;
- De Nederlandse chemie is voor **85%** gebaseerd op olie en gas;
- Het aandeel bio-based is nog beperkt en blijft volgens de routekaart 2030 ook beperkt.

Het is niet duidelijk in hoeverre de Nederlandse chemiesector (indirect) betrokken is bij landroof voor bijvoorbeeld palmolie en wat dan precies de impact is¹²⁰. Goede data ontbreken. Ook voor andere grondstoffen is dit het geval. Op het internet zijn wel veel verwijzingen naar agro-commodities ten behoeve van de chemie (o.a. suiker, maïs) in relatie tot grondbezit en gemeenschappelijke goederen. Een deel daarvan gaat expliciet in op landroof^{121,122}. Het gaat om een complex maatschappelijk probleem waarbij meerdere sectoren betrokken zijn (zie ook paragraaf 4.2).

Dilemma's rond het gebruik van biomassa worden met stakeholders onderzocht en besproken in de Commissie Corbey. In het advies voor de sector chemie wordt niet specifiek ingegaan op landroof maar meer algemeen op de benodigde kwaliteitseisen voor biomassa. Hierover zegt de commissie:

Er zijn certificeringssystemen ontwikkeld voor specifieke grondstoffen (RSPO, RTRS, Bon Sucro). Deze systemen betreffen alle toepassingen van het gewas, zowel voedsel, materialen als energie. Er zijn ook systemen ontwikkeld specifiek voor biobrandstoffen en/of bio-energie. Voorbeelden zijn RSB (Round Table for Sustainable Biomass), Green Gold Label, het International Woodpellets Buyers Initiative (IWBP) of het Nederlandse systeem NTA 8080. Om toepasbaar te zijn voor de chemiesector is een uitbreiding nodig van deze systemen, daar wordt in veel gevallen al aan gewerkt¹²³.

Het Responsible Care-rapport (2012) en het Duurzaamheidsrapport (2014) besteden geen aandacht aan het onderwerp landroof of landrechten^{124,125}.

BOX 2: BEST PRACTICE: RESPONSIBLE CARE**Risico:**

Onder meer veiligheid, gezondheid en milieu. Betrokken partij: VNCI.

Activiteiten:

Responsible Care (RC) staat voor continue prestatieverbetering van chemiebedrijven op het gebied van gezondheid, veiligheid en milieu. Open en transparante communicatie hierover is een expliciet onderdeel van het programma. RC omvat ook de ontwikkeling en toepassing van duurzame chemie. Het RC-programma is een initiatief van de chemische industrie. Het is inmiddels in bijna 60 landen geïmplementeerd via de nationale brancheverenigingen.

Ook de Nederlandse chemische industrie onderschrijft het RC-programma^{126,127}. De doelstellingen worden nagestreefd door op vrijwillige basis initiatieven in te voeren voor samenwerking met de overheid en andere stakeholders. De VNCI heeft zich in 1992 aangesloten bij het RC-initiatief. Het gaat hier om een best practice voor samenwerking en transparantie op sectorniveau.

Resultaten:

De prestaties van de sector verbeteren jaarlijks op diverse terreinen. Sinds 2006 ligt het accent meer op duurzaam ondernemen, verbeterd ketenbeheer en transparantie. De rapportage Responsible Care over de Nederlandse chemiesector is transparant en heeft primair betrekking op de activiteiten van de Nederlandse bedrijven en hun directe toeleveranciers¹²⁸. In 2014 is zelfs het eerste volledige duurzaamheidsrapport van de sector gepubliceerd. Ter voorbereiding op de rapportage heeft een stakeholderconsultatie plaatsgevonden en ook in de rapportage komen stakeholders aan het woord¹²⁹.

NGO's benadrukken het belang van meer transparantie over sociale aspecten en de toeleveringsketen. Deze keten is voor de Nederlandse chemische sector relatief kort, met vooral de sector olie en gas als toeleverancier van de voornaamste grondstoffen voor de chemie: olie en gas. Het belang hiervan wordt gedeeld door de VNCI.

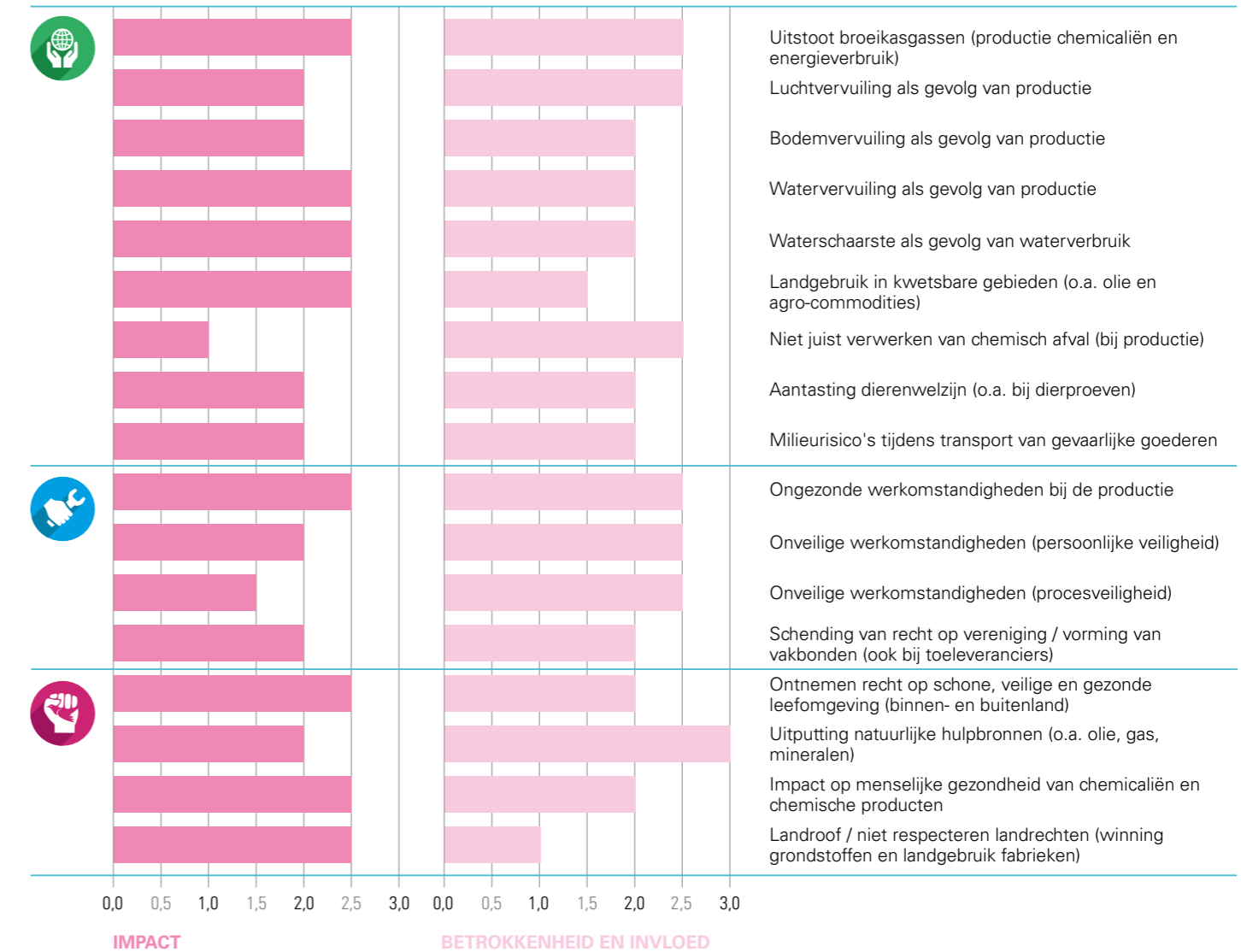
GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade. In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sectoren en maatschappelijke organisaties.

Figuur 5.2 / Bevindingen sector Chemie

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de Impact en Betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek. De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect in de sector chemie is rekening gehouden met het volgende:

- De Nederlandse chemiesector is op dit moment primair gebaseerd op fossiele grondstoffen;
- Het aandeel bio-based groeit, maar fossiele grondstoffen blijven veruit dominant;
- De sector kent een aantal grote internationale koplopers op het gebied van MVO en verder kleinere bedrijven waarbij de stand van zaken op het gebied van MVO per bedrijf verschilt.

Alle geselecteerde MVO-thema's in het kader van deze SRA werden door de stakeholders en sector bevestigd. De thema's waarvoor de de responsibility to respect nog maar beperkt is ingevuld zijn:

- Landgebruik in kwetsbare gebieden (inclusief landroof);
- Schending van recht op vereniging, vorming van vakbonden.

Aandachtspunten voor dialoog

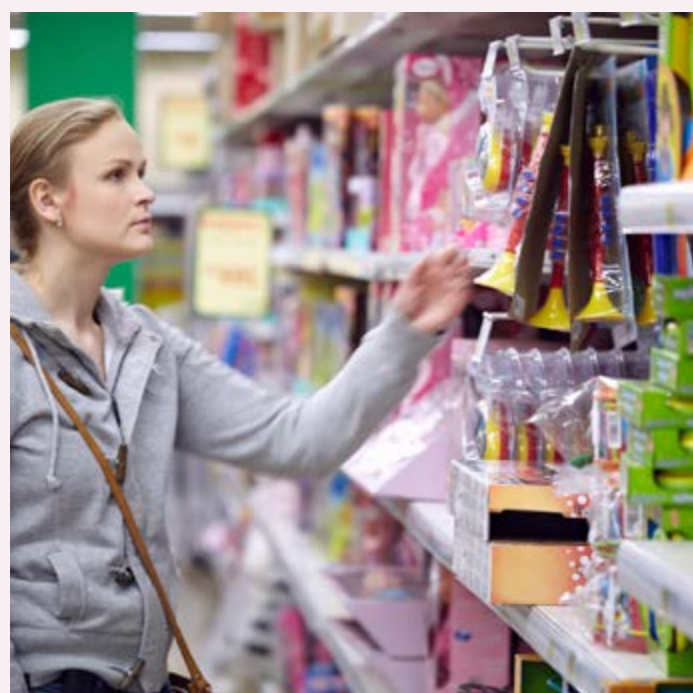
De sector heeft via de VNCI en een aantal grote bedrijven een gestructureerde stakeholdersconsultatie. In aanvulling op het huidige Responsible Care-programma zijn een aantal MVO-thema's die upstream en downstream spelen mogelijk een aandachtspunt. Het gaat dan onder andere om het volgende:

- Risico's bij de winning van olie en gas. De sector ziet deze nu als een gegeven en weinig beïnvloedbaar;
- Vergroten energie-efficiëntie in de keten om de totale uitstoot van broeikasgassen verder te reduceren (upstream, eigen operaties, downstream);

- (Arbeids)risico's bij (onder)aannemers bij de winning van grondstoffen in hoogrisicolanden;
- Beter zicht krijgen op eventuele aandachtspunten in relatie tot het recht op vereniging bij (sub)contractors van vestigingen van Nederlandse chemiebedrijven in en leveranciers uit hoogrisicolanden. Hierover is nog weinig bekend;
- Omdat veel van de huidige criteria voor specifieke gewassen voor de bio-based economy nog niet geschikt zijn voor de toepassing in de chemie is het ontwikkelen van criteria voor duurzame biomassa in de chemie een aandachtspunt;
- Het aspect landroof, inclusief vrouwenrechten en lokale voedselvoorziening, als aandachtspunt expliciet meenemen bij het verder uitwerken van criteria voor duurzame biomassa en de rapportage over duurzaamheid in de sector;
- Dierenwelzijn als gevolg van het gebruik van producten uit de sector chemie zoals pesticiden, (micro)plastics en medicijnen. Dierenwelzijn bij dierproeven is al vergaand gereguleerd.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

DETAILHANDEL

Grootste werkgever van Nederland

De detailhandel is een zeer gedifferentieerde sector en levert een wezenlijke bijdrage aan de Nederlandse economie. De sector telt 110.000 winkeliers, is de grootste werkgever van Nederland (650.000 medewerkers) en heeft een omzet van 81 miljard euro (2012). De sector heeft daarnaast een strategische positie bij het verduurzamen van de productenmarkt en het beïnvloeden van aankoopgedrag. Detaillisten zijn immers de schakel tussen de producenten en groothandel enerzijds en de consumenten anderzijds. Steeds meer retailers vervullen ook de rol van producent/importeur en hebben eigen huismerken. Dat betekent dat zij natuurlijk een andere rol hebben dan een traditionele winkelier. De traditionele winkelier die alleen spullen inkoopt en met winst aan de man brengt verdwijnt rap. Verder vervagen branches steeds verder en worden non-food, food en horeca steeds meer geïntegreerd. MVO-risico's komen daarom in meer of mindere mate in de gehele sector voor. De wijze waarop de detailhandel de waren in het schap inkoopt verschilt enorm van product tot product, van branche tot branche en van bedrijf tot bedrijf door de hiervoor geschetste diversiteit.

De voornaamste risico's met een internationale dimensie zijn gerelateerd aan de verschillende producten die worden verkocht en minder aan het eigen bedrijfsproces (vervoeren, verpakken, opslaan, koelen, aanbieden). De verantwoordelijkheid ten opzichte van deze risico's draagt de sector niet alleen. Dat is een samenspel met producenten en de groothandel.

Energie en verpakkingen als centrale binnenlandse MVO-thema's

Een groot deel van de gezamenlijke MVO-inspanningen in de detailhandel richt zich op de verduur-

zaming van de retailketen: minder CO₂-uitstoot, minder vervoersbewegingen, minder verpakkingsmateriaal, etc. Dat is voornamelijk een (binnenlandse) milieuagenda.

Op het terrein van arbeidsrisico's hebben sommige branches en ondernemingen een verhoogd risico op winkelcriminaliteit en de bijbehorende veiligheid van werknemers. Dit heeft hoge prioriteit in de sector, maar maakt geen deel uit van de MVO-agenda van de sector, net als tal van andere thema's die meer te maken hebben met een goede bedrijfsvoering.

Omdat de dialoog tussen overheid en sector voor de milieuthema's energie voor verlichting, verwarming, winkelentree, airconditioning en koeling (onder andere via de Omgevingswet) enerzijds en verpakkingen (diverse convenanten op basis van producentenverantwoordelijkheid) anderzijds al vergaand is 'geinstitutionaliseerd' gaan we, hoewel maatschappelijke organisaties de invulling van de responsibility to respect in relatie tot deze risico's veel lager inschatten dan de sector, in de rest van deze sectortoelichting in op de risico's en invulling van de responsibility to respect in relatie tot de producten.

Zes non-food clusters met specifieke internationale risico's

Ten behoeve van de SRA is in het bijzonder gekeken naar zes clusters binnen de detailhandel, omdat risico's sterk gerelateerd zijn aan specifieke grondstoffen en producten, waarbij een gezamenlijke aanpak vanuit de totale sector detailhandel minder voor de hand ligt. Het betreft: verkopers van speelgoed, cosmetica, non-food consumentenartikelen (elektronica, textiel/kleding), partijgoederen, bouwmarkten en juweliers. De risico's gerelateerd aan voedingsmiddelen komen bij de sector voedingsmiddelen aan de orde. Deze selectie is gemaakt op

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

basis van een analyse van alle SBI-codes voor de detailhandel. Daarbij zijn de clusters geselecteerd op basis van een of meerdere van de volgende criteria:

- Verkoop van producten met MVO-risico's die bekend zijn uit de internationale literatuur over de betreffende mondiale sector;
- Verkoop van producten met MVO-risico's die niet in één van de 10 'productiesectoren' expliciet aan de orde komen;
- Verkoop van producten die wel expliciet aan de orde komen bij één van de 10 'productiesectoren', maar waarvan door de aard van de sectororganisaties en/of lopende dialogen rond MVO onvoldoende informatie kon worden ingewonnen via de 'productiesectoren';
- Herkenbare, substantiële clusters met een eigen sectororganisatie en/of meerdere grote Nederlandse spelers op de markt.

De lijst met risico's is daarmee niet volledig maar wel illustratief voor de MVO-risico's in de sector detailhandel. In bijlage C is een overzicht opgenomen met de materiële risico's voor de sector.

Gezamenlijke MVO-agenda ontbreekt

De non-food detailhandel kent geen gezamenlijke MVO-agenda in aanvulling op de lopende inspanningen en dialogen over energie, milieu en verpakkingen.

Deze enige uitzondering hierop is de sector textiel en kleding waarbij de retail een heel actieve rol speelt bij het opstellen, door ontwikkelen en uitvoeren van het 'Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0'. De bij de Raad voor

de Nederlandse Detailhandel (RND) aangesloten Vereniging van Grootwinkelbedrijven in Textiel (VGT) vertegenwoordigt samen met MODINT en INretail voor textiel en kleding de detailhandel.

Steeds meer internationale/Europese winkelketens starten vestigingen in Nederland. Zij worden primair gedreven door de maatschappelijke verwachtingen rond MVO in hun eigen thuisland. Die verwachtingen hoeven niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met de verwachtingen die wij in Nederland hebben. Soms zijn ze lager, maar soms ook hoger.

Tegelijkertijd is er nog relatief weinig bekend over MVO in de detailhandel op basis van openbare jaarverslagen. In de meest recente Transparantie-benchmark zijn 44 ondernemingen uit de sector beoordeeld, waarvan er 27 een nulscore behalen. De 17 retailondernemingen met een score hebben een gemiddelde score van 86 punten (in 2012 was dit 67). De gemiddelde score van alle onderzochte ondernemingen in Nederland is 104 punten. Thema's waarop de detailhandel ten opzichte van de andere segmenten niet hoog scoort zijn betrouwbaarheid (onafhankelijke verificatie), relevantie en duidelijkheid¹³⁰.

Als gevolg hiervan is invulling van de responsibility to respect niet eenvoudig vast te stellen voor de gehele Nederlandse detailhandel, of zelfs maar voor één van de onderscheiden clusters. Op basis van literatuuronderzoek, input van de sector en van diverse stakeholders valt verder het volgende op:

- **Inzicht:** het verhogen van het inzicht in waar producten vandaan komen en welke risico's hieraan kleven is de centrale uitdaging voor de sector. Dergelijk inzicht staat aan de basis van het doelmatig bestrijden van voorname risico's. Bij sommige productgroepen is er al sprake van 'track and trace'

en wordt de consument in staat gesteld informatie over de herkomst van producten op te halen. Over de gehele sector is dit inzicht echter beperkt;

- **Landenrisico's:** producten uit bepaalde landen, ongeacht het type producten kennen een verhoogd risico (onder meer China, India). Ter illustratie, 75% van het in Nederland verkochte speelgoed en nog eens de meerderheid van het natuursteen en de elektronica-producten op de Nederlandse markt komen uit China;
- **Materialiteit:** gezien de grote diversiteit aan producten die op de markt worden gebracht heeft de sector een verantwoordelijkheid in het inventariseren van potentiële risico's. Deze verantwoordelijkheid is groter als een bedrijf ook producent, importeur of merkeigenaar is. Veel winkels verkopen echter wisselende producten/collecties (voor een korte periode) en een winkel verkoopt al gauw tientallen tot enkele duizenden verschillende producten. Het is ondoenlijk voor individuele detaillisten om de risico's voor al deze producten in kaart te brengen. Het is daarom als sector van belang om te kijken welke grondstoffen en producten voor een specifieke branche relevant zijn en wat de relatieve bijdrage aan de hieraan verbonden risico's is. Dat bepaalt welke reactie gepast is en met wie de samenwerking kan worden gezocht.

Maatschappelijke appreciatie

De sector en NGO's benoemen beide de volgende risico's als erg belangrijk op basis van Impact en Betrokkenheid:

- Bouwmarkten: ontbossing als gevolg van de verkoop van niet-gecertificeerde houtproducten;

- Cosmetica: ontbossing als gevolg van palmolie-productie (onder andere in Indonesië en Maleisië);
- Elektronica: arbeidsomstandigheden bij de productie van elektronica in het buitenland, zoals onderbetaling en gedwongen arbeid (onder andere China);
- Speelgoed: milieu-issues tijdens de productie van speelgoed in onder andere China (gebruik fossiele brandstoffen, water- en bodemvervuiling);
- Cosmetica: watervervuiling bij verbruik van cosmetica door consumenten (Nederland en buitenland).

Er is nog geen gezamenlijke aandacht voor deze MVO-risico's. Winkeliers hebben op veel vlakken de krachten nog niet gebundeld, noch met importeurs, producenten en leveranciers. Stakeholders zijn van mening dat er over de hele linie onvoldoende aandacht is, of althans geen zichtbare aandacht, voor de verschillende MVO-risico's.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Box 1: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van responsibility to respect

CLUSTER / TYPE RISICO   IMPACT   RESPONSIBILITY TO RESPECT

Cluster: Juweliers

Schendingen van arbeids- en mensenrechten bij de winning en bewerking van edelmetalen en diamanten in conflictgebieden

Enkele cijfers voor goud¹³¹:

- **300 ton** nieuw goud/jaar wereldwijd;
- **80%** gewonnen in grootschalige mijnbouw met het giftige cyanide;
- **20%** gewonnen door kleinschalige mijnbouwers met gebruik van kwik;
- **10 miljoen** mijnbouwers, merendeels vrouwen, staan dagelijks bloot aan de gevaren van kwik (aantasting zenuwstelsel, huid en nieren met soms dodelijke gevolgen). Eveneens risico's voor ongeboren kinderen en jonge kinderen (via borstvoeding)¹³²;
- **1 miljoen** kinderen in goudmijnen.

De bijdrage van de Nederlandse juweliers aan de goudrisico's is beperkt. Het grootste gedeelte van het in Nederland gefabriceerde goud is gerecycled (oud-goud). Van nieuw goud komt een deel van verantwoorde mijnen en andere sectoren gebruiken bij elkaar vermoedelijk meer nieuw goud (o.a. financiële sector, tandartsen, elektronica)¹³³.

Andere edelmetalen, waaronder platina brengen ook grote risico's met zich mee¹³⁴.

Hoofdpijnen:

- Een juwelier weet in de regel niet waar een gram goud vandaan komt¹³⁵;
- Een gezamenlijke aanpak voor de aankoop van nieuw goud ontbreekt;
- Er is een aantal juweliers aangesloten bij het initiatief 'Goed goud' van Solidaridad¹³⁶ (zie box 2).

CLUSTER / TYPE RISICO   IMPACT   RESPONSIBILITY TO RESPECT

Cluster: Speelgoed

Arbeidsomstandigheden (overuren, kinderarbeid) tijdens de productie van speelgoed

Enkele feiten:

- **75%** van het in Nederland verkochte speelgoed komt uit China¹³⁷;
- Duizenden mensen produceerden in 2011 speelgoed in één Chinese fabriek voor bekende merken met schendingen van arbeidsrechten, te lange werkdagen, ontwijken van leveranciersverplichtingen en er was sprake van kinderarbeid¹³⁸;
- **50%** van het speelgoed wordt verkocht in speelgoedzaken, **40%** door overige detailhandel en **10%** door gelegenhedenimporteurs (bijvoorbeeld kermis-exploitanten).

Hoofdpijnen:

- Er is geen gezamenlijk beleid vanuit de sector of de Nederlandse leveranciers van speelgoed om dit risico te beperken;
- Er is wel aandacht voor de Richtlijn veiligheid speelgoed voor kinderen die hier mee spelen maar deze heeft geen betrekking op arbeidsomstandigheden bij de productie¹³⁹;
- De brancheorganisaties Ornes en GEBRA werken mee aan het verduurzamen van de keten¹⁴⁰.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

De RND heeft laten weten dat er wat watervervuiling door cosmeticagebruik betreft weliswaar geen gezamenlijke agenda bestaat, maar dat het onderwerp al wel op de kaart staat. Zo heeft de RND met de brancheorganisatie van waterbedrijven (Vewin) een gesprek gevoerd over vervuiling van oppervlaktewater door onder meer cosmetica en brandvertragers. Voornaamste gesprekspartners voor Vewin in het dossier vervuiling drinkwaterbronnen zijn de landbouw en farmaceutische industrie. De (non-) foodretail speelt een indirecte rol die niet direct noopt tot het nemen van actie.

Maatschappelijke organisaties schatten bovendien de invulling van de responsibility to respect lager in dan de sector. Dit geldt vooral voor de risico's onveilige en ongezonde arbeidsomstandigheden bij de winning van natuursteen (in onder andere India en China) die verkocht wordt door bouwmarkten en arbeidsrisico's bij de productie van goederen die door handelaren in partijgoederen in Nederland op de markt worden gebracht.

BOX 2: BEST PRACTICE

Risico:

Schendingen van arbeids- en mensenrechten (inclusief vrouwenrechten) bij de winning en bewerking van edelmetalen en diamanten in conflictgebieden.

Betrokken partijen:

Fairtrade/Fairmined-programma van Solidaridad, met medewerking van de Federatie Goud en Zilver.

Activiteiten:

Beïnvloeden grote mijnbouwbedrijven, trainen kleinschalige mijnbouwers, ontwikkelen internationale standaard voor duurzaam goud.

Resultaten:

Er is een Fairtrade-Fairmined (FT/FM) standaard ontwikkeld en er is inmiddels FT/FM-goud beschikbaar. Naast Milieu, Arbeid en Mensenrechten gaat de standaard in op specifieke genderissues. In Nederland wordt ook goud gebruikt van Oro Verde, een organisatie van mijnbouwers in Colombia die al langer duurzaam goud winnen. Een tiental Nederlandse juweliërs verkoopt goed goud. Dit aantal stijgt. Voor zover bekend, zijn er nog geen retailers aangesloten die goud gebruiken in andere artikelen (onder andere elektronica)¹⁴¹.

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een

inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade. In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang en ernst van het risico) en de

Figuur 5.3 / Bevindingen sector Detailhandel

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sectoren en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek. De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking.

Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect is er in de sector detailhandel rekening gehouden met het volgende:

- Er is gezocht naar gezamenlijke initiatieven in reactie op internationale MVO-risico's, maar die bleken niet of nauwelijks aanwezig;
- In de SRA is alleen gekeken naar de clusters verkopers van speelgoed, cosmetica, non-food consumentenartikelen (elektronica, textiel/kleding), partigoederen, bouwmarkten en juweliërs.

Alle geselecteerde MVO-risico's in het kader van deze SRA werden door de stakeholders en sector bevestigd. Als gevolg van het ontbreken van een

integrale MVO-agenda voor de sector op basis van een goede materialiteitsanalyse is het verder prioriteren van risico's op dit moment lastig.

Voor de risico's rond textiel en kleding ('Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0') en enkele specifieke grondstoffen als natuursteen in bouwmarkten (Programma natuursteen, Initiatief Duurzame Handel (IDH)), tropisch hardhout in bouwmarkten (sector commitment inkoop gecertificeerd hout) en goud (Fairtrade-Fairmined-standaard) is al sprake van (startende) sectorinitiatieven. Ook werkt IDH met de grootste leveranciers van elektronica aan het verduurzamen van de keten. Met uitzondering van tropisch hardhout ontbreken hierbij harde commitments door de betrokken Nederlandse sector(en). Verder valt op dat diverse individuele bedrijven wel degelijk gebruikmaken van leverancierscodes. De transparantie over de aard van de standaarden en de controle hierop is echter beperkt.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op de gezamenlijke aandacht voor energie en verpakkingen zien wij de volgende aandachtspunten voor dialoog met betrekking tot MVO in de sector detailhandel. Met betrekking tot het bepalen van de belangrijkste clusters en risico's:

- Binnen de verschillende brancheverenigingen overeenstemming bereiken over de materiële risico's en deze expliciet maken naar leden en overige stakeholders;
- Het in kaart brengen van importstromen vanuit hoogrisicolanden om landenspecifieke agenda's op te stellen in samenwerking met andere sectoren;

- Aansluiting zoeken bij en/of ondersteunen van initiatieven van leveranciers, andere sectoren en andere ketenpartners, zoals rond palmolie al in zekere mate gebeurt¹⁴².

Ter illustratie van dit laatste punt: bij het werken aan 'goed goud' kunnen juweliërs de samenwerking zoeken met tandartsen, financiële sector (in verband met aanhouden strategische goudvoorraad) en de elektronica-sector.

Met betrekking tot de invulling van de responsibility to respect van de sector:

- Het ontwikkelen van een gezamenlijke visie op het hanteren van 'codes of conduct': Het gaat om het stellen van eisen met betrekking tot Milieu, Arbeid, Mensenrechten die verder gaan dan het respecteren van de wettelijke eisen per land. Het Business Social Compliance Initiative (BSCI) wordt al door een deel van de grootwinkelbedrijven gehanteerd. De uitdaging is om het hanteren van dergelijke codes, inclusief vormen van controle, te verbreden naar andere en deels kleinere bedrijven die mogelijk niet de capaciteit hebben om dat alleen te regelen;
- Vergroten van de transparantie (ook rechtstreeks naar consumenten): Inzicht geven in MVO-risico's van non-food producten en verantwoorde alternatieven. Niet alleen in de jaarverslagen, maar ook rechtstreeks naar consumenten. Bijvoorbeeld zoals in de recente ontwikkelingen rond voedingsmiddelen in de supermarkten waarbij duurzame producten steeds meer expliciet als zodanig worden aangeprezen en het energielabel voor wit- en bruingoed.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

ENERGIE

Connectie met 57% van de Nederlandse broeikasgasemissies

De Nederlandse energiesector levert met een jaaromzet van 45 miljard euro – ruim 7% van het BBP – en 26.500 fte's een aanzienlijke bijdrage aan de Nederlandse economie¹⁴³. De sector kan verdeeld worden in marktpartijen die energie produceren, leveren en handelen in energie en netbeheerders die de fysieke netinfrastructuur voor gas en elektriciteit beheren. De eerste groep marktpartijen wordt vertegenwoordigd door Energie Nederland. De netbeheerders worden vertegenwoordigd door de brancheorganisatie Netbeheer Nederland. De energiesector produceert en levert grote hoeveelheden energie: in totaal wordt er jaarlijks 100 miljard kWh elektriciteit, 36 miljard m³ aardgas en 130 PJ warmte aan klanten verkocht. De brandstofmix van de sector bestaat voornamelijk uit aardgas (88%). Daarnaast maakt de sector gebruik van kolen (8%), duurzame energie (3%) en kernenergie (<1%). In totaal heeft de sector een connectie met de uitstoot van ongeveer 57% van de totale broeikasgasemissies in Nederland waarvan 24% wordt uitgestoten bij de productie van elektriciteit¹⁴⁴.

MVO-risico's bij alle belangrijke energiebronnen

De sector besteedt veel aandacht aan de risico's die in Nederland spelen. Hierbij is er met name aandacht voor milieurisico's, zoals de uitstoot van broeikasgassen en luchtvervuiling. Wat de uitstoot van broeikasgassen betreft valt deze sector in zijn geheel onder het EU-emissiehandelsysteem, waardoor dit buiten het bereik van het MVO-beleid valt. De sector is actief betrokken bij het beperken van arbeidsrisico's¹⁴⁵. Hierdoor is het risico op ongevallen in de sector relatief laag¹⁴⁶.

Gas is de belangrijkste energiebron voor de sector. In Nederland wordt meer gas geproduceerd dan er gebruikt wordt waardoor de MVO-risico's rond gas zich voor de energiesector grotendeels beperken tot de Nederlandse aardgaswinning¹⁴⁷. Door de afnemende Nederlandse productie en het voornemen van de overheid om Nederland tot een gasknooppunt in Europa te maken, wordt de kans steeds groter dat de Nederlandse energiesector in de toekomst betrokken raakt bij de MVO-risico's van de winning van gas in landen zoals Rusland^{148,149}. De sector erkent de risico's en dilemma's rond de gaswinning in Nederland zoals deze bijvoorbeeld spelen in Groningen (aardbevingen). De dialoog rond gaswinning in Nederland wordt al in hoge mate gevoerd. De SRA richt zich daarom primair op de andere MVO-risico's.

Om de MVO-risico's bij de productie van steenkool te beperken is er tussen 2010 en 2013 een Steenkooldialoog gevoerd met als doel om de keten transparanter te maken en het assuranceproces te verbeteren ter verbetering van arbeidsomstandigheden, mensenrechten en milieu in landen waar steenkool wordt gewonnen¹⁵⁰. Dit heeft geresulteerd in de oprichting van Bettercoal. Bettercoal is opgericht door bedrijven uit de energiesector om meer inzicht te krijgen in sociale en milieu-omstandigheden in en rond de steenkoolmijnen¹⁵¹. Het aanbod van de sector om vijf oude kolencentrales te sluiten in 2016 en 2017 op basis van strengere milieuwetgeving is niet mogelijk vanwege mededingingsregels.

Economische Zaken stelt als alternatief voor om rendementseisen op te leggen aan kolencentrales in Nederland door middel van een wettelijke regeling. Een minimum rendementseis voor kolencentrales draagt bij aan het verlagen van het primaire energieverbruik. De impact van de risico's die verbonden zijn aan het gebruik van kolen worden hierdoor ook verminderd^{152,153}.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

De sector maakt gebruik van biomassa in de vorm van houtpellets om duurzame energie op te wekken. Meestal wordt deze biomassa bijgestookt in kolen centrales. De sector maakt geen gebruik (meer) van biobrandstoffen zoals palmolie en soja¹⁵⁴. In lijn met het energieakkoord is de sector samen met de overheid en maatschappelijke organisaties in overleg over duurzaamheidscriteria voor vaste biomassa. Bij de ontwikkeling van deze criteria wordt voortgebouwd op de bestaande certificeringsstandaard NTA 8080 die is ontwikkeld naar aanleiding van de Cramer-criteria en de 'Renewable Energy Directive' van de EU^{155,156}. Deze criteria dienen eind 2014 beschikbaar te zijn¹⁵⁷. Van de gebruikte biomassa is op dit moment 64% vers hout en 36% reststromen. Van het verse hout is 71% gecertificeerd duurzaam, 15% een afvalstroom en van 14% is de herkomst nog niet verantwoord¹⁵⁸.

Er is een aantal aspecten dat opvalt aan de manier waarop de sector invulling geeft aan de responsibility to respect:

- De MVO-agenda van de sector heeft van oudsher een focus op Nederlandse risico's. De internationale MVO-risico's zijn nog minder ver uitgewerkt;
- Volgens de sector is het niet voldoende om alleen de productie van elektriciteit te verduurzamen om de landelijke doelstellingen voor het terugdringen van de CO₂-uitstoot te behalen. Naar de verwachting van de sector zal het noodzakelijk zijn om ook het energiegebruik en met name het aardgasverbruik terug te dringen door aandacht te besteden aan energiebesparing bij eindgebruikers en binnen de sector, bijvoorbeeld

door restwarmte beter te gebruiken en klanten in dit proces te faciliteren. De omvang en de consequenties hiervan lijken nog in beperkte mate op de agenda van de sector, de overheid en maatschappelijke organisaties te staan¹⁵⁹;

- De steenkooldialoog heeft duidelijk gemaakt dat de sector de intentie heeft om MVO-risico's bij de winning van steenkool te beperken. Een viertal energiebedrijven rapporteren gezamenlijk de top 5 van mijnen waaruit steenkool geleverd is voor de Nederlandse kolencentrales¹⁶⁰. Desondanks is er naar de mening van stakeholders nog steeds sprake van beperkte transparantie over de herkomst en MVO-risico's van steenkool en is het naar hun mening nog onduidelijk welke concrete verbeteringen er tot nu toe gerealiseerd zijn¹⁶¹;
- De sector is actief om de MVO-risico's van het gebruik van biomassa te beperken door gecertificeerde biomassa in te kopen, maar er is nog geen duidelijke richtlijn voor de certificering van biomassa¹⁶². Deze richtlijn moet klaar zijn voor het einde van 2014;
- De sector streeft naar een grotere productie van duurzame energie. Voor de productie van windmolens en zonnepanelen worden zeldzame metalen gebruikt waarbij er onder andere risico is op grondstoffenschaarste (security of supply), milieuvuiling en mensenrechtenschendingen. De sector heeft nog geen duidelijk beleid hoe met deze MVO-risico's om te gaan. Voor de sector is dit een gecompliceerd vraagstuk, omdat ook de toeleveranciers van de technologie hier nog weinig beleid voor hebben¹⁶³.

Box 1: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Milieu Luchtvervuiling als gevolg van energieproductie (NOx, SOx, VOC, PM)</p>	<p>Overzicht van de uitstoot van vervuulende stoffen door de energiesector in 2012^{164,165} (ten opzichte van de totale Nederlandse uitstoot):</p> <ul style="list-style-type: none"> - 18,2 kton NOx (7%); - 7,9 kton SO2 (23%); - 2,8 kton NMVOS (2%); - 0,1 kton PM10 (0,4%). <p>Van al deze stoffen is bekend dat ze schadelijk zijn voor de gezondheid en/of voor het milieu, maar de omvang van deze schade is onzeker¹⁶⁶.</p>	<p>Tussen 1990 en 2008 heeft de sector een emissiereductie gerealiseerd voor NOx en SOx en fijnstof (PMx)¹⁶⁷ van respectievelijk 62%, 71% en 75%. In 2008 zijn nieuwe afspraken gemaakt met de energiesector om verzuring verder tegen te gaan^{168,169}. Sindsdien is de uitstoot van verzurende stoffen en fijnstof verder gedaald en is de uitstoot van VOC's gestegen. De stijging heeft voornamelijk te maken met een vernieuwde wijze van monitoring en rapportage vanaf 2005¹⁷⁰. De daling van de verzurende stoffen en fijnstof werd onder andere behaald door¹⁷¹:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rookgasreiniging; - kolen met een lager zwavelgehalte; - lagere elektriciteitsproductie.
 <p>Mensenrechten Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (omwonenden) als gevolg van steenkoolproductie in o.a. Colombia</p>	<p>Jaarlijks wordt er 50 miljoen ton kolen geïmporteerd in Nederland waarvan 9 miljoen ton wordt gebruikt door Nederlandse energiebedrijven. Het grootste deel hiervan kwam in 2012 uit¹⁷² :</p> <ul style="list-style-type: none"> - Colombia (47%); - Rusland (28%); - Verenigde Staten (19%). <p>In verschillende landen waaruit Nederland kolen importeert, waaronder Colombia en Rusland, is er een verhoogd risico op een ongezonde en onveilige leefomgeving in de buurt van kolenmijnen^{173,174,175}. Er is onder andere sprake van luchtvervuiling en watervuiling^{176,177,178}. Dit leidt onder andere tot een verhoogde kans op longaandoeningen^{179,180}.</p>	<p>In verband met berichten over arbeids- en mensenrechtenschendingen bij het winnen van kolen werd de Dutch Coal Dialogue (DCD) opgericht¹⁸¹. In een vervolgdialoog tussen de sector en de overheid is afgesproken om audits uit te voeren bij mijnen. Deze audits zullen worden uitgevoerd door Bettercoal, een stichting die is opgericht door Nederlandse en Europese energiebedrijven om de misstanden in de kolenketen aan te pakken^{182,183}.</p>

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Maatschappelijke appreciatie

De sector participeert in meerdere initiatieven om MVO-risico's te beperken waarbij ook maatschappelijke organisaties betrokken waren zoals het energieakkoord en de steenkooldialoog (Bettercoal). Desondanks zijn er verschillen te zien in de wijze waarop maatschappelijke organisaties de risico's en de invulling van responsibility to respect waarderen in het kader van deze SRA. Stakeholders schatten de invulling van responsibility to respect lager in dan de sector.

Een reden hiervoor is het verschil in perspectief tussen de sector en de stakeholders. Energie Nederland heeft met acht Nederlandse energiebedrijven (die samen 80% van de omzet uitmaken) de zelfevaluatie ingevuld. Energie Nederland spreekt liever over 'marktpartijen' dan over energie producenten, omdat de sector produceert, levert en handelt in energie. De hoofdomzet (74%) van de Nederlandse sector komt voort uit de handel en verkoop van (aard)gas¹⁸⁴. De stakeholders zijn vooral gericht op problemen bij de winning en productie van kolen, biobrandstoffen en uranium zoals vakbondsrechten, landrechten en milieuvervuiling. Investerings rond kolencentrales en de hieraan gerelateerde risico's in de keten lijken het perspectief te domineren. De sector ziet zich geconfronteerd met een dilemma rond de positie van kolen. Voor de sector is het de uitdaging om de juiste balans te vinden in het formuleren en uitvoeren van een alomvattende MVO-agenda. Bij de stakeholders is niet het aandeel van een brandstof in de energiemix leidend, maar de ernst van de problematiek in de landen van herkomst¹⁸⁵.

BOX 2: BEST PRACTICE

Risico:

Energiegebruik broeikasgasemissies. Betrokken partijen: Verschillende partijen waaronder de energiesector en de overheid.

Activiteiten:

Energieakkoord voor duurzame groei. Het doel van dit akkoord is om de energievoorziening verder te verduurzamen. Onder meer door energie te besparen en duurzame energie op te wekken.

Resultaten:

Het energieakkoord heeft onder meer tot de volgende concrete doelstellingen geleid:

- Jaarlijkse energiebesparing van **1,5%** (van het finale energiegebruik);
- **14%** hernieuwbare energie in 2020 en **16%** hernieuwbare energie in 2023 mede door het gebruik van biomassa en windenergie;
- Gereedmaken van energietransportnetwerken voor een duurzame toekomst;
- Sluiting van vijf oude kolencentrales in 2016 en 2017.

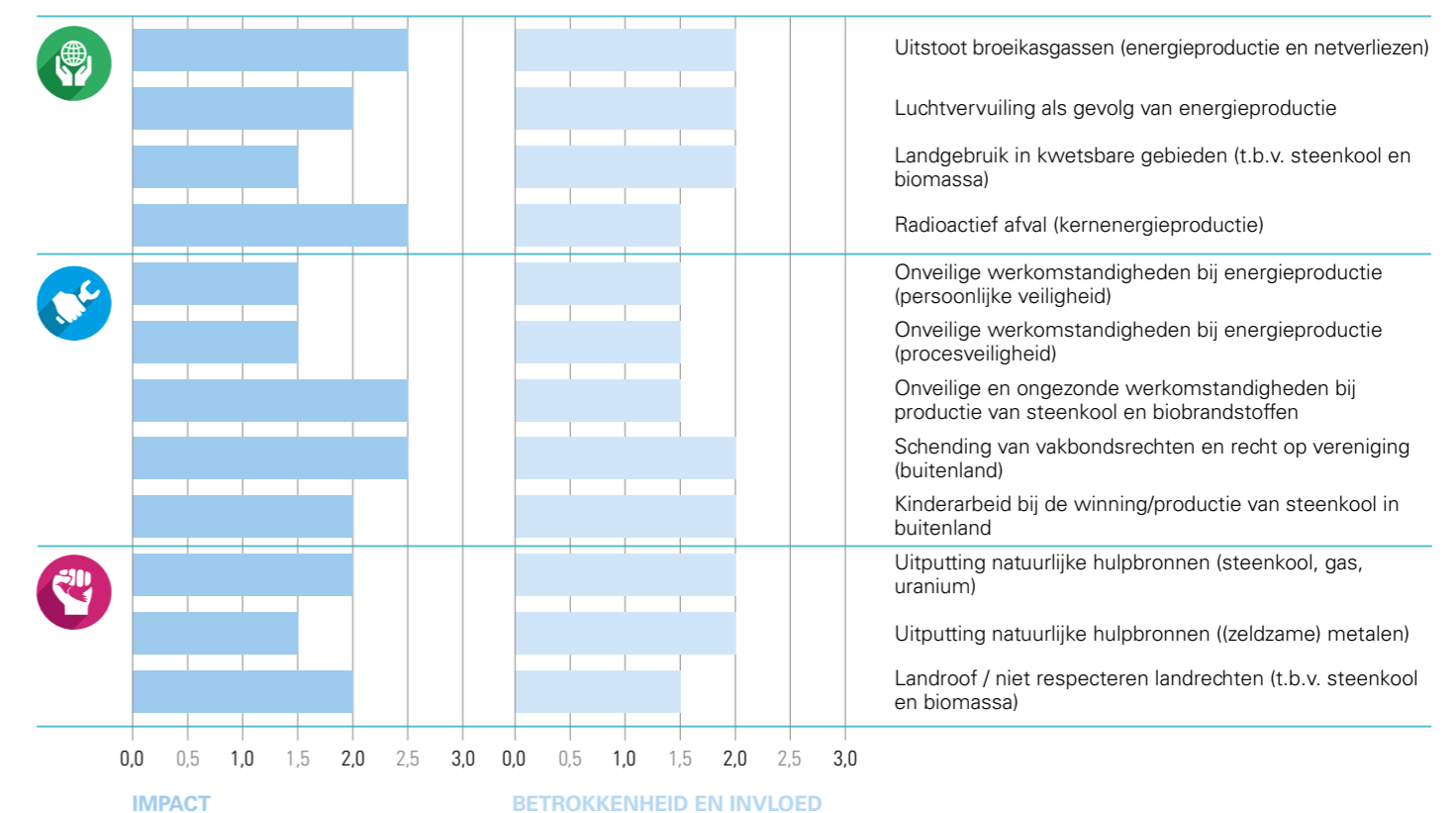
Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting

van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek, aangevuld met de input vanuit de sectoren en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek.

Figuur 5.4 / Bevindingen sector Energie

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan voor: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect in de sector energie is rekening gehouden met het volgende:

- De bevindingen zijn gebaseerd op de MVO-risico's die door Nederlandse energiesector veroorzaakt worden in Nederland en in de keten;
- Sectorcommitments zoals de voorgenomen audits in het kader van Bettercoal en zoals vastgelegd in het energieakkoord leiden in de SRA-methodiek tot een hoge waardering voor de dimensies 'inzicht', 'resultaten' (er zijn activiteiten gestart) en 'samenwerking'. De gedachte is dat risico's binnen afzienbare tijd goed worden gemanaged als de sector heldere commitments is aangegaan en deze worden nageleefd;
- De transparantie over risico's in het buitenland en het aantonen van echte verbeteringen door individuele bedrijven kan beter. Hiervoor is dan ook eerst meer inzicht nodig in de risico's in de toeleveringsketen van individuele bedrijven (due diligence).

Er is een risico in de sector energie met een relatief hoge Impact/Betrokkenheid en een relatief lage responsibility to respect. Het gaat om het volgende risico:

- Uitputting natuurlijke hulpbronnen, zoals (zeldzame) metalen voor windmolens, slimme meters en kabels (netten) in land van oorsprong (onder andere China). Bijvoorbeeld van neodymium, dat wordt gebruikt in de magneten van windmolens, wordt verwacht dat de vraag de komende jaren met 700% toe zal nemen waardoor de winning in China ernstig onder druk zal komen te staan¹⁸⁶. Daarnaast is er sprake van ernstige milieuvervuiling met grote gezondheidsrisico's voor de lokale bevolking door de winning van neodymium¹⁸⁷.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op en ter versterking van het Energieakkoord, de Meerjarenafspraken Energie-efficiency (MJA3 en MEE), de Steenkooldialoog en Bettercoal zien wij de volgende aandachtspunten voor dialoog:

- Monitoring van de sectorinspanningen voor het beperken van MVO-risico's. De belangrijkste aandachtspunten hierbij zijn het uitbreiden van de huidige inspanningen en het inzichtelijk maken van de concrete verbeteringen die er gerealiseerd worden op het gebied van milieu, arbeid en mensenrechten bij de winning van kolen, olie, gas en uranium, en de import van duurzame biomassa;

- Inzicht verkrijgen in de herkomst en MVO-risico's van de materialen die gebruikt worden bij de productie van duurzame energietechnologieën zoals windmolens (o.a. neodymium). Hierbij lijkt het zinvol om een sectoroverstijgende aanpak te hanteren waarbij sectoren in de toeleverende ketens betrokken worden zoals de metaal- en elektronica-sector;
- Het inzichtelijk maken van de stappen die gezet moeten worden om het energieverbruik in Nederland te verminderen en van de consequenties die hieraan verbonden zijn;
- Het ontwikkelen van een strategie om MVO-risico's te beperken waar de sector betrokken bij zal raken door de toenemende hoeveelheid gas die geïmporteerd wordt uit andere landen zoals Rusland.

FINANCIËLE SECTOR

Enkele banken en pensioenfondsen vormen samen meer dan 70% van de sector

De Nederlandse financiële sector is groot, divers en kent – ook in internationaal verband – enkele zeer grote bedrijven. Een tweetal Nederlandse grootbanken behoort tot de top 30 van grootste banken wereldwijd. Beide banken vertegenwoordigen samen 74% van het Nederlandse bankwezen.

Daarnaast behoren ook twee Nederlandse pensioenfondsen tot de top 20 van de wereld. Tezamen beheren deze pensioenfondsen een vermogen van 461 miljard euro en vertegenwoordigen hiermee 70% van de Nederlandse sector van pensioenfondsen.

De financiële sector is, hoewel het kredietvolume van de Nederlandse banken voor meer dan de helft uitstaat bij particulieren, via zijn centrale rol in de Nederlandse economie betrokken bij diverse (internationale) MVO-thema's. In de SRA is specifiek gekeken naar de Nederlandse grootbanken en pensioenfondsen. De andere subsectoren van de financiële sector (verzekeraars, vermogensbeheerders en private equity) kennen uiteraard ook MVO-risico's, maar zijn in de SRA niet verder onderzocht.

Van nature is er een significant verschil tussen het businessmodel van een bank en dat van een pensioenfonds. Zo verschillen ze bijvoorbeeld in de aard van de financiële producten en diensten die ze aanbieden (bijvoorbeeld verstrekken van leningen aan particulieren en bedrijven versus beleggen van pensioenpremies en uitkeren van pensioenen), in type klantgroepen die ze bedienen (bijvoorbeeld bedienen van multinationale ondernemingen versus bedienen van pensioengerechtigden) en de

geografische regio's waarin ze actief zijn (bijvoorbeeld internationale scope versus focus op nationale markt). Ook tussen banken of pensioenfondsen onderling kunnen de businessmodellen verschillen. Zo kennen banken onderling bijvoorbeeld verschillen in aanbod van producten en diensten (bijvoorbeeld wel of niet aanbieden van projectfinancieringen), omvang buitenlandse activiteiten en sectorfocus. Al deze verschillen in de aard van de business hebben een grote invloed op het risicoprofiel van de sector en individuele financiële instellingen. Zo hebben ze impact op bijvoorbeeld:

- de mate van betrokkenheid van de financiële instelling bij het veroorzaken van MVO-risico's;
- de wijze waarop de financiële instelling de MVO-risico's managet;
- de mate waarin de financiële instelling in staat is het gedrag van haar klanten of ondernemingen waarin zij belegt te beïnvloeden.

De in de SRA geïdentificeerde risico's betreffen een gemiddeld beeld van de pensioen- en bankensector. Gezien de significante onderlinge verschillen tussen beide subsectoren worden de specifieke risico's voor beide subsectoren hieronder toegelicht.

MVO-risico's banken

Banken zijn – net als de sectoren groothandel en detailhandel – via het verstrekken van leningen aan bedrijven, het beleggen van gelden van klanten en het leveren van allerlei andere financiële producten en diensten direct of indirect betrokken bij alle denkbare MVO-risico's (bijvoorbeeld klimaatverandering, waterschaarste, schending van mensenrechten). Simpelweg omdat er vrijwel geen sector is waarin banken geen posities en/of klanten hebben.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Banken beschouwen hun betrokkenheid bij dergelijke MVO-risico's voornamelijk als indirect. Ze zijn met name betrokken bij het veroorzaken van MVO-risico's via de klanten die ze financieren (of aan wie zij andere producten/diensten aan leveren), en/of de bedrijven waarin ze investeren. Banken beschouwen hun betrokkenheid over het algemeen direct als het gaat om de impact die hun eigen interne operaties hebben op MVO-risico's, bijvoorbeeld de milieu-impact van hun kantoren. Deze directe impact wordt veelal via duurzaam inkopen-programma's gemanaged. De omvang van de directe betrokkenheid van een bank vergeleken met de omvang van de indirecte betrokkenheid van een bank bij MVO-risico's is zeer beperkt.

Om de indirecte impact van de bedrijfsactiviteiten te managen hebben Nederlandse banken zogenaamde 'Environmental and Social Risk policy frameworks' ontwikkeld en geïmplementeerd. Dergelijk policy frameworks bestaan uit sector- en issue policies en criteria, inclusief bijbehorende procedures en instrumentarium, om transacties en klantrelaties te managen in sectoren met een significante impact op MVO-risico's. Bijvoorbeeld, beleid voor olie- en gasector, palmolie en bosbouw. In dergelijk beleid staat aangegeven welke activiteiten in een bepaalde sector de bank 'niet' financiert of welke MVO-prestaties de bank verlangt van haar klanten voordat de bank een relatie wil aangaan. Nederlandse banken zijn, zeker in verhouding tot internationale concurrenten, zeer actief in het managen van hun indirecte betrokkenheid bij MVO-risico's. Dit blijkt onder meer uit de deelname aan diverse sector- en multistakeholderinitiatieven.

Enkele voorbeelden:

- De Nederlandse banken zijn actief in een aantal round tables voor duurzame agri-commodities, aangesloten bij het UNEP Finance Initiative en het Global Investor Statement on Climate Change;
- De Equator Principles (EP) worden breed onderschreven. Dit is een set van tien principes die de financiële sector-benchmark vormen voor het bepalen, analyseren en managen van risico's voor mens en milieu bij het financieren van projecten van meer dan 10 miljoen dollar;
- Bij de belangrijkste grondstofhandelsketens voeren de Nederlandse banken al meer dan tien jaar intensieve gesprekken met hun klanten over (mogelijke) misstanden;
- De sector werkt hard aan transparantie. De grootbanken zijn boven in de Transparantie Benchmark terug te vinden.

Bij het implementeren van hun 'Environmental and Social Risk policy frameworks' kijken banken voortdurend naar de mate waarin zij in staat zal zijn het gedrag van een klant die zij financiert of een bedrijf waarin zij investeert te beïnvloeden en naar de wijze waarop de invloed het beste aangewend kan worden. Om dit te doen hanteren banken zo veel mogelijk een portfolioperspectief. Dit leidt vanuit MVO-perspectief tot drie centrale vragen:

- Hoe groot is onze positie in een bepaalde sector en hoe groot zou die moeten zijn?

- Welk type relatie hebben we en willen we met klanten in bepaalde sectoren?
- Hoe beheersen we binnen de beoogde relatie de MVO-risico's al dan niet via engagement met de betreffende sectoren/bedrijven?

Dat betekent dus dat banken vanuit het antwoord op deze vragen de impact van hun handelen op MVO-risico's beoordelen en invulling geven aan de bijbehorende responsibility to respect.

De positie van een bank verschilt per sector; elke klantrelatie is anders en het type financieel product of financiële dienst dat een bank levert bepaalt voor een belangrijk deel de wijze waarop de bank de MVO-risico's kan beheersen.

Enkele voorbeelden:

- Een Nederlandse bank zal veel meer invloed kunnen uitoefenen op het gedrag van een klant als zij een projectfinanciering heeft verstrekt voor bijvoorbeeld een infrastructuurproject dan in een situatie waarin zij een eenmalige lening heeft verstrekt aan een klant als algemeen werkkapitaal. In het eerste geval is er sprake van een langjarige klantrelatie met veel contact- en afstemmingsmomenten en een grote omvang van de lening;
- Een Nederlandse bank die via een private equity-investering een meerderheidsbelang genomen heeft in een bedrijf heeft beter toegang tot het management van het bedrijf dan wanneer zij geïnvesteerd heeft in het bedrijf via de aankoop van aandelen;

- Een Nederlandse bank met een dominante positie in het financieren van een bepaalde sector kan veel minder eenvoudig uitsluitingscriteria hanteren dan een bank die vrijwel geen klanten heeft in de sector. Het aangaan van engagement met bestaande klanten is dan veelal een effectiever en financieel verantwoordelijker beïnvloedingsmechanisme dan uitsluiting.

BOX 1: BEST PRACTICE

Risico:

Schending van mensenrechten.

Betrokken partijen:

ING Group, in samenwerking met Barclays, BBVA, Credit Suisse, RBS, UBS en UniCredit. Tezamen vormen deze internationale banken de Thun Group of Banks.

Activiteiten:

De Thun Group is een informele werkgroep die onderzoekt hoe de UN Guiding Principles on Business and Human Rights het best kunnen worden geïnterpreteerd en toegepast binnen de bankactiviteiten.

Resultaten:

Eind vorig jaar heeft de Thun Group een discussiepaper uitgebracht, 'The Guiding Principles: an interpretation for banks', met als doel een constructieve dialoog tussen banken en andere stakeholders te stimuleren. Het document gaat dieper in op wat het issue mensenrechten in de praktijk voor banken betekent en bevat een initiële guideline over hoe banken mensenrechten kunnen adresseren in hun kernactiviteiten.

Risico:

Ontbossing en verlies aan biodiversiteit.

Betrokken partijen:

Nederlandse banken als Rabobank en ABN AMRO Bank zijn lid van de Roundtable on Sustainable Palm Oil (RSPO). RSPO bestaat verder uit andere internationale banken/investeerders, NGO's, retailers, producenten van consumentengoederen, palmolieverbouwers, palmolieproducenten en -handelaren.

Activiteiten:

RSPO is opgericht in 2004 en promoot onder meer de productie, financiering en het gebruik van duurzame palmolie voor mensen, natuur en economie.

Resultaten:

Voorbeelden van resultaten behaald door sommige deelnemende banken:

- Integratie van RSPO-gecertificeerde duurzame palmolie en/of RSPO-certificatie in sectorbeleid palmolie van bank;
- Engagement met klanten in palmoliesector over voortgang toepassing RSPO-programma's;
- Dialogen met andere banken over bredere toepassing RSPO-standaarden door bankensector.

MVO-risico's pensioenfondsen

Zoals hierboven reeds toegelicht, is de positie van pensioenfondsen ten aanzien van MVO-risico's enigszins anders dan die van banken. MVO-risico's voor pensioenfondsen worden voornamelijk veroorzaakt door het beleggen/investeren van pensioenpremies van pensioengerechtigden en veel minder dan bij banken door het financieren van bepaalde bedrijven of projecten.

Evenals banken beschouwen pensioenfondsen hun betrokkenheid bij MVO-risico's voornamelijk als indirect; de betrokkenheid wordt voornamelijk veroorzaakt door de bedrijven, projecten, etc. waarin ze investeren. Echter, sommige pensioenfondsen beschouwen bepaalde investeringen ook als direct. Bijvoorbeeld, het nemen van een meerderheidsbelang in een bedrijf via een private equity-investering.

Om de indirecte impact van hun beleggingen te managen zetten Nederlandse pensioenfondsen diverse instrumenten in: uitsluiten van bepaalde sectoren/bedrijven, MVO-factoren meewegen in beleggingsbeslissingen, engagement aangaan met bedrijven waarin zij beleggen, uitoefenen van stemrecht en het beleggen in duurzame oplossingen. Welk instrumentarium een pensioenfonds inzet wordt onder andere bepaald door de aard van de belegging (type beleggingscategorie waaronder belegging valt, bijvoorbeeld aandelen, vastgoed, infrastructuur) en beleggingsstrategie (bijvoorbeeld actieve versus passieve beleggingstrategie). Het type belegging en de beleggingsstrategie bepalen onder andere ook

voor een groot deel de mate waarin het pensioenfonds in staat is om het gedrag van het bedrijf waarin het belegt te beïnvloeden en daarmee de MVO-risico's te managen. Bij een actief gemanagede aandelenportefeuille zijn de beïnvloedingsmogelijkheden over het algemeen groter dan aandelen belegd volgens een bepaalde index.

Om de indirecte impact van beleggingen te managen maken Nederlandse pensioenfondsen vaak ook gebruik van MVO-richtlijnen die door de sector zelf zijn ontwikkeld. De richtlijn waarbij de meeste Nederlandse pensioenfondsen zijn aangesloten is de United Nations Principles for Responsible Investment (UN PRI). Dit is een door institutionele beleggers zelf opgestelde internationale richtlijn op gebied van verantwoord beleggen. Het UN PRI-initiatief heeft tot doel om institutionele beleggers te helpen bij het integreren van MVO-factoren in beleggingsactiviteiten en -beslissingen. Periodiek dienen ondertekenaars van de UN PRI verantwoording af te leggen over de gemaakte vorderingen met het implementeren van de richtlijn.

Het managen van de MVO-risico's, veroorzaakt door de beleggingsactiviteiten laten Nederlandse pensioenfondsen over het algemeen over aan de asset manager(s) die verantwoordelijk is voor de uitvoering van het beleggingsbeleid namens het pensioenfonds.

De beleggingen van pensioenfondsen liggen vaak maatschappelijk gevoeliger dan de financieringen en beleggingen van banken doordat pensioenfondsen rechtstreeks geld beheren van burgers.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Pensioenfondsen kunnen daardoor sneller aangesproken worden op beleggingen die een negatieve milieu-impact hebben (zoals in fossiele energiesector) of als er grote risico's op het gebied van mensenrechten zijn zoals shipbreaking en kledingsector/sweatshops. Pensioenfondsen worden zich volgens de sector er ook steeds meer van bewust dat ze uiteindelijk voor de burger/pensioengerechtigde beleggen en het daarom van belang is duurzaamheidsbeleid uit te leggen aan deze groep van stakeholders. Dit is een belangrijke aanleiding voor pensioenfondsen om duurzaamheidsbeleid concreter te maken en een betere performance te laten zien.

Maatschappelijke appreciatie

De belangstelling vanuit NGO's voor de MVO-risico's van de financiële sector in het kader van de SRA is opvallend groot. Dit blijkt uit het volgende:

- 9 van de 20 NGO's noemde in een eerste schriftelijke rondvraag de financiële sector als een prioritaire sector en dat was hoger dan voor elke andere sector;
- 18 van de 30 maatschappelijke organisaties die uitgebreide vragenlijsten hebben ingevuld hebben input geleverd voor de financiële sector;
- De inloopdag voor de financiële sector werd het drukst bezocht door maatschappelijke organisaties.

De inschatting van met name de NGO's van de impact van en betrokkenheid bij risico's wijkt voor een aantal risico's op het gebied van Milieu en Arbeid niet zo veel af van onze eigen analyse en die van de sector¹⁸⁸. De grootste verschillen zitten bij risico's

Uitstoot broeikasgassen (door onderinvestering/financiering in low carbon economy en investering in/financiering van bedrijven met grote uitstoot), Investeren in / leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die bijdragen aan verlies van ecosysteemdiensten en biodiversiteit en Investeren in / leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die vrouwenrechten niet respecteren. De verschillen zijn groter op het gebied van Mensenrechten en Corruptie. De invulling van de responsibility to respect wordt voor alle risico's lager ingeschat door NGO's¹⁸⁹. Dit komt vooral omdat NGO's een ander vertrekpunt kiezen voor hun bevindingen dan de sector (zo bleek uit de zelfevaluatie door de grootbanken en gesprekken met vertegenwoordigers van de grootste pensioenfondsen). Dit kunnen we het beste illustreren aan de hand van twee voorbeelden op het gebied van Mensenrechten, te weten landroof en de productie van controversiële wapens¹⁹⁰.

Landroof

De Nederlandse grootbanken erkennen de ernst van het risico "Leveren van financiële producten en/of diensten aan bedrijven die landroof plegen" dat hoog op de NGO-agenda staat. Zij kijken hiernaar vanuit een portfolioperspectief en constateren dat dit risico slechts in een heel beperkt deel van hun portfolio potentieel speelt. Bij de bedrijven in sectoren waar dit kan spelen is primair sprake van het verlenen van 'corporate loans' en daarmee is de impact relatief klein. Voor deze producten is verder sprake van een sterke internationale competitie waardoor banken van mening zijn dat hun mogelijkheid om de klant/het project te beïnvloeden relatief klein is. In combinatie met het gehanteerde beleid concluderen zij dan ook dat zij het 'huis op orde' hebben.

Maatschappelijke organisaties redeneren veel minder vanuit een bedrijfsmatig en -economisch perspectief dan banken en pensioenfondsen dat doen. Vanuit hun rol in de maatschappij hanteren maatschappelijke organisaties veel meer een normatieve benadering: een bepaalde financiering/belegging is goed of fout, is wel of niet toegestaan, etc. Daarbij komt nog dat maatschappelijke organisaties hogere standaarden hanteren ten aanzien van management van MVO-risico's dan dat financiële instellingen dit doen^{191,192,193}. Mede als gevolg van dit verschil in benadering wordt de impact en indirecte betrokkenheid bij landroof van financiële instellingen hoog bevonden en zijn met name de internationaal georiënteerde NGO's ontevreden over de invulling van de responsibility to respect van de banken en pensioenfondsen, inclusief ontwikkelingsbanken en verzekeraars¹⁹⁴.

Wellicht dat een recentelijk opgestarte multi-stakeholder dialoog over land governance kan bijdragen aan het overbruggen van de verschillen tussen NGOs en financiële instellingen. Nederlandse banken, pensioenfondsen, investerings- en handelsbedrijven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen werken in deze dialoog samen met de minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking. De dialoog dient er toe bij te dragen dat er effectiever wordt samengewerkt ter versterking van land governance en dat bepaalde handelingsperspectieven van stakeholders worden aangepast. De toepassing van de internationaal geaccepteerde richtlijnen van het Committee on World Food Security (CFSP) wordt hierbij als leidraad gezien.

Controversiële wapens

Er is een verschil van inzicht over de risico's rond controversiële wapens. NGO's erkennen dat de

financiële instellingen sinds de documentaire (Zembla, 2007) over investeringen in clusterwapens en landmijnen stappen in de goede richting hebben genomen. De Nederlandse grootbanken en de grootste pensioenfondsen hebben een heel duidelijk beleid op dit punt¹⁹⁵. Dit is aanleiding voor de sector om te constateren dat het 'huis op orde' is voor dit risico. Daarbij komt dat sinds 1 januari 2013 ook een wettelijk verbod op directe en aantoonbare investeringen in clustermunities geldt. Er is dus zeker veel gebeurd en er zijn belangrijke stappen gezet.

NGO's wijzen op het volgende¹⁹⁶:

- Niet alle banken, verzekeraars of pensioenfondsen hebben beleid op dit thema. Bovendien is het hebben van beleid niet synoniem voor het hebben van goed beleid, noch voor een acceptabele investeringspraktijk. Het beeld van de financiële sector op dit thema en – in zekere mate ook per controversieel wapentype – is divers;
- Er bestaat dikwijls een discrepantie tussen beleid en praktijk, of het opgestelde beleid bevat uitzonderingen die investeringen in de praktijk toch toelaten. Zo kan het voorkomen dat financiële instellingen met de mond belijden niet te willen investeren in producenten van een controversieel wapen (bijvoorbeeld kernwapens), maar in hun beleid uitzonderingen opnemen waardoor in de praktijk nog altijd geïnvesteerd kan worden in dergelijke producenten. Ook verwachten NGO's meer transparantie, bijvoorbeeld door middel van inzicht in de bedrijven die worden uitgesloten.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Box 2: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT ¹⁹⁷
 <p>Milieu: Uitstoot broeikasgassen (door onderinvestering in low carbon economy en investering in bedrijven met grote uitstoot)</p>	<p>Er is bij de grootbanken en de grote pensioenfondsen sprake van relatief veel investeringen in bedrijven met een grote carbon footprint en een veel kleiner aandeel in de low carbon economy.</p> <p>Enkele cijfers¹⁹⁸:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 14,2% van de kredietportefeuille van ING Bank is 'Natural resources' (o.a. landbouw en mijnbouw); - 20% van de kredietportefeuille van de Rabobank bestaat uit leningen aan de food- en agrisector; - 3,6% van de portefeuille van ABP is grondstoffen, waarvan het grootste deel energiegerelateerd is (bijv. olie en gas); - 67 bedrijven in de ABP-portefeuille leveren een positieve bijdrage aan het mitigeren van klimaatverandering (2% van de portefeuille); - 0,3-0,5% van de ABP-portefeuille is duurzame energie. <p>De exacte impact in termen van carbon footprint voor de sector is niet bekend.</p>	<p>De grootste Nederlandse banken hebben klimaatverandering als materieel risico geïdentificeerd.</p> <p>Voor de grote pensioenfondsen is klimaatverandering onderdeel van hun responsible investment policy, welke betrekking heeft op de gehele beleggingsportefeuille. Er is sprake van 100% ESG-integratie bij Corporate bonds. Het is volgens de Vereniging Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling (VBDO) onduidelijk of dit proces een systematische en verifieerbare invloed op belangen in individuele bedrijven heeft.</p> <p>Government bonds zijn op dit moment geen deel van de ESG-integratie bij de grote pensioenfondsen. Ook vindt er geen positieve selectie plaats ten gunste van emissiearme beleggingen.</p> <p>Banken en pensioenfondsen hebben in 2013 het Energieakkoord ondertekend en zich hiermee geëngageerd aan de financiering van en investeringen in duurzame projecten.</p>

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Arbeid: Investeren in bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van arbeidsrechten (recht op collectieve onderhandelingen, recht op organisatie)</p>	<p>Het risico op schending van vakbondsrechten van arbeiders bestaat in een groot aantal opkomende en ontwikkelingslanden¹⁹⁹.</p> <p>Volgens de ILO is vrijheid van vereniging één van de fundamentele mensenrechten die grote impact hebben op werk en levensomstandigheden²⁰⁰. Schending van het recht op vereniging is geen directe aantasting van het opbouwen van een menswaardig bestaan, maar kan hier wel indirect een grote invloed op hebben. Daarnaast is er risico dat leden van vakbonden worden ontslagen, bedreigd of vermoord. Daarom zijn de gevolgen van dit risico aanzienlijk²⁰¹.</p> <p>De Nederlandse financiële sector heeft directe (pensioenfondsen) en indirecte (banken) zakelijke relaties met een groot aantal sectoren (bijv. mijnbouw, olie en gas, automobielenindustrie en elektronica) die in de hoogrisicolanden landen actief zijn.</p>	<p>De human rights policies gaan expliciet in op het recht op collectieve onderhandelingen en het recht op organisatie²⁰². Er zijn sectorpolitiecs voor de maakindustrie, die additionele due diligence bij de financiering van activiteiten in deze industrie eist.</p> <p>Arbeidsrechten zijn onderdeel van de Responsible Investment policies van grote pensioenfondsen en zijn van toepassing op alle beleggingen. Ze nemen ESG-factoren mee in investeringsbeslissingen voor 100% van de beleggingen in Public listed equity en Corporate bonds.</p> <p>Het is volgens de VBDO onduidelijk of dit proces een systematische en verifieerbare invloed op belangen in individuele bedrijven heeft.</p> <p>Government bonds zijn op dit moment beperkt deel van de ESG-integratie.</p>

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Overzicht van alle materiële risico's

In figuur 5.5 zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en Betrokkenheid (positie in de keten, aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG over banken en pensioenfondsen, aangevuld met self assessments van grootbanken en maatschappelijke organisaties.

De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek.

De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan voor: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect is er in de financiële sector rekening gehouden met het volgende:

- De bevindingen zijn geformuleerd vanuit een portfolioperspectief op sectorniveau. Dat wil zeggen vanuit het perspectief van minimaal 70% van zowel de deelsectoren banken als de vermogensbeheerders;
- Het is in veel gevallen moeilijk vast te stellen op basis van openbare bronnen of het MVO-beleid en bijbehorende processen per portfolio een systematische en verifieerbare invloed op belangen in individuele bedrijven hebben.

Figuur 5.5 / Bevindingen financiële sector

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Er is een aantal risico's in de financiële sector met een hoge Impact/Betrokkenheid en een relatief lage responsibility to respect. Het gaat om de volgende risico's:

- Investeren in / diensten leveren aan bedrijven die bijdragen aan uitputting van grondstoffen. Een strategie om hun betrokkenheid bij sectoren zoals mijnbouw en olie en gas, die de uitputting van grondstoffen bevorderen, te reduceren, ontbreekt²⁰³;
- Investeren in bedrijven die landroof plegen: Hoewel het algemene beleid over mensenrechten voldoende is bij banken en pensioenfondsen, zijn er aandachtspunten in relatie tot landrechten²⁰⁴. De grootbanken hebben eisen met betrekking tot de consultatie van landgebruikers bij landverwerving, maar die gelden niet altijd voor iedereen. Verder is er weinig transparantie over de prestaties op het gebied van het voorkomen van landroof. Een van de grote pensioenfondsen heeft naar aanleiding van beschuldigingen van NGO's over cases in Mozambique onderzoek ingesteld en een dialoog gestart. Een systematische aanpak van het probleem en transparantie over de impact ervan ontbreken nog bij de pensioenfondsen²⁰⁵;
- Risico's op het gebied van Corruptie: De sector is de afgelopen twee jaar opgeschrikt door diverse cases in relatie tot het investeren in bedrijven die zich schuldig maken aan corruptie en het maken

van prijsafspraken (anticompetitief gedrag) in het buitenland. De eerlijke bankwijzer is kritisch over de grootbanken als het gaat om corruptie, terwijl er banken zijn waarbij het anti-corruption statement ook betrekking heeft op businesspartners. De interne regels ten aanzien van corruptie zijn vaak ook strenger dan nationale wetgeving in corruptiegevoelige landen²⁰⁶. Niet alle grote pensioenfondsen hebben corruptie opgenomen in de Responsible Investment policy en ook de transparantie over cases verschilt²⁰⁷.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op de vier bovengenoemde risico's zien wij op basis van onze analyse zien wij de volgende aandachtspunten voor dialoog:

- Hoe ver reikt de verantwoordelijkheid van financiële instellingen ten aanzien van het vermijden en mitigeren van MVO-risico's bij hun klanten en beleggingen en welke instrumenten kunnen ze inzetten voor gedupeerde stakeholders?
- In hoeverre is het MVO-beleid van de grootbanken, grote pensioenfondsen en enkele gespecialiseerde duurzame banken waardevol voor de andere financiële instellingen, om op nationaal en internationaal niveau een level playing field te krijgen ten aanzien van de omgang met MVO-risico's?

- Hoe kunnen banken en pensioenfondsen beter de upside potential van MVO-risico's benutten en welke rol kan de overheid spelen om dit te faciliteren? Banken en pensioenfondsen kunnen hun invloed ook laten gelden door het benutten van additionele financieringsbehoeften en investeringsopties bij klanten als gevolg van transitie naar een meer duurzame economie. Overheden zouden hiervoor de juiste kaders kunnen ontwikkelen en vaststellen;
- Voor een goed langetermijnbeleid op de meer complexe MVO-risico's in relatie tot onder andere klimaatverandering, grondstoffentekort en biodiversiteit, is het nodig om steeds meer te denken in termen van 'know your value chain' in aanvulling op het huidige 'know your client';
- Hoewel het algemene beleid over mensenrechten bij banken en pensioenfondsen voldoende is, bestaan er bij NGO's zorgen over het expliciet meenemen van vrouwenrechten in financierings- en beleggingsactiviteiten van deze financiële instellingen en transparantie omtrent de wijze waarop en de mate waarin dit gebeurt;
- Banken en pensioenfondsen zouden stappen kunnen zetten in het kwantificeren, in financiële termen, van MVO-risico's in hun financierings- en beleggingsactiviteiten. Nu zijn de MVO-risico's veelal nog in kwalitatieve termen gedefinieerd.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

GROOTHANDEL

Essentiële schakel in de distributieketen

De groothandel is een zeer gedifferentieerde sector met een wezenlijke invloed op de Nederlandse economie. Als grootste in- en uitvoerder neemt de groothandel bijna 40% van de totale goederenimport en -uitvoer voor zijn rekening, de omzet bedraagt 418 miljard euro (28% van de totale markt omzet in Nederland) en met 520.000 werknemers en ruim 73.000 bedrijven is de sector een belangrijke werkgever. De bedrijfstak groothandel heeft als schakel in de distributieketen van leverancier naar afnemer een belangrijke koppel- en bufferfunctie. Bij het Nederlands Verbond van de Groothandel (NVG) zijn circa 40 brancheverenigingen aangesloten.

Doordat groothandelaren in diverse fasen in ketens opereren, een zeer breed productassortiment voeren en veelal over de landsgrenzen heen actief zijn, komen diverse MVO-risico's in de sector samen. Deze risico's spelen veelal dieper in de keten en kunnen onder andere door middel van verantwoord inkoopbeleid en ketenbeheer – in meer of mindere mate – worden gemanaged. Dit is echter een complexe opgave. Een groothandel heeft gemiddeld 100 tot 1.500 toeleveranciers en 1.500 tot 10.000 afleverlocaties.

Daarnaast heeft de sector ook een directe impact op het milieu als gevolg van de vele (uitbestede) transportbewegingen, logistiek en distributie. Met name een optimaal voorraadbeheer is van belang bij het voorkomen van klimaatverandering (zie ook box 1).

Zes clusters met specifieke internationale MVO-risico's

In de SRA is in het bijzonder gekeken naar materiële MVO-risico's in zes clusters: groothandelaren in juweliersartikelen, agro-commodities,

grafische benodigdheden, non-food consumentenproducten (elektronica, textiel en kleding), bouwmaterialen en farmaceutische producten. Deze selectie is gemaakt op basis van een analyse van alle SBI-codes voor groothandel. Daarbij zijn de clusters geselecteerd op basis van een of meerdere van de volgende criteria:

- Handel in producten met MVO-risico's die bekend zijn uit de internationale literatuur over de betreffende mondiale sector;
- Handel in producten met MVO-risico's die niet in één van de 10 selecteerde productiesectoren expliciet aan de orde komen (onder andere risico's rond nieuw hout in papier voor schrijfwaren, boeken en tijdschriften);
- Handel in producten die wel expliciet aan de orde komen bij één van de 10 productiesectoren, maar waarvan door de aard van sectororganisaties en/of lopende dialogen rond MVO onvoldoende informatie kon worden ingewonnen via de 'productiesectoren' alleen (onder andere de MVO-risico's bij de productie van consumentenelektronica);
- Herkenbare, substantiële clusters met een eigen brancheorganisatie en/of meerdere grote Nederlandse spelers op de internationale markt.

Dit laatste geldt vooral voor de agro-commodities waarbij Nederland, als gevolg van de havens van Rotterdam en Amsterdam, internationaal een bijzondere positie inneemt.

Kansen en barrières voor een sectorbrede MVO-agenda

Veel bedrijven staan nog aan het begin van het managen van MVO-risico's en de sector kent geen sectorbrede MVO-agenda.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Een voorbeeld van een positieve uitzondering hierop is het programma 'duurzame sojatransitie' waarbij de veevoederbedrijven – samen met de landbouwsector en voedingsmiddelensector – actief betrokken zijn (zie box 2).

Van belang is om te weten dat steeds meer grotere groothandels in eigendom zijn van buitenlandse bedrijven waarbij de MVO-agenda primair wordt bepaald door het moederbedrijf.

Als gevolg hiervan is de invulling van de responsibility to respect op dit moment niet eenvoudig vast te stellen voor de gehele Nederlandse groothandel, of zelfs maar voor één van de onderscheiden clusters.

Op basis van literatuuronderzoek, input van de sector en diverse stakeholders valt echter het volgende op:

- Due diligence: het verhogen van het inzicht in waar producten vandaan komen en welke risico's hieraan gerelateerd zijn, is de centrale uitdaging voor de sector. Dergelijk inzicht staat aan de basis van het doelmatig beheersen van risico's. Bij sommige productgroepen is er al sprake van 'track and trace' (onder andere farmacie) en wordt de consument in staat gesteld informatie over de herkomst van producten in te winnen. Voor de gehele sector is dit inzicht echter beperkt;
- Landenrisico's: producten uit bepaalde landen kennen, ongeacht het type product, een verhoogd risico. Ter illustratie, uit de volgende landen met de score 'hoog risico' voor Arbeid, Mensenrechten en Corruptie op basis van diverse indices kwam tussen de 10% en 46% van de Nederlandse import van de betreffende productgroep²⁰⁸;
  - Argentinië (veevoeder, plantaardige oliën en vetten);

- Brazilië (vlees, veevoeder, plantaardige oliën en vetten, tabak, leer);
- China (onder meer leer, kurk en houtwaren, garens, weefsel, metaalwaren, elektronica, kantoorautomatisering, prefab bouwmaterialen, meubels, kleding, tassen, schoenen, overige producten);
- Rusland (onder meer steenkool, non-ferrometalen, niet in circulatie zijnde munten).

- Materialiteit: gezien de grote diversiteit aan producten die verhandeld worden, draagt de sector een grote verantwoordelijkheid in het inventariseren van potentiële risico's. Om risico's op hun waarde te schatten en een nadere prioritering aan te brengen, is een toetsing aan het relatieve belang van producten voor de sector zinvol en de bijdrage van de sector aan deze risico's van belang.

Hoewel de sector welwillend staat tegenover het verbreden van het inzicht in risico's, is er op dit moment een aantal krachten die de transitie volgens de sector vertragen:

- Er zijn markt-prikkels, maar deze zijn vooralsnog beperkt;
- De betaalbaarheid en bekostiging van de transitie.

De sector ziet wel perspectief in een gefaseerde aanpak waarbij geconcentreerde aandacht uitgaat naar de productgroepen waar de groothandel een sterke positie heeft en de MVO-issues aanzienlijk zijn. Centrale vragen zijn: 'Waar zitten de drukpunten en wat zijn de ketenpartners voor mogelijke samenwerking?' Er is een eerste aanvang gemaakt met deze analyse in samenwerking met het Initiatief Duurzame Handel (IDH), maar hier moet nog verdere invulling aan gegeven worden.

Box 1: Voorbeeld van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT EN BETROKKENHEID	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Milieu Uitstoot broeikasgassen (CO₂-eq) als gevolg van energieverbruik (o.a. logistiek, voorraadbeheer)</p>	<p>De CO₂-uitstoot van de groothandel was in 2012 circa 2,6 megaton.</p> <p>Niet transport maar suboptimaal voorraadbeheer –waardoor producten moeten worden weggegooid – is de grootste bron van CO₂²⁰⁹.</p> <p>Dit risico is dus in zeer grote mate te beheersen door de sector zelf.</p>	<p>De CO₂-uitstoot van de groothandel daalt 2% per jaar sinds 2009. Het boekje van de NVG over voorraadbeheer helpt medewerkers in de groothandel om het voorraadbeheer te verbeteren. Er zijn groothandelsbedrijven in Nederland die samenwerken op inkoopgebied en logistiek.</p>

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

TYPE RISICO | IMPACT EN BETROKKENHEID | RESPONSIBILITY TO RESPECT

Handelaren agrocommodities
Mensenrechtenrisico's bij de productie van agro-commodities (o.a. landroof / niet respecteren landrechten als gevolg van uitbreiding landbouwareaal)

Enkele cijfers:

SOJA

- Wereldwijd wordt er **269** miljoen ton soja per jaar geproduceerd op een oppervlakte van ruim een miljoen vierkante kilometer (106 miljoen hectare)²¹⁰;
- **3** tot **4%** hiervan is gecertificeerd²¹¹;
- Het areaal voor sojateelt is in het afgelopen decennium met een derde uitgebreid²¹²;
- De uitbreiding van het landbouwareaal leidt tot landconflicten. Bijvoorbeeld in Argentinië waren tussen 2007 en 2010 **153** landconflicten waarbij **98.000** mensen betrokken waren²¹³.

PALMOLIE

- In 2011 werd er wereldwijd **55 miljoen** ton palmolie geproduceerd;²¹⁴
- **15%** daarvan is RSPO-gecertificeerd^{215,216};
- In de afgelopen 40 jaar is de productie van palmolie verachtvoudigd tot meer dan **12** miljoen hectare²¹⁷;
- In Indonesië waren in 2008 **513** actieve conflicten tussen lokale gemeenschappen palmolieplantages en er wordt aangenomen dat het werkelijke aantal nog veel hoger is²¹⁸.

NEDERLANDSE HANDEL:

- Jaarlijks wordt er ruim **8 miljoen** ton soja equivalent geïmporteerd^{219,220};
- Nederland is de op een na grootste importeur van soja ter wereld^{221,222};
- In Nederland werd **2 miljoen** ton palmolie geïmporteerd^{223,224};
- Nederland is daarmee de belangrijkste importeur van Europa^{225,226}.

Er zijn verschillende initiatieven voor het beperken van MVO-risico's van agro-commodities waarvoor convenanten of intentieverklaringen zijn afgesloten: cacao, palmolie, soja, kweekvis, groenten en fruit, hout en snijbloemen. In de convenanten en intentieverklaringen zijn concrete mijnpalen afgesproken op weg naar 100% duurzaamheid²²⁷. Of deze doelstellingen ook daadwerkelijk behaald worden, wordt door verschillende partijen gemonitord, onder andere het CBS²²⁸. Er zijn initiatieven van individuele groothandels om de MVO-risico's van agro-commodities in de keten te beperken^{229,230}. Er is geen gezamenlijk actieplan vanuit de sector.

Maatschappelijke appreciatie

De maatschappelijke organisaties maken zich, in relatie tot de groothandel, op basis van de impact en betrokkenheid van de sector, vooral zorgen om:

- Groothandel in non-food consumentenproducten: Milieuproblemen (onder meer uitstoot van broeikasgassen en waterschaarste en -vervuiling) als gevolg van de productie van non-food consumentenproducten (onder meer consumentenelektronica en textiel en kleding);
- Groothandel in juweliersartikelen: Milieuverontreiniging als gevolg van gebruik van chemicaliën bij de winning van edelmetalen (onder meer goud);
- Groothandel in agro-commodities: Milieuproblemen (onder meer landgebruik in kwetsbare gebieden) als gevolg van de productie van agro-commodities (onder meer palmolie, soja);
- Groothandel in agro-commodities: Arbeidsrisico's (onder meer kinderarbeid, schending vrouwenrechten) bij de productie van agro-commodities (onder meer palmolie, soja, cacao, bloemen);
- Groothandel in non-food consumentenproducten: Arbeidsrisico's (onder meer blootstelling aan schadelijke chemicaliën, excessieve overuren, kinderarbeid en schending van vrouwenrechten) als gevolg van de productie van non-food consumentenproducten (onder meer consumentenelektronica en textiel en kleding).

Over de hele linie zijn stakeholders van mening dat er onvoldoende aandacht is voor de verschillende MVO-risico's bij groothandels en dat transparantie ontbreekt. Deze zorg uitten de

stakeholders ook over groothandels bij het bespreken van MVO-risico's in diverse andere sectoren.

Verder heeft één van de NGO's de aandacht gevestigd op een heel specifiek risico bij de import uit Israël. Nederlandse grootwinkelbedrijven en importeurs die producten en grondstoffen uit Israël halen, kunnen van hun leveranciers de garantie vragen dat producten niet uit de nederzettingen komen. Echter, in de praktijk worden grondstoffen en producten gemixt²³¹.

Het hier geschetste beeld is gebaseerd op de schriftelijke input die wij van 16 organisaties hebben ontvangen. In veel gevallen bevatte deze input een zeer gedetailleerde onderbouwing met bronverwijzing, met name op risico's voor vrouwen en kinderen in goud²³², agro-commodities (onder meer cacao²³³), katoen en kleding²³⁴, leer (schoenen)²³⁵ en elektronica²³⁶.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

BOX 2. BEST PRACTICE

Risico:

Milieu problemen (o.a. landgebruik in kwetsbare gebieden) als gevolg van de productie van agro-commodities (soja).

Initiatief:

Ketentransitie verantwoorde soja.

Betrokken partijen:

Nevedi (Nederlandse Vereniging voor Diervoederproducenten en leveranciers), IDH, MVO (ketenorganisatie voor oliën en vetten), NZO, supermarkten, NGO's²³⁷.

Activiteiten:

Oprichten ketenfonds voor verantwoorde soja, beschikbaarheid verantwoorde soja (Round Table on Responsible Soy (RTRS)) vergroten met als doelstelling 1.800.000 MT mainstream beschikbaar in 2015.

Resultaten:

In 2013 was er 300.000 MT Mass Balance beschikbaar en 128.000 MT op weg naar certificering. Uitdagingen liggen vooral in de extra kosten per ton voor de klanten van veevoederbedrijven en het commitment bij grote handelaren.

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

In figuur 5.6 zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sectoren en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek.

Figuur 5.6 / Bevindingen sector Groothandel

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Bij de analyse van de invulling van de responsibility to respect hebben we vier deelwaarnemingen gedaan: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Hierbij viel het volgende op:

- Alle door KPMG geselecteerde MVO-risico's in het kader van deze SRA werden door de stakeholders en sector bevestigd.

Voor enkele specifieke grondstoffen neemt de sector deel aan (internationale) initiatieven, bijvoorbeeld^{238,239}:

- De Federatie voor Goud en Zilver is lid geworden van de Responsible Jewellery Council (RJC) en is voornemens haar lidmaatschap van de RJC te gebruiken om de benodigde cijfers en informatie over goud en diamanten te verkrijgen;
- Er zijn –voor zover bekend– zeven initiatieven vanuit de private sector waarvoor convenanten of intentieverklaringen zijn afgesloten: cacao, palmolie, soja, kweekvis, groenten en fruit, hout en snijbloemen. In de convenanten en intentieverklaringen zijn concrete mijlpalen afgesproken op weg naar 100% duurzaamheid. Of deze doelstellingen ook daadwerkelijk behaald worden, wordt door verschillende partijen bijgehouden, onder meer door het CBS. De groothandel is hier niet sectorbreed vertegenwoordigd. Daarnaast zijn er initiatieven als het MVO-

netwerk beton en het IDH-programma natuursteen waarbij de Nederlandse natuursteenbranche (ABN) de voortrekkersrol op zich heeft genomen;

- Het IPK (Informatiecentrum Papier en Karton) werkt met de sector en in de keten aan het verduurzamen van papier en karton.

Verder valt op dat diverse individuele bedrijven leverancierscodes gebruiken. De transparantie over de aard van de standaarden en de controle hierop zijn echter beperkt.

In aanvulling op de genoemde risico's onder het kopje Maatschappelijke appreciatie, lijken vooral de risico's rond de productgroepen metaal en elektronica onderbelicht door de sector.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op het verder uitbreiden van de lopende initiatieven is het formuleren van een integrale visie op de rol van de sector in relatie tot MVO-risico's en de bijbehorende fasering een duidelijke verbeterstap. Binnen een dergelijke strategie zien wij de volgende aandachtspunten:

A. Prioriteiten bepalen

Er is meer inzicht nodig om uiteindelijk als sector een actievere rol te spelen bij het beheersen van MVO-risico's die gerelateerd zijn aan de grondstoffen en producten die worden verhandeld. Mogelijke aandachtspunten zijn:

- Het binnen de verschillende brancheverenigingen onderzoeken van en waar mogelijk overeenstemming bereiken over de materiële risico's binnen de branche;

- Het verder in kaart (laten) brengen van grote importstromen vanuit hoogrisicolanden om bij te dragen aan landenspecifieke MVO-agenda's samen met andere sectoren;
- Het nader in kaart brengen van de grootste productcategorieën (inclusief de categorie overige gespecialiseerde groothandel die in 2011 goed was voor 29% van de totale omzet).

B. Reduceren van risico's en hierover communiceren

Op dit moment is de transparantie over de wijze waarop groothandels omgaan met MVO-risico's beperkt. Aandachtspunten voor verbetering zijn:

- Het formuleren van duidelijke uitgangspunten over de wijze waarop – rekening houdend met de specifieke kenmerken van de internationale markt voor de betreffende branche - eisen kunnen worden gesteld met betrekking tot Milieu, Arbeid, Mensenrechten voor grondstoffen en producten waarvoor dit nu nog geen onderdeel is van de reguliere bedrijfsvoering;
- Vergroten van de transparantie over de volumes, landen van herkomst en de MVO-risico's van de belangrijkste producten die worden verhandeld;
- Aansluiting zoeken bij en/of ondersteunen van initiatieven van leveranciers, klanten, andere sectoren en andere ketenpartners.

Ter illustratie van dit laatste punt: voor het beter beheersen van risico's als gevolg van de winning van grondstoffen voor metaal en elektronica kan bijvoorbeeld actief samenwerking worden gezocht met de sectoren metaal, elektronica en detailhandel en de financiële sector.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

HOUT & PAPIER

Import van hout en verse vezels

De Nederlandse hout- en papiersector kan opgesplitst worden in houthandelaren waarvan een groot deel wordt vertegenwoordigd door de VVNH (Koninklijke Vereniging Van Nederlandse Houtondernemingen) en de papier- en kartonproducenten die allemaal zijn aangesloten bij de Koninklijke Vereniging van Nederlandse Papier- en kartonfabrieken (VNP).

Nederlandse bedrijven importeerden in 2012 ongeveer 4,5 miljoen m³ hout waarvan 57% naaldhout, 11% hardhout en 32% plaatmateriaal²⁴⁰. De leden van de VVNH importeerden in 2012 en 2013 respectievelijk ongeveer 2,1 en 1,9 miljoen m³ hout en bieden arbeidsplaatsen aan ongeveer 3.500 werknemers^{241,242,243}.

De papier- en kartonproducenten bieden werkgelegenheid aan bijna 4.000 personen en hebben een omzet van 1,8 miljard euro²⁴⁴. De producenten van papier en karton gebruiken voor 18% verse houtvezels (cellulose) en 82% van de vezels komt uit oud papier²⁴⁵. Het totale gebruik van verse vezels voor de productie van papier en karton was in 2013 circa 386 kiloton²⁴⁶. De certificering van deze vezels lichten we onderstaand verder toe. Risico's van de papier- en kartonproductie als gevolg van het relatief grote energie- en waterverbruik zijn de afgelopen jaren sterk gereduceerd. Kostenbesparingen hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld. Dit heeft onder andere geresulteerd in een energiebesparing van 23% in de afgelopen tien jaar²⁴⁷ (zie box 1 en 2).

Ook risico's als verdroging door tijdelijke water tekorten, emissies naar water en de belasting van het oppervlaktewater bij de productie van papier worden nagenoeg volledig beheerst²⁴⁸. Daarom gaan we hier verder niet in op deze risico's.

Certificering van hout en verse vezels

De belangrijkste MVO-risico's van de sector zijn gerelateerd aan de import van hout en verse houtvezels (voor de productie van papier) uit het buitenland. Hierbij gaat het onder andere om mogelijk biodiversiteitsverlies en de vernietiging van oerbos, slechte arbeidsomstandigheden en landroof.

Een belangrijke manier voor de sector om deze risico's te beperken is het inkopen van gecertificeerd duurzaam hout en verse vezels. Hierbij wordt met name gebruik wordt gemaakt van certificering door de Forest Stewardship Council (FSC) en het Programme for the Endorsement of Forest Certification (PEFC). De leden van de VVNH en de VNP hebben in de afgelopen jaren grote inspanningen geleverd om hun doelstellingen voor de inkoop van gecertificeerd duurzaam hout te behalen. Bij de leden van de VNP heeft dit geresulteerd in de inkoop van 99,8% duurzame verse vezels voor de productie van papier (zie box 1). De VVNH heeft samengewerkt met de Nederlandse Branchevereniging voor de Timmerindustrie (NBvT) aan het actieplan Bewust met hout. Dit heeft geleid tot de Green Deal 'Bevorderen duurzaam bosbeheer' waarin 27 partijen waaronder overheden, brancheverenigingen en maatschappelijke organisaties samenwerken om het gebruik van duurzaam hout te stimuleren^{249,250}. Elke deelnemende partij heeft hiervoor eigen doelstellingen geformuleerd om dit doel te verwezenlijken. De doelstellingen van de VVNH hebben in 2013 geresulteerd in de inkoop van 96% duurzaam naaldhout, 83% duurzaam plaatmateriaal en 55% duurzaam hardhout (zie box 1).

Andere bedrijven en branches zoals emballage, meubel- en interieurbouw hebben minder concrete doelstellingen voor de inkoop van duurzaam hout en hier vindt minder monitoring plaats. Hierdoor is er beperkt zicht op de hoeveelheid duurzaam hout dat

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

geïmporteerd wordt. Aan de hand van gegevens uit 2011 zou naar schatting 73% van de totale import van hout dat in Nederland gebruikt werd in 2013 – exclusief papier – (4,5 miljoen m³) gecertificeerd duurzaam zijn en 45% van het tropisch hardhout^{251,252}.

Door het relatief lage percentage gecertificeerd hardhout in vergelijking met ander houtstromen en de grote kans dat hardhout geïmporteerd wordt uit risicolanden zijn de MVO-risico's voor de sector het grootst bij de import van tropisch hardhout. Daarom staan de MVO-risico's rond tropisch hardhout centraal in deze SRA en de bijbehorende aandachtspunten voor dialoog. Deze risico's spelen niet bij de papier- en kartonproducenten. Bij de productie van papier en karton wordt namelijk geen hardhout gebruikt.

De Nederlandse houtsector loopt voorop met het inkopen van gecertificeerd hardhout. Hoewel er mondiaal grote verschillen zijn, is het aandeel gecertificeerd tropisch hout wereldwijd 10-15%²⁵³. Het verder opvoeren van dit wereldwijde aandeel is in het belang van de Nederlandse houtsector. Hierdoor wordt de aanvoer van – met name hardhout – ook in de toekomst gegarandeerd en wordt er een level playing field gecreëerd waarin Nederlandse houthandelaren eerlijker kunnen concurreren met buitenlandse handelaren die nu vaak ongecertificeerd hout leveren. Een probleem hierbij is de beperkte vraag van consumenten naar duurzaam hout door de hogere kosten die hieraan verbonden zijn. In de eerdergenoemde Green Deal 'Bevorderen duurzaam bosbeheer' wordt er door 27 partijen samengewerkt om – onder meer – het aandeel en de vraag naar duurzaam hout te vergroten.

Het vergroten van de mondiale vraag naar en het aanbod van gecertificeerd hardhout is weliswaar de grootste uitdaging, maar tegelijkertijd zeer beperkt beïnvloedbaar door de Nederlandse houtsector. Er wordt vanuit Nederland wel hard gewerkt om deze mondiale vraag te vergroten: de overheid heeft samen met het bedrijfsleven het IDH gestart met een speciaal programma om duurzaam bosbeheer internationaal te stimuleren en bedrijven en overheden werken samen in de European Sustainable Tropical Timber Coalition (STTC) om het gebruik van duurzaam tropisch hout te stimuleren^{254,255,256,257}. De Nederlandse overheid levert ook een bijdrage via het European Forest Institute (EFI) dat verantwoordelijk is voor de uitvoering van de EU Forest Law Enforcement, Governance and Trade Facility (FLEGT). Hierbij worden partnerschapsovereenkomsten gesloten tussen de EU en andere landen waaruit hout geïmporteerd wordt. Legaal gekapt hout krijgt het FLEGT-keurmerk in het land van herkomst. Kenmerkend is dat eisen die gesteld worden aan bedrijven die hout op de markt brengen gekoppeld worden aan het versterken van de lokale overheid en de naleving van lokale wetten en regelgeving.

Naast de inspanningen die geleverd worden om het aandeel gecertificeerd hout te vergroten, is in 2013 de Europese houtverordening van kracht geworden. Deze verordening voorkomt dat illegaal hout door Europese bedrijven geïmporteerd wordt^{258,259}. De VVNH was betrokken bij de totstandkoming van deze wetgeving en is zeer actief om deze wetgeving ook daadwerkelijk te implementeren. Hiervoor is onder andere Stichting Timber Checker opgericht. Deze stichting ondersteunt de leden met praktische informatie en hulpmiddelen voor

due diligence om te voldoen aan deze nieuwe wetgeving²⁶⁰.

Hoewel het vergroten van het aandeel duurzaam hout in internationaal verband prioriteit heeft, zou de betrouwbaarheid van certificering een volgend aandachtspunt voor de sector kunnen zijn. Om alle internationale MVO-risico's te beheersen, is de sector afhankelijk van de kwaliteit van de criteria en audits van PFC en PEFC. FSC en PEFC zijn private bedrijven die werken aan continue verbetering van het systeem van certificering in een multistakeholdersetting. Desondanks is het de vraag of, met name in landen waar sprake is van een hoge mate van corruptie en een matig functionerend toezicht op nationale regelgeving, de controls binnen de certificeringsschema's voldoende robuust zijn om ongewenste praktijken tegen te gaan. Er is namelijk, op basis van diverse berichten over fraude met gecertificeerd hout^{261,262,263}, aanleiding om te veronderstellen dat certificering niet alle risico's afdekt.

Los van het geïmporteerde hout door leden van de VVNH en VNP is er onduidelijkheid over hoeveel hout er in de vorm van papier wordt geïmporteerd, welke houtstromen via welke (deel) sectoren Nederland binnenkomen, en welk deel hiervan gecertificeerd is. Daarnaast is het onduidelijk welke partijen hout importeren en exporteren zonder dat dit in Nederland gebruikt/geconsumeerd wordt, maar wel van eigenaar wisselt in Nederland en welk deel hiervan duurzaam is. Deze houtstroom die niet in Nederland gebruikt wordt is nog groter dan de Nederlandse import van hout dat wel in Nederland wordt gebruikt^{264,265}. Het verbeteren van deze cijfers en inzicht krijgen in de onbekende

houtstromen is van groot belang om goed beleid voor de inkoop van duurzaam hout te kunnen maken. Om dit te verbeteren kan mogelijk gebruik worden gemaakt van eerder onderzoek van het CBS naar de monitoring van houtstromen²⁶⁶.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Box 1: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO   IMPACT   RESPONSIBILITY TO RESPECT

Milieu

Uitstoot broeikasgassen (CO₂-eq) als gevolg van papier- en kartonproductie

Enkele cijfers:

- Totale Nederlandse productie van papier en karton in 2012: 2.762 kiloton;
- Samenstelling papier en karton: **82%** oud papier; **18%** verse houtvezels²⁶⁷.

De totale Nederlandse CO₂-uitstoot van de sector in 2012: **1,1 miljoen** ton²⁶⁸ (**0,55%** van de totale Nederlandse uitstoot).

De papier- en kartonsector werkt aan het beperken van het energiegebruik en de CO₂-uitstoot.

Resultaten:

- **23%** hogere energie-efficiëntie in afgelopen 10 jaar²⁶⁹;
- **40%** CO₂-reductie per productie-eenheid ten opzichte van 1990²⁷⁰.

Huidig doel:

Halvering energiegebruik per eindproduct in de keten in 2020 ten opzichte van 2004²⁷¹.

TYPE RISICO   IMPACT   RESPONSIBILITY TO RESPECT

Mensenrechten

Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van houtkap)

Enkele cijfers:

- De aarde raakt jaarlijks ca. **13 miljoen** hectare van haar oorspronkelijke bos kwijt²⁷²;
- Volgens de Wereldbank is ruim **1 miljard** mensen op eniger wijze afhankelijk van dit bos²⁷³;
- Volgens de VN is **20%** tot **40%** van de globale industriële houtproductie illegaal²⁷⁴.

De sector geeft invulling aan de responsibility to respect door de inkoop van gecertificeerd (FSC/PEFC) hout.

Doelstelling VVNH import gecertificeerd duurzaam hout in 2015^{275,276}:

- hardhout: **50%**;
- plaatmateriaal: **85%**;
- naaldhout: **100%**.

Resultaten (2013)²⁷⁷:

- hardhout: **55%**;
- plaatmateriaal: **83%**;
- naaldhout: **96%**.

Bovenstaande doelstellingen en resultaten betreffen alleen de leden van de VVNH (**1,9 miljoen** m³). Aan de hand van de extrapolatie van gegevens uit 2011 is naar schatting **73%** van de totale import van hout dat in Nederland gebruikt wordt, exclusief papier, (**4,5 miljoen** m³) gecertificeerd duurzaam^{278,279}. Het is onduidelijk welk deel van het geïmporteerde hout dat weer geëxporteerd wordt (en niet in Nederland gebruikt) duurzaam is²⁸⁰.

Doelstelling VNP:

- Verse vezels (cellulose): **100%** duurzaam;
- Overschakelen naar alternatieve grondstoffen.

Resultaten:

- verse vezels (cellulose): **99,8%** duurzaam en **0,2%** niet gecertificeerd, maar wel legaal geproduceerd²⁸¹;
- onderzoek naar alternatieve vezels²⁸².

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Maatschappelijke appreciatie

Hoewel de sector op verschillende manieren invulling geeft aan het beperken van internationale MVO-risico's, onder andere door het inkopen van duurzaam hout, zijn er verschillen in de wijze waarop de sector en de stakeholders de invulling van de responsibility to respect door de sector waarderen in het kader van deze SRA. Stakeholders schatten de invulling van de responsibility to respect lager in dan de sector. Hierbij moet opgemerkt worden dat de stakeholders die input hebben geleverd voor een groot deel niet dezelfde stakeholders zijn als de stakeholders die op continue basis de dialoog met de sector voeren.

Dit verschil lijkt met name voort te komen uit een verschillende visie van de sector en de stakeholders op de vraag wanneer er voldoende invulling wordt gegeven aan de responsibility to respect. De sector is van mening dat er voldoende invulling wordt gegeven aan de responsibility to respect door gecertificeerd hout in te kopen. De stakeholders lijken overwegend te kijken naar concrete risico's in de keten, met name bij het kappen van tropisch hardhout in het buitenland. De feitelijke impact en betrokkenheid van de Nederlandse sector kunnen de stakeholders niet goed inschatten. Daarnaast maken stakeholders zich zorgen over de kwaliteit van certificering en het risico van fraude met certificaten. Deze maatschappelijke appreciatie is echter gebaseerd op een zeer beperkt aantal bevindingen en vaak zonder duidelijke toelichting²⁸³.

BOX 2: BEST PRACTICE

Risico:

Grootschalig energiegebruik en uitstoot van broeikasgassen.

Betrokken partijen:

VNP, Kenniscentrum Papier en Karton (KCPK), ministerie van IenM, Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

Activiteiten:

De VNP heeft in 2004 het initiatief Energietransitie Papierketen opgezet. Zij werkt daarbij samen met het KCPK, het ministerie van IenM, Agentschap NL (nu RVO) en het Platform Ketenefficiency.

Resultaten:

De inspanningen van de partijen samen hebben onder andere geleid tot de concrete doelstellingen om een halvering te realiseren van het energieverbruik per eindproduct in de keten per 2020. Dat moet worden gerealiseerd door het doorvoeren van proces- en product-verbeteringen, recyclen van reststromen, efficiëntere inzet van (duurzame) energiebronnen en optimaliseren van de logistiek in de keten²⁸⁴.

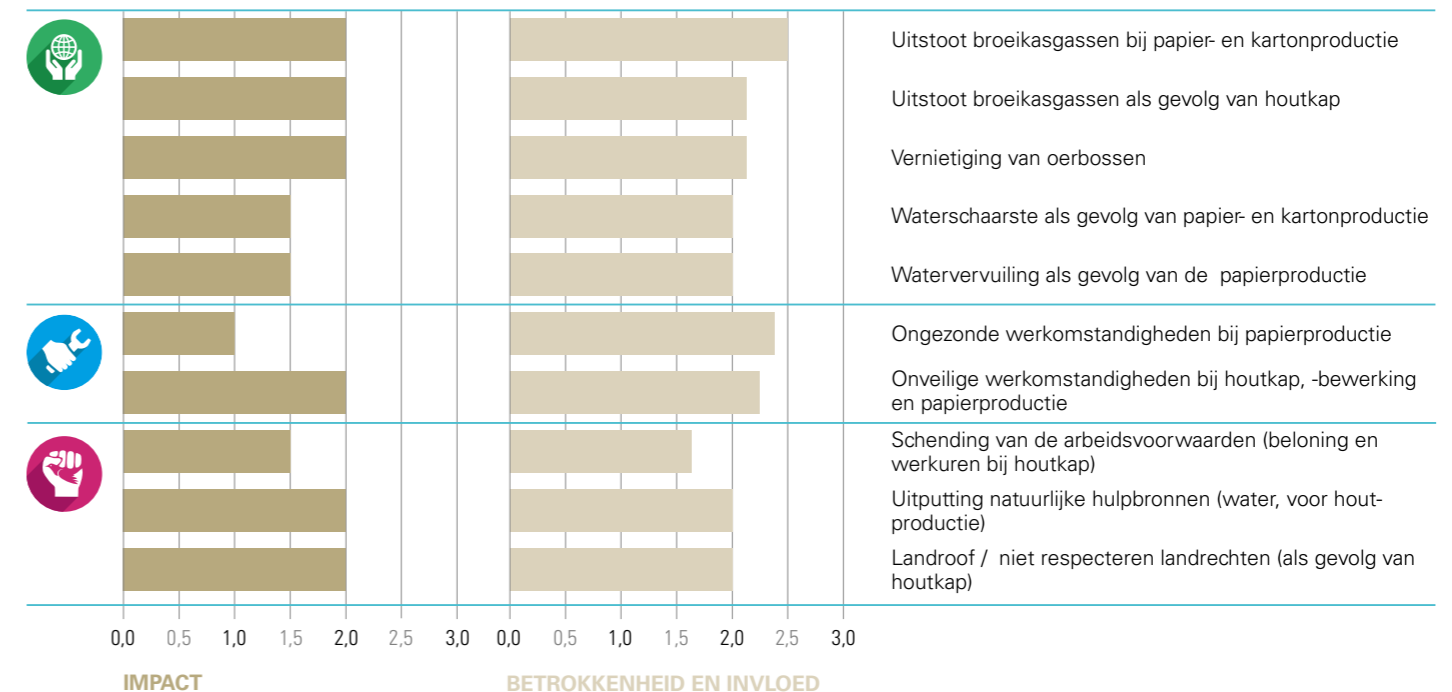
Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sector en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek.

De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze niet op het niveau van de sector te beoordelen zijn. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Figuur 5.7 / Bevindingen sector Hout & Papier

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect is er in de sector hout en papier rekening gehouden met het volgende:

- De bevindingen zijn primair gebaseerd op de MVO-risico's die betrekking hebben op de Nederlandse hout- en papiersector, zowel bij de eigen productie als in de keten. Het gaat hier dus bijvoorbeeld niet om illegale houtkap in Indonesië voor de Aziatische markt wanneer hier geen Nederlandse bedrijven bij betrokken zijn;
- De sectorbrede inspanningen voor het duurzaam inkopen van hout leidt in de SRA-methodiek tot een hoge waardering voor de dimensies 'inzicht', 'reductie' (er zijn activiteiten gestart) en 'participatie'. De gedachte is dat risico's binnen afzienbare tijd goed worden gemanaged als de sector heldere commitments is aangegaan en deze worden nageleefd.

De sector laat zien dat MVO-doelstellingen worden gerealiseerd. De sector is in hoge mate 'in control' met betrekking tot de klassieke lokale milieurijsico's, werkt hard aan energiebesparing en heeft de eigen doelstellingen voor de inkoop van duurzaam hout reeds grotendeels gerealiseerd.

De grootste winst is te behalen in het verkrijgen van betere cijfers voor de totale import van hout, het verhogen van het ambitieniveau voor duurzaam tropisch hardhout en het binden van niet-leden van de VVNH aan deze doelstellingen.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

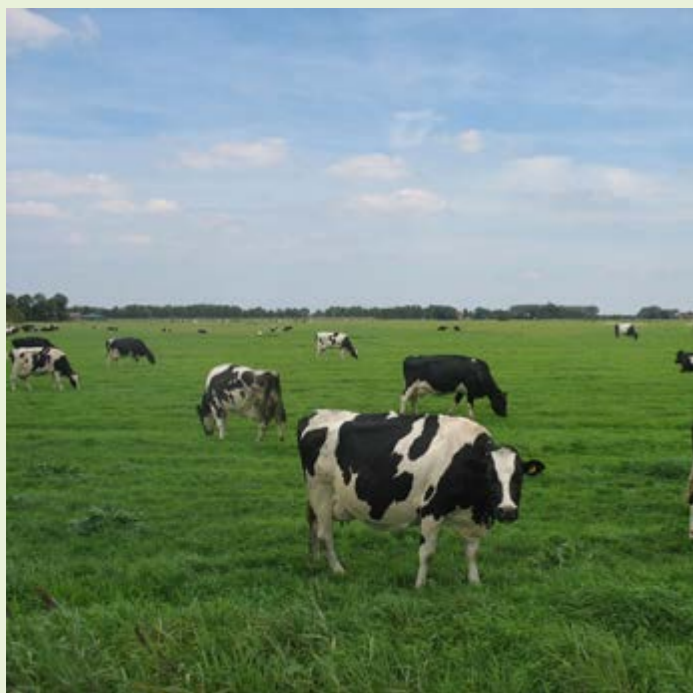
In aanvulling op het realiseren van de huidige doelstellingen voor het duurzaam inkopen van hout zien we de volgende aandachtspunten voor dialoog:

- In samenwerking met het CBS en Probos werken aan goede en betrouwbare cijfers over (duurzame) houtstromen. Mogelijke aandachtspunten:
  - Hoeveel hout wordt er in de vorm van papier geïmporteerd en welk deel hiervan is gecertificeerd?
  - Welke houtstromen komen via welke sectoren Nederland binnen, naast de import van leden van de VVNH en VNP, en welk deel hiervan is gecertificeerd?
  - Welke partijen importeren en exporteren hout dat niet in Nederland wordt gebruikt, maar wel in Nederland van eigenaar wisselt? En welk deel hiervan is gecertificeerd?

- Op dit moment wordt de hoeveelheid geïmporteerd (duurzaam) hout door partijen die geen informatie geven (non-respons) bepaald aan de hand van schattingen van experts. Hoe kan deze bijschatting worden verbeterd?
- Verhogen van het ambitieniveau voor de import van duurzaam hout in samenwerking met andere partijen, met name voor de import van tropisch hardhout.
- Vergroten van de scope van de doelstellingen voor duurzaam hout:
  - Het verder betrekken van branches en bedrijven die geen lid zijn van de VVNH bij het actief verduurzamen van de houtketen;
  - Doelstellingen uitbreiden naar andere stromen van hout (bijvoorbeeld totale import).
- Onderzoeken hoe het systeem van certificering kan worden versterkt en wat de rol hierin kan zijn van de Nederlandse hout- en papiersector;
- Mogelijkheden blijven onderzoeken naar wat de Nederlandse sector kan bijdragen om het aandeel gecertificeerd duurzaam hout wereldwijd te verhogen. En welke partnerships hierbij nodig zijn in aanvulling op of ter versterking van lopende initiatieven van IDH, EFI en STTC.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

LAND- & TUINBOUW

1,8 miljoen ton soja per jaar: 95% van het Nederlandse sojagebruik

De Nederlandse land- en tuinbouwsector heeft een omzet van 26,5 miljard euro en bestaat uit ruim 67.000 bedrijven die gezamenlijk een werkgelegenheid bieden van 160.500 arbeidsjareenheden (deze cijfers betreffen de primaire producenten en niet het totale agrocomplex)²⁸⁵. Nederland is na de Verenigde Staten de grootste exporteur van agrarische producten ter wereld²⁸⁶. De sector vertegenwoordigt een grote diversiteit aan bedrijven die verdeeld kunnen worden in akkerbouw-, tuinbouw-, graasdier-, hokdier- en gemengde bedrijven. LTO-Nederland is de overkoepelende ondernemersorganisatie die de sector vertegenwoordigt. De Nederlandse land- en tuinbouwsector is grotendeels actief in Nederland en werkt hard aan het beperken van MVO-risico's die gerelateerd zijn aan de Nederlandse productie. Met name door de grootschalige import van soja voor diervoeder en de productie van bloemen in het buitenland heeft de sector ook een strategische positie voor de verduurzaming van internationale ketens. De Nederlandse land- en tuinbouwsector verbruikt bijvoorbeeld 1,8 miljoen ton soja per jaar. Dit is 95% van het totale Nederlandse sojagebruik²⁸⁷.

Niet-Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven waarvan producten geïmporteerd worden in Nederland vallen in de SRA niet onder de afbakening van de Nederlandse land- en tuinbouwsector, maar spelen een rol in de keten van de Nederlandse voedingsmiddelenindustrie wanneer deze producten door Nederlandse bedrijven in voedingsmiddelen verwerkt worden. Dit hoofdstuk gaat dus niet over de internationale sector land- en tuinbouw, maar over de Nederlandse land- en tuinbouwsector en zijn toeleveringsketen.

Uitbreiding van Nederlandse milieuthema's naar arbeid en internationale risico's

De sector en de overheid besteden veel aandacht aan de MVO-risico's die in Nederland spelen. Hierbij is er met name grote aandacht voor milieurisico's, zoals de uitstoot van broeikasgassen, vervuiling van water en bodem en de ruimtelijke dimensie van landbouw. Te denken valt aan de bijdrage aan het landschap (ruimtelijke inpassing, bijdrage aan natuurontwikkeling, voorkomen van geurhinder) en dierenwelzijn. Dit leidt tot een groot aantal initiatieven en convenanten om met name Nederlandse milieurisico's te beperken^{288,289}. Voorbeelden van initiatieven om deze risico's te beperken zijn het initiatief Duurzame Zuivelketen en het Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren (zie box 1). In de afgelopen jaren is er ook steeds meer aandacht gekomen voor arbeidsrisico's, zoals veiligheid en arbeidsmarktfraude en het daarmee samenhangende 'goed werkgeverschap'²⁹⁰. Naast de MVO-risico's in Nederland heeft de sector ook verantwoordelijkheid voor een aantal internationale MVO-risico's. Deze risico's zijn met name gerelateerd aan de import van eiwitbronnen voor diervoeder – zoals soja – uit het buitenland, de import van bloemen en de import van fosfaat en potgrond.

Er is een aantal aspecten dat opvalt aan de manier waarop de sector invulling geeft aan de responsibility to respect:

- Er is een verhoogd risico op slechte arbeidsomstandigheden in de champignon- en aspergeteelt in Nederland. De sector is van mening dat er veel gedaan wordt om dit probleem op te lossen door onder andere actieve samenwerking met de uitzendbranche en deelname aan Stichting Fair Produce waarin werkgevers en werknemers

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

samenwerken om arbeidsmisstanden te voorkomen bij de teelt en handel in paddenstoelen en andere groente en fruitgewassen^{291,292}. De stakeholders zijn van mening dat dit nog altijd een ernstig probleem is. Er zijn ook in het afgelopen jaar honderden klachten binnen gekomen bij stakeholders over slechte arbeidsomstandigheden in de champignon- en aspergeteelt. Deze klachten hadden ook betrekking op gecertificeerde uitzendbureaus^{293,294};

- Uitspoeling van fosfaat en stikstof staat hoog op de agenda van de sector in het kader van het schoonhouden van grond- en oppervlaktewater. Verder werkt de sector vanuit een oogpunt van efficiency en het risico op uitputting van natuurlijke hulpbronnen (security of supply) aan het reduceren van de benodigde fosfaten. De lokale MVO-issues rond de winning van fosfaat zijn bij de sector nog minder expliciet in beeld²⁹⁵;
- Volgens de sector zijn er enkele tientallen Nederlandse bedrijven die bloemen produceren in het buitenland, met name in Oost-Afrikaanse landen, zoals Kenia en Ethiopië. Hierbij is er in het algemeen sprake van een verhoogd risico op slechte arbeidsomstandigheden^{296,297,298}. Er is geen sectorbreed beleid om deze risico's te beperken, maar tijdens de inloopdag bleek dat zowel de sector als de stakeholders het beeld hebben dat individuele Nederlandse bloemenproducenten in het buitenland zich beter dan gemiddeld aan de regels houden en een koplopersrol vervullen op het gebied van IMVO (internationaal maatschappelijk verant-

woord ondernemen) in de sector²⁹⁹. Desondanks blijven MVO-risico's zoals schending van vrouwenrechten, lage lonen en lange werkdagen in deze landen een belangrijk punt van aandacht, ook voor de Nederlandse bedrijven die daar actief zijn;

- Voor de productie van veevoeder worden grote hoeveelheden eiwitten geïmporteerd. Dit gebeurt deels in de vorm van soja en deels in de vorm van andere agrarische grondstoffen. Voor de productie van soja wil de sector dit risico beperken door vanaf 2015 alleen nog maar gecertificeerde duurzame soja in te kopen. Voor andere eiwitbronnen lijkt hier nog geen duidelijke strategie voorhanden;
- Mede door een groot aantal sectorinitiatieven (zie box 1) is het dierenwelzijn in de afgelopen jaren steeds beter geworden³⁰⁰. Desondanks zijn er nog steeds zorgen over het welzijn van dieren^{301,302,303};
- Het commitment vanuit Nederland (en enkele andere landen uit Noordwest-Europa) om te werken aan verantwoorde soja is uniek in de wereld³⁰⁴. Wanneer gebruik wordt gemaakt van certificering van producten om (internationale) MVO-risico's te beperken, ontstaat echter een sterke afhankelijkheid van de kwaliteit van de criteria en audits van RTRS en het nakomen van de verplichtingen door individuele bedrijven die voortkomen uit deze doelstellingen. Er zijn bovendien sterke twijfels over het behalen van de doelstelling om alleen nog duurzame soja in te kopen door de sector vanaf 2015³⁰⁵.

BOX 1: VOORBEELDEN VAN SECTORINITIATIEVEN OM MVO-RISICO'S TE BEPERKEN

Duurzaamheid neemt een prominente plaats in bij de sector land- en tuinbouw. Ter illustratie van de inspanningen enkele voorbeelden van sectorinitiatieven om MVO-risico's te beperken^{306,307,308}:

- Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren: doelstellingen voor het reduceren energieverbruik en emissies en het produceren van duurzame energie;
- Stigas: kenniscentrum van de land- en tuinbouwsector om nog veiligere en gezondere arbeidsomstandigheden te realiseren. Dit wordt onder andere gedaan door voorlichting, risico-inventarisaties en hulp bij preventie van ziekte en arbeidsongeschiktheid;
- Fair Produce: ketenkeurmerk voor gegarandeerd sociaal personeelsbeleid, met name gericht op het verbeteren van arbeidsomstandigheden in de paddenstoelenteelt;
- Stichting Normering Arbeid (SNA): LTO Nederland neemt deel aan de SNA waarin wordt samengewerkt om misstanden in de uitzendbranche te voorkomen;
- Masterplan Mineralen Management: werken aan emissieneutrale akkerbouw in 2030;
- De Duurzame Zuivelketen: zie box 3;
- Het Voerspoor: doelstellingen voor het reduceren van het fosfaatgebruik;
- Verbond van Den Bosch: samenwerking van partijen rond de vleesproductieketen om de veehouderij te verduurzamen en te transformeren tot 'zorgvuldig intensief';
- Platform Varkensketen: innovatie en verduurzaming van de varkensvleesketen;
- Verklaring van Noordwijk: op verantwoorde wijze streven naar het stoppen met castreren van biggen in 2015 met verdoofd castreren als tussenoplossing;
- De kip van morgen: verduurzaming van kippenvlees;
- Professionalisering kwaliteitssystemen: onder andere door het toepassen van Global Gap-certificering. Hierbij is onder andere aandacht voor milieu, dierenwelzijn en arbeidsomstandigheden.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Box 2: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect**TYPE RISICO   IMPACT   RESPONSIBILITY TO RESPECT****Milieu**

Watervervuiling en bodemvervuiling als gevolg van verzuring en vermisting (veeteelt)

Vermesting ontstaat door uitstoot van ammoniak en stikstofoxiden. Dezelfde stoffen in combinatie met zwaveldioxide zorgen voor verzuring. Enkele cijfers:

- **90%** van de Nederlandse ammoniakemissies wordt veroorzaakt door de land- en tuinbouwsector (met name veestallen, toediening van dierlijke en kunstmest, beweiding en mestopslag³⁰⁹);
- **60%** van de landelijke belasting op het milieu door stikstof en fosfor komt door uit- en afspoeling vanuit landbouw- en natuurgronden (2011)³¹⁰.

Sinds 1990 is de ammoniakuitstoot van de landbouwsector met **68%** gedaald, met name als gevolg van emissiearm bemesten. De daling sinds 2007 is met name het gevolg van uitrijbepalingen, aanpassing van stallen, emissiearme huisvesting en lagere stikstofgehalten in rundveevoer³¹¹. De sector heeft in 2014 het convenant 'Maatregelen Programma Aanpak Stikstof' met de overheid gesloten waarin de sector zich committeert aan het realiseren van een netto-reductie van de ammoniakemissies van ten minste **10 kiloton** in 2030 ten opzichte van 2013³¹².

TYPE RISICO   IMPACT   RESPONSIBILITY TO RESPECT**Arbeid**

Schending vrouwenrechten (o.a. recht op gelijke beloning bij bloemeteelt in buitenland)

Economisch belang:

- Nederland is met een jaarlijkse import van ruim **800 miljoen** euro een van de grootste importeurs van bloemen wereldwijd;
- Nederlandse groothandel is betrokken bij **60%** van de wereldwijde bloemenhandel³¹³;
- **41%** van de geïmporteerde bloemen komt uit Kenia.

Vrouwenrechten

- Er wordt geschat dat er ongeveer 100.000 mensen in de bloemensector in Kenia werken. Het merendeel hiervan is vrouw³¹⁴;
- In de Keniaanse bloemensector moeten vrouwen gemiddeld **12,9 uur** per dag werken, terwijl mannen gemiddeld **8,2 uur** per dag werken;
- Doordat deze extra uren vaak niet uitbetaald worden, verdienen ze ook minder per uur³¹⁵;
- Het loon dat de vrouwen verdienen is boven het wettelijk minimumloon, maar in de praktijk soms minder dan een leefbaar loon³¹⁶;
- Bij de productie van Keniaanse bloemen is er bij **50%** van de bedrijven sprake van seksuele intimidatie van vrouwen.

- De Nederlandse bloemensector heeft de MPS (More Profitable Sustainability)-certificering ontwikkeld. Dit is uitgegroeid tot een keurmerk dat wordt gebruikt in meer dan **55** landen waaronder Kenia. Het MPS-keurmerk stelt eisen aan de duurzame productie van bloemen. In de afgelopen jaren zijn er door MPS en andere keurmerken in Kenia verbeteringen gerealiseerd op het gebied van zwangerschapsverlof, kinderopvang en -verzorging en seksuele intimidatie, maar uit onderzoek in Kenia blijkt dat schending van vrouwenrechten nog steeds voorkomt, met name bij niet gecertificeerde bedrijven^{317,318}. Daarom blijven deze onderwerpen punten van aandacht en vatbaar voor verbetering. Nederlandse bloemenproducenten in het buitenland worden gezien als koplopers op het gebied van iMVO^{319,320}. Ook bij de inkoop van bloemen kan invloed worden uitgeoefend op MVO-risico's in het buitenland³²¹. Door de Nederlandse bloemenveiling wordt er gewerkt aan de invoering van een Fairtrade-label voor aangevoerde producten, maar het is niet duidelijk hoeveel duurzaam geproduceerde bloemen geïmporteerd worden³²².

Maatschappelijke appreciatie

Hoewel de sector op verschillende manieren invulling geeft aan het beperken van internationale MVO-risico's, zijn er verschillen in de wijze waarop de sector en de stakeholders de invulling van de responsibility to respect waarderen in het kader van deze SRA. Stakeholders schatten de invulling van de responsibility to respect vaak lager in dan de sector.

Dit verschil lijkt met name voort te komen uit een verschillende visie op de afbakening van de sector en de vraag wanneer er voldoende invulling wordt gegeven aan responsibility to respect. De sector kijkt specifiek naar de rol van Nederlandse bedrijven en houdt sterk rekening met de initiatieven die genomen zijn om risico's te beperken. De sector ziet de invulling van de responsibility to respect op het niveau van 'huis op orde' of 'koploper' wanneer de sector een beleid heeft om de risico's te beperken. De stakeholders kijken vooral naar de impact en

verandering die waargenomen wordt in Nederland en in het buitenland en zijn van mening dat inspanningen van de sector onvoldoende zijn zolang de problemen nog niet zijn opgelost. De stakeholders zijn vooral gericht op algemene problemen in de internationale landbouwsector zoals mensenrechten (onder andere landroof), arbeidsomstandigheden en waterschaarste, ongeacht de relatie hiervan met de Nederlandse land- en tuinbouwsector. Een goed inzicht in de perceptie van de invulling van de responsibility to respect in relatie tot internationale MVO-risico's als gevolg van de Nederlandse land- en tuinbouwsector ontbreekt daarom. Tijdens een bijeenkomst met de sector en de stakeholders bleek ook dat stakeholders niet op de hoogte waren van verschillende MVO-initiatieven van de sector. Hierdoor zou het geconstateerde verschil in de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect tussen de sector en de stakeholders groter kunnen lijken dan wanneer deze initiatieven breder bekend zouden zijn.

BOX 3: BEST PRACTICE

Risico:

Verschillende milieurisico's in de zuivelketen. Betrokken partijen: Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO) en LTO Nederland.

Activiteiten:

De Duurzame Zuivelketen is een initiatief van de zuivelindustrie en de melkveehouders waarbij ernaar gestreefd wordt om de Nederlandse zuivelsector wereldwijd koploper te maken op het gebied van duurzaamheid. Concreet heeft dit geresulteerd in de volgende doelstellingen³²³:

KLIMAAT EN ENERGIE

- 30% reductie van broeikasgassen in 2020 ten opzichte van 1990, inclusief klimaatneutrale groei;
- 20% duurzame energie in 2020 en een energieneutrale zuivelketen;
- 2% energie-efficiency per jaar (1,5% fabrieken en 0,5% keten) en in totaal 30% energie-efficiency in de periode 2005-2020, 2% energiebesparing per jaar bij veehouders.

DIERGEZONDHEID EN DIERENWELZIJN

- Vermindering antibioticaresistentie. In 2013 antibioticagebruik terug naar niveau 1999;
- Verlengen gemiddelde levensduur koeien, met name door het sterk terugdringen van mastitis en klauwproblemen;
- In 2015 alle nieuw te bouwen stallen integraal duurzaam.

WEIDEGANG

- Behoud huidig niveau van weidegang.

BIODIVERSITEIT EN MILIEU

- 100% gebruik van RTRS-gecertificeerde duurzame soja en duurzame palmpitschilfers in 2015;
- Acties en maatregelen die direct en indirect het fosfaatvolume en de ammoniakuitstoot beïnvloeden;
- Verbetering biodiversiteit.

Resultaten:

In 2012 zijn de eerste resultaten van het initiatief Duurzame Zuivelketen gepresenteerd ten opzichte van de nulmeting in 2011³²⁴:

- Het antibioticagebruik is in 2012 met circa 25% gedaald ten opzichte van 2011. Ook is het gebruik van kritische middelen in 2012 geminimaliseerd;
- Het primair brandstofverbruik (elektriciteit, diesel, gas) in de melkveehouderij is, na een periode van stijging, in 2012 met 2,8% gedaald.
- De fosfaatexcretie door de Nederlandse melkveestapel is met 3% gedaald (naar 76,1 miljoen kg) en de berekende ammoniakemissie met 4% (naar 45 miljoen kg);
- Het percentage soja dat verantwoord werd ingekocht is gestegen van 19% in 2011 naar 34% in 2012;
- Op alle overige thema's is er een beperkte vooruitgang of stabilisatie van de resultaten.

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sector en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek. De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan

voor: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking.

Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect hebben is voor de sector land- en tuinbouw rekening gehouden met het volgende:

- De bevindingen zijn gebaseerd op de Nederlandse land- en tuinbouwsector. Hieronder vallen ook Nederlandse bedrijven in het buitenland en agrarische producten zoals soja die door Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven worden gebruikt. Internationale land- en tuinbouwbedrijven die agrarische producten aan Nederland leveren die niet door de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven gebruikt worden vallen buiten de afbakening van de sector;
- Sectorcommitments zoals 'Green Deals' en het initiatief Duurzame Zuivelketen leiden in de SRA-methodiek tot een hoge waardering voor de dimensies 'inzicht', 'resultaten' (er zijn activiteiten gestart) en 'samenwerking'. De gedachte is dat risico's binnen afzienbare tijd goed worden gemanaged als de sector heldere commitments is aangegaan en deze worden nageleefd. Dit geldt dus ook voor de RTRS-doelstellingen. Het feit dat er nu knelpunten optreden bij de voortgang doet daar niets aan af;
- De transparantie over risico's in het buitenland en het aantonen van echte verbeteringen door individuele bedrijven kan beter. Hiervoor is dan ook eerst meer inzicht nodig in de risico's in de toeleveringsketen van individuele bedrijven (due diligence);
- Door de zeer uitgebreide kwaliteitssystemen voor voedselveiligheid zijn de risico's voor de gezondheid voor mensen als gevolg van de consumptie van voedingsmiddelen uit de Nederlandse land- en tuinbouwsector zeer beperkt.

Figuur 5.8 / Bevindingen sector Land- & Tuinbouw

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Er is een aantal risico's in de sector land en tuinbouw met een hoge Impact/Betrokkenheid en een relatief lage responsibility to respect. Het gaat om de volgende risico's:

In Nederland:

- Watervervuiling en bodemvervuiling als gevolg van gewasbeschermingsmiddelen. De concentraties van gewasbeschermingsmiddelen in bodem en water zijn de afgelopen vijftien jaar gedaald, maar nog altijd worden op ongeveer de helft van de plaatsen waar het oppervlaktewater wordt gemeten normoverschrijdingen vastgesteld.

Internationaal:

- Afname biodiversiteit (en toename CO₂-uitstoot) als gevolg van afgraven veen (in Baltische staten). Bij het afgraven en gebruiken van veen komt veel CO₂ vrij. Per jaar wordt ongeveer 5 miljoen m³ veen in Nederland geïmporteerd. Hoewel de impact van de Nederlandse sector niet precies duidelijk is, is dit in internationaal verband een belangrijk risico en zijn de genomen maatregelen beperkt³²⁵;
- Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging, vrouwenrechten (onder meer recht op gelijke beloning) en leefbaar loon (onder meer bloemeteelt in buitenland, bijvoorbeeld Kenia en Ethiopië).

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op en ter versterking van de lopende sectorinitiatieven zien wij daarom de volgende aandachtspunten voor dialoog:

Met betrekking tot MVO-risico's in Nederland

- Nagaan waar mogelijkheden zijn om – naast de bestaande initiatieven zoals Fair Produce, Stigas en de samenwerking met de SNA – goede arbeidsomstandigheden te realiseren voor buitenlandse werknemers in met name de champignon- en aspergeteelt.

Met betrekking tot internationale MVO-risico's:

- Bloemen, groente, fruit en zaden: mogelijkheden onderzoeken om – in aanvulling op de bestaande MVO-initiatieven van individuele bedrijven – verdere invulling te geven aan mogelijkheden om MVO-risico's te beperken bij Nederlandse agrarische bedrijven in het buitenland, zoals producenten van bloemen, groente, fruit en zaden. De uitkomst hiervan kan worden gebruikt als basis voor discussie over mogelijke verdere MVO-activiteiten en -initiatieven. Dit vraagstuk vormt een uitdaging voor de sector, omdat er sprake is van bedrijven die deels in Nederland en deels in het buitenland produceren en bedrijven van Nederlanders die volledig in het buitenland produceren. Die laatste categorie is eigenlijk niet tot de Nederlandse sector te rekenen. De inkoop van duurzame bloemen is dan het enige houvast. Hoewel Flora Holland – waar de geïmporteerde bloemen geveild worden – een coöperatie van Nederlandse tuinders is, hebben de groothandel en de kopers (onder meer detailhandel) eveneens een verantwoordelijkheid voor het verder verduurzamen van de bloemenketen;
- Mogelijkheden onderzoeken om MVO-risico's bij de winning van fosfaat (veeteelt, akkerbouw) en veen (onder andere champignonteelt) in de landen van herkomst te beperken;

- Ontwikkelen van een duurzame eiwitstrategie voor de productie van diervoeder in aanvulling op de doelstellingen voor de inkoop van duurzame soja (zie box 4);
- Onderzoeken wat de bijdrage van de veehouderij hieraan zou kunnen zijn (inclusief de mogelijkheden en/of bereidheid om iets meer te betalen voor verantwoorde soja);
- Verbreden: mogelijkheden onderzoeken van sectorcommitments voor de duurzame inkoop van andere grondstoffen voor diervoeder, bijvoorbeeld maïs en tarwe.

BOX 4: AANDACHTSPUNTEN BIJ HET ONTWIKKELEN VAN EEN DUURZAME EIWIJSTRATEGIE

Duurzame eiwitketens

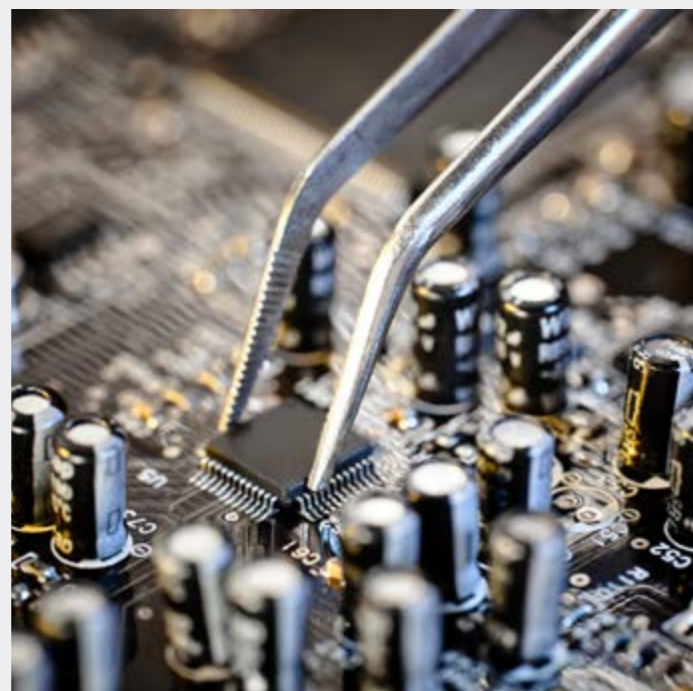
Het Nederlandse gebruik van grondstoffen heeft een grote invloed op MVO-risico's in het buitenland. In verband met de grote hoeveelheden eiwitten die geïmporteerd worden om voldoende diervoeder voor de Nederlandse land-en tuinbouwsector te produceren is het van groot belang om een duurzame eiwitstrategie te ontwikkelen³²⁶. Soja speelt hier een belangrijke rol in, maar ook de productie van andere ingrediënten voor diervoeder zoals maïs, tarwe, raapzaad en palmolie is van belang om aandacht te besteden aan de MVO-risico's in de keten. De dialoog zou daarom kunnen gaan over het verbreden van de doelstellingen voor duurzame inkoop van deze grondstoffen.

Alternatieve grondstoffen

Naast het verduurzamen van bestaande ketens kunnen alternatieve eiwitbronnen met lagere MVO-risico's de bestaande bronnen van eiwitten vervangen. De dialoog zou verder uitgebreid kunnen worden met een verkenning van de toepasbaarheid van zulke alternatieve grondstoffen. Voorbeelden van nieuwe eiwitbronnen zijn Dried Distillers Grains with Solubles, (DDGS), algen en insecten. Andere mogelijkheden zijn nieuwe eiwitteelten die in Europa verbouwd kunnen worden, zoals veldbonen, lupines, NW-EU Soja³²⁷.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

METAAL & ELEKTRONICA

Connectie tussen sectoren

Bij de Nederlandse metaal- en elektronica-sector is er sprake van gedeeltelijk overlappende MVO-risico's (zie box 1). Daarom worden beide sectoren in deze sectoranalyse samen beschreven.

De metaalsector is een zeer gedifferentieerde sector die voornamelijk bestaat uit MKB in de metaalbewerking. De Nederlandse metaalsector heeft een omzet van 29 miljard euro en is goed voor zo'n 100.000 arbeidsplaatsen³²⁸. In de sector zijn 12.245 bedrijven actief, waarvan een deel is aangesloten bij de FME – de vereniging van ondernemers in de technologische industrie – en een deel bij de Metaalunie.

Ook de Nederlandse elektronica-sector is een zeer gedifferentieerde sector. De sector heeft een omzet van 20 miljard euro is goed voor ruim 45.000

arbeidsplaatsen³²⁹. In de sector zijn 2.500 (MKB-) bedrijven actief, waarvan een deel is aangesloten bij de FME. De sector kenmerkt zich door de productie van relatief veel hoogwaardige producten die met name aan andere bedrijven worden verkocht en meestal niet rechtstreeks aan consumenten. Een groot deel van de internationaal bekende risico's rond consumentenelektronica is dan ook niet een-op-een aan de Nederlandse sector te relateren.

De FME heeft namens de metaal- en elektronica-sector waardevolle input geleverd voor de SRA. De FME vertegenwoordigt echter niet alle bedrijven in deze sectoren: een deel van de bedrijven is aangesloten bij andere brancheorganisaties zoals de Metaalunie en een deel is helemaal niet aangesloten bij een van deze brancheverenigingen. Daarnaast zijn er gerelateerde sectoren die in belangrijke mate gebruikmaken van (consumenten)elektronica en metalen (zie ook box 1).

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

BOX 1: OVERLAP SECTOR METAAL EN ELEKTRONICA

De afbakening van de Nederlandse bedrijfssectoren metaal en elektronica zoals deze gehanteerd worden in de SRA komt voort uit de samenvoeging van de volgende sectoren uit de SBI zoals deze door het CBS wordt gehanteerd:

Metaal:

- Vervaardiging van metalen in primaire vorm;
- Vervaardiging van producten van metaal (geen machines en apparaten);
- Vervaardiging van overige machines en apparaten.

Elektronica:

- Vervaardiging van computers en van elektronische en optische apparatuur;
- Vervaardiging van elektrische apparatuur.

De afbakening van sectoren is bijzonder lastig voor metaal en elektronica. In de praktijk blijken er namelijk veel raakvlakken te zijn tussen deze sectoren waardoor er ook overlap van MVO-risico's bestaat.

De overlap zit voornamelijk in de vervaardiging van machines en apparaten, waarbij zowel gebruik kan worden gemaakt van metalen als elektronische en elektrische apparatuur. Omgekeerd worden er bij de vervaardiging van elektrische en elektronische apparatuur vaak metalen, machines en andere apparaten gebruikt.

Vanuit het perspectief van de SRA is er hierdoor ook een dusdanige overlap tussen de geïdentificeerde MVO-risico's dat beide sectoren in deze sectoranalyse samen worden beschreven.

Daarnaast gebruiken andere sectoren ook veel metaal. Te denken valt aan de sectoren bouw (inclusief infrastructuur), logistiek (onder andere op- en overslag in havens), automotive en energie. Voor de (consumenten)elektronica geldt dat de sectoren telecom, electronicagroothandel en een deel van de detailhandel in grote mate afhankelijk zijn van consumentenelektronica.

Grondstoffen en arbeidsomstandigheden in het buitenland

Zowel de metaal als de elektronica-sector besteedt veel aandacht aan de MVO-risico's in Nederland. Dit heeft onder andere geleid tot een convenant tussen de overheid en de metaalindustrie om in 2030 50% minder energie te gebruiken ten opzichte van 2005³³⁰, het initiatief '5x Beter' waarbij de branche-organisaties FME en de Metaalunie samenwerken met werkgevers en werknemers om de arbeidsomstandigheden te verbeteren^{331,332} en een uitgebreide materialiteitsanalyse waarbij op sectorniveau is gekeken naar MVO-risico's in brede zin in de keten, gerelateerd aan de winning van diverse metalen. De belangrijkste MVO-risico's voor beide sectoren zijn op dit moment met name gerelateerd aan de import van grondstoffen en elektronica uit het buitenland. Hierbij gaat het specifiek om MVO-risico's bij de winning van metalen en arbeidsrisico's bij de productie van elektronica (componenten en producten) in het buitenland, bijvoorbeeld in landen zoals China³³³. De beschikbare literatuur gaat vooral in op de MVO-risico's bij de productie van consumentenelektronica en geeft weinig inzicht in de risico's bij het vervaardigen van afzonderlijke componenten voor hightech business-to-business-toepassingen.

Er is een aantal aspecten dat opvalt aan de manier waarop de sector invulling geeft aan de responsibility to respect:

- De MVO-agenda van de sectoren heeft van oudsher een focus op Nederlandse risico's. De internationale MVO-risico's zijn in een materialiteitsanalyse in kaart gebracht en de samenwerkende ondernemersorganisaties in de metaal en elektronica-sector willen op basis daarvan invulling gaan geven aan het bevorderen van de bewustwording over due diligence bij MKB-bedrijven;

- De landen waaruit Nederland metalen direct importeert zijn van de meeste metaalstromen bekend en het is bekend dat een deel hiervan afkomstig is uit risicolanden (zie paragraaf 4.2) zoals Brazilië, China en Rusland³³⁴. Het is bij de import van metalen echter niet altijd duidelijk wat de oorspronkelijke herkomstlanden zijn. Dit komt onder andere doordat een deel van de metalen via tussenhandelaren verkocht wordt en doordat winning en bewerking niet altijd in dezelfde landen plaatsvinden. Enkele grote Nederlandse bedrijven hebben meer of zelfs volledig zicht op de herkomst doordat ze inzicht hebben in de volledige keten van metalen die voor hen belangrijk zijn of rechtstreeks inkopen bij mijnbouwbedrijven^{335,336,337};
- Het is in veel gevallen onbekend welk deel van welke metaalstromen uiteindelijk door verschillende (sub)sectoren gebruikt wordt;
- Het is onduidelijk welke due diligence er voor de gebruikte grondstoffen plaatsvindt door bedrijven in de verschillende stappen in de keten (mijnbouw, export, handel, gebruikers van grondstoffen in Nederland);
- De Nederlandse metaal- en elektronica-sector heeft, voor zover bekend bij de FME, geen noemenswaardige connectie met risico's die gerelateerd zijn aan de productie van consumentenelektronica. De sectoren hebben wel een connectie met de eventuele risico's die optreden bij de vervaardiging van elektronische componenten die in het buitenland gemaakt worden voor en/of door Nederlandse bedrijven. Hierbij zijn de risico's met name gerelateerd aan arbeidsomstandigheden bij de productie van eenvoudige elektronische componenten (zie box 2). Het is onduidelijk hoe groot deze stroom componenten is.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

BOX 2: SECTOREN MET EEN CONNECTIE TOT ARBEIDSRISICO'S BIJ DE PRODUCTIE VAN ELEKTRONICA

De elektronica-sector kan grofweg verdeeld worden in de productie van elektronische componenten en eindproducten voor andere bedrijven en de productie van consumentenelektronica.

De Nederlandse elektronica-sector is voornamelijk actief in de productie van hightech componenten en eindproducten voor andere bedrijven. Hierbij komen relatief weinig arbeidsrisico's voor. In elk geval niet bij de productie in Nederland of bij de vestigingen van deze bedrijven in andere landen.

Via de import van componenten, die gebruikt worden in de producten van de Nederlandse sectoren metaal en elektronica zijn deze sectoren mogelijk ook betrokken bij de productie van elektronica met een verhoogd risico op slechte arbeidsomstandigheden in landen zoals China. Dit betreft vermoedelijk vooral

de componenten waarbij leveranciers elkaar primair op prijs en levertijd beconcurreren omdat het gaat om relatief eenvoudige componenten. Deze productieomgeving is vergelijkbaar met die van consumentenelektronica. Voor de echte hightech componenten is dit minder waarschijnlijk vanwege de hoge eisen die worden gesteld aan de kwaliteit van de medewerkers die deze componenten maken en de productieomgeving waarin dit plaatsvindt.

De productie van consumentenelektronica kent een verhoogd risico op slechte arbeidsomstandigheden. De Nederlandse metaal en elektronica-sector is hierbij niet of in zeer beperkte mate betrokken. Met name de sectoren groothandel, detailhandel en de telecomsector zijn via de import van deze elektronica betrokken bij dit risico.

Box 3: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Milieu Uitstoot broeikasgas- sen (CO₂-eq) als gevolg van energieverbruik bij de productie van metaal</p>	<p>Bij de Nederlandse staalproductie komen verreweg de meeste CO₂-emissies vrij door het chemisch proces van staal maken (en niet door het opwekken van energie). Uit de gegevens van het CBS over de CO₂-emissies van de metaalindustrie blijkt dat met name de ijzer- en staalindustrie hier een belangrijk aandeel in heeft:</p> <ul style="list-style-type: none"> - CO₂-emissies metaalsector: 7,2 miljoen ton (betreft basismetaleen-, metaalproducten- en machine-industrie)³³⁸; - dit is 4% van de landelijke CO₂-uitstoot³³⁹; - 85% van deze emissies is afkomstig van de ijzer- en staalindustrie³⁴⁰. 	<p>De metaalsector is actief bezig om energie te besparen. Dit heeft onder andere geleid tot:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Convenant tussen de overheid en de metaalindustrie: 50% energiebesparing in 2030 t.o.v. 2005³⁴¹; - Samenwerking tussen de Metaalunie en Stichting Advies Metaal voor kennisdeling over energiebesparing^{342,343}; - Ruim 60% van de MKB-bedrijven in de metaalsector geeft aan bezig te zijn met energiebesparing³⁴⁴; - Tata Steel, het grootste Nederlandse basismetalebedrijf, heeft een zeer lage CO₂-uitstoot per geproduceerde ton en zit daarmee in de top van de mondiale benchmark^{345,346}.
 <p>Arbeid Excessieve overuren (bij productie van elektro- nica in het buitenland)</p>	<p>In de Filippijnen, Thailand en China kunnen werkweken oplopen tot 84 uur, zonder een vrije dag. Dit overstijgt het maximum van 60 uur per week, zoals vastgesteld door EICC en verschillende maatschappelijke organisaties^{347,348}. Daarnaast is er een aanzienlijke correlatie tussen overwerk en lage lonen. Als de minimumsalarissen werknemers in armoede houden, is er een grotere bereidheid tot excessieve werkuren³⁴⁹. Uitkomsten van eigen audits van een elektronica-producent tonen dat bij 50 tot 75% van de leveranciers in Aziatische landen sprake was van overtredingen op het gebied van arbeidsuren³⁵⁰.</p>	<p>Verschillende grote Nederlandse elektronica-bedrijven hebben de EICC Code getekend. Deze code geeft richtlijnen voor het maximale aantal werkuren³⁵¹. Daarnaast is er een groot Nederlands bedrijf dat deelneemt aan het Electronics program van het IDH. Doel hiervan is het verbeteren van arbeidsomstandigheden bij Chinese elektronica-fabrikanten, waaronder beperking van excessieve werkuren³⁵². Er zijn geen sectorbrede standaarden voor management, monitoring en rapportage op dit thema. Een van de brancheorganisaties, FME, geeft inzicht in materiële risico's voor haar leden, maar overuren worden niet expliciet genoemd³⁵³.</p>

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Maatschappelijke appreciatie

Maatschappelijke organisaties zijn kritisch over de MVO-risico's en de invulling van de responsibility to respect in de sectoren metaal en elektronica.

Een reden hiervoor is mogelijk een verschil in het perspectief van waaruit stakeholders en de sectoren kijken naar risico's.

Metaal

Stakeholders hebben de vragen voor metaal ingevuld met een focus op de internationale winning van metalen (mijnbouw) en de risico's die hierbij optreden. Hierbij is er minder gekeken naar het handelingsperspectief van de bedrijven in de Nederlandse sector die overwegend bestaat uit MKB-bedrijven. De sector zelf weegt het MKB-perspectief juist volop mee bij het beoordelen van risico's en het zoeken naar handelingsperspectief.

Elektronica

De sector hanteert vooral een first tier perspectief waarbij Nederlandse elektronikabedrijven en hun directe leveranciers centraal staan. Mijnbouw is hierbij meestal niet in scope. De blik van stakeholders gaat verder terug in de keten en is juist gericht op internationale consumentenelektronicagiganten en mijnbouw. De bevindingen die wij van stakeholders ontvingen hadden daardoor voor een groot deel geen betrekking op de Nederlandse elektronica-sector zoals wij deze vooraf hadden gedefinieerd, maar op consumentenelektronica op de Nederlandse markt. De Nederlandse sector kenmerkt zich namelijk door relatief veel hoogwaardige productie en business-to-business.

BOX 4: BEST PRACTICE

Risico:

Financieren conflicten en slechte arbeidsomstandigheden bij de winning van tin. Betrokken partijen: Nederlandse overheid en enkele grote staal- en elektronicaproductanten.

Activiteiten:

Het Conflict Free Tin Initiative (CFTI) heeft als doel om het mogelijk te maken voor bedrijven zoals Philips en Tata Steel om tin te gebruiken uit Congo waarbij geen sprake is van betrokkenheid bij gewapende conflicten. Door de Dodd-Frank Act is de winning van mineralen in Congo met 90% afgenomen. Dit initiatief biedt daarom ook kansen voor de lokale economie, omdat een embargo op grondstoffen leidt tot lokale sociale problemen gerelateerd aan de werkloosheid die hierdoor ontstaat^{354,355}.

Resultaten:

Het CFTI heeft onder andere geleid tot de volgende resultaten^{356,357}:

- Monitoring van veiligheid bij de mijnen waar het CFTI actief is;
- Honderden arbeidsplaatsen voor mijnwerkers;
- Inkoop van conflict free tin door twee grote Nederlandse bedrijven.

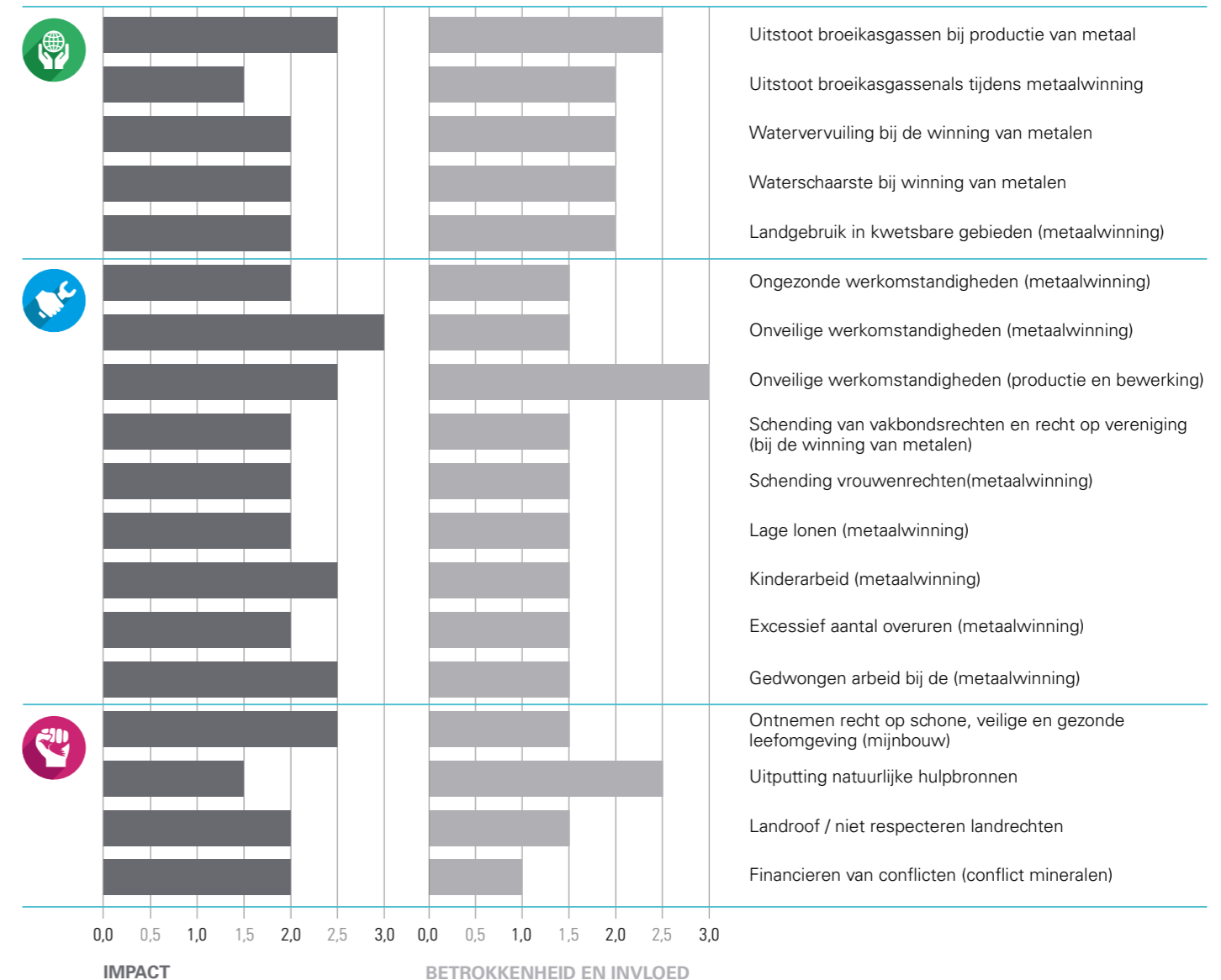
De hoeveelheid tin die wordt ingekocht beslaat door het karakter van een pilot op dit moment nog een zeer klein deel van de totale hoeveelheid tin die door de betreffende bedrijven gebruikt wordt³⁵⁸.

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van

het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade. In figuren 5.9 en 5.10 zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en Betrokkenheid (positie in de keten, aandeel

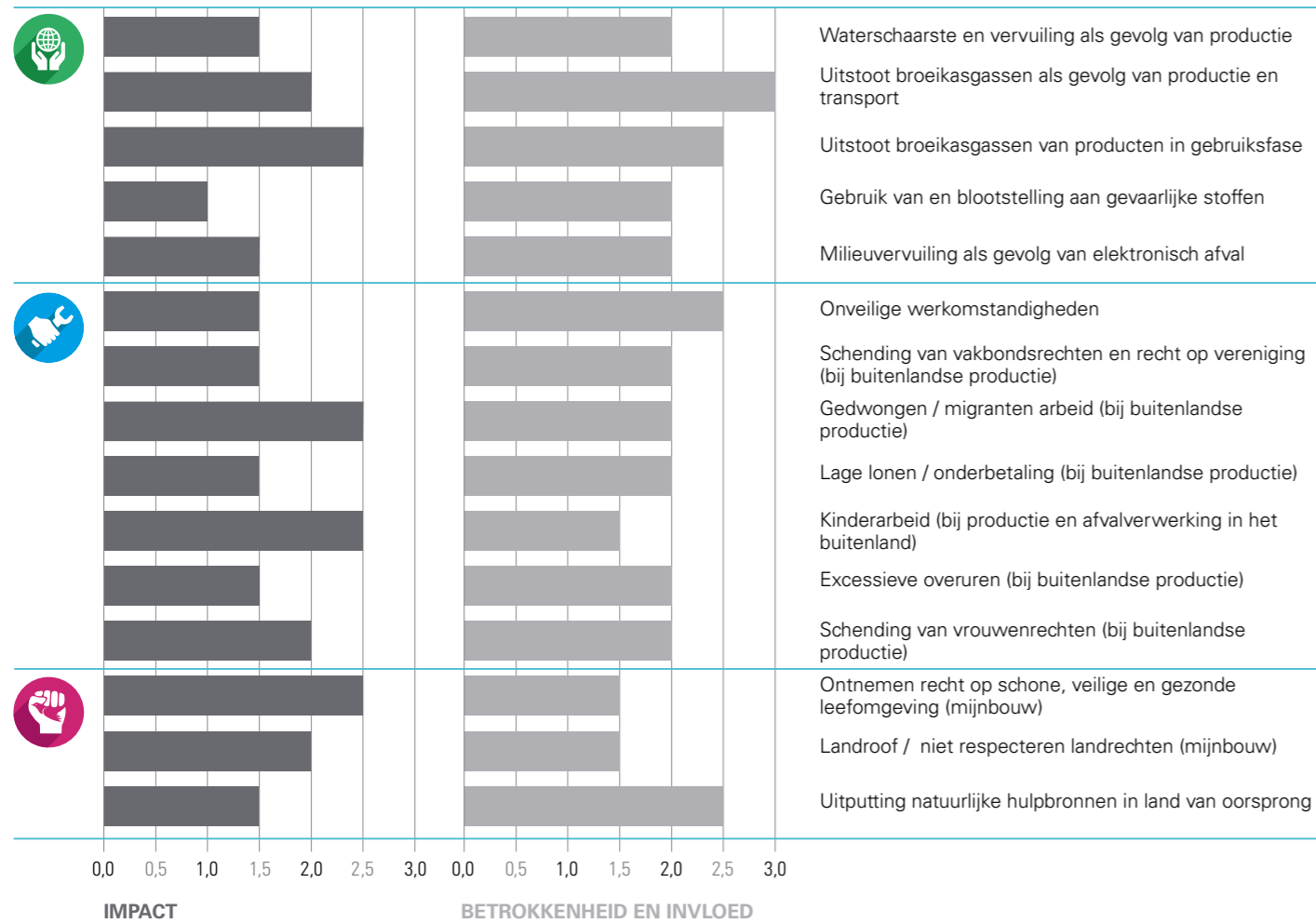
Figuur 5.9 / Bevindingen sector Metaal

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Figuur 5.10 / Bevindingen sector Elektronica

betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Hierbij is rekening gehouden met het karakter van de Nederlandse sectoren met veel business-to-business elektronica en MKB-bedrijven die metaal bewerken. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek. De sector herkent zich in de geïdentificeerde risico's, maar heeft in het proces duidelijk gemaakt dat er door hen op deze wijze geen kwantitatieve inschatting gegeven kan worden van deze risico's. De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de figuren opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op en ter versterking van de bestaande MVO-initiatieven kunnen de volgende aandachtspunten voor een verdere dialoog worden onderscheiden:

Metaal en elektronica:

- In kaart brengen van welke grondstoffen en (tussen) producten in de toeleverende keten waarnaartoe gaan. Hierbij gaat het om grondstoffen (metalen zoals ijzer en aluminium, tin, tungsten en tantalum, goud en andere zeldzame metalen), elektronische componenten (voor de hightech industrie) en de consumentenelektronica (onder meer smartphones, tablets, computers, hi-fi en televisie);

- Actief communiceren van de risico's rond grondstoffen voor de metaal en elektronica naar Nederlandse MKB-bedrijven.

Metaal:

- Invulling geven aan due diligence op grondstoffen en waar van toepassing transparant maken van bestaande due diligence op grondstoffen. Los van enkele grote bedrijven is het op dit moment onduidelijk hoe dit gedaan wordt;

- Eenvoudige handreikingen voor MKB-bedrijven om de due diligence te verbeteren.

Elektronica:

- Invulling geven aan bewustwording en due diligence, met name bij de inkoop van eenvoudige (lowtech) componenten uit het buitenland;

- Eenvoudige handreikingen voor MKB-bedrijven om de due diligence te verbeteren.

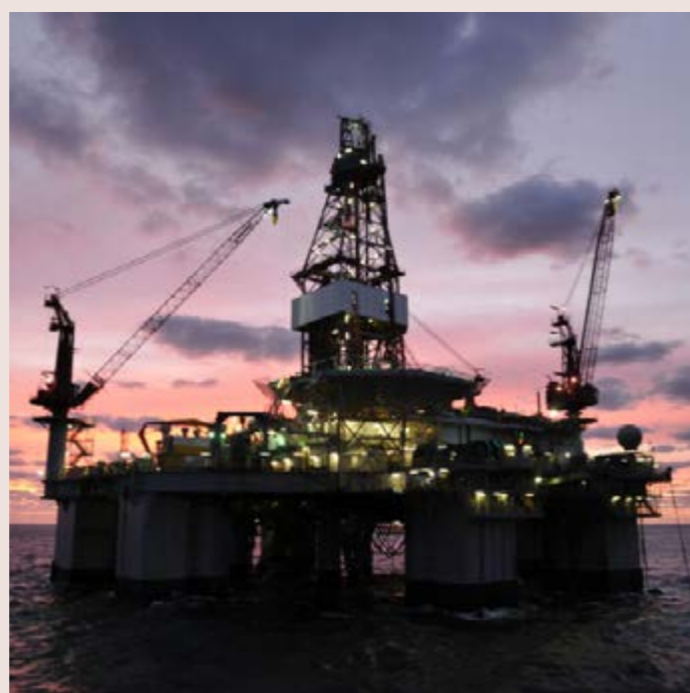
Met andere sectoren:

- Bijdragen aan een sectoroverstijgende aanpak voor het beperken van MVO-risico's bij de winning van metalen en arbeidsrisico's bij de productie van elektronica in het buitenland.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

OLIE & GAS

Een van de grootste importeurs en exporteurs van olie(producten) ter wereld

Nederland hoort bij de grootste importeurs en exporteurs van olie(producten) ter wereld³⁵⁹ en speelt een rol van betekenis bij de olieleveranties in Europa door zijn omvangrijke raffinagecapaciteit en uitgebreid netwerk van havens, opslagfaciliteiten en pijpleidingen³⁶⁰.

Daarnaast huisvest Nederland (samen met het Verenigd Koninkrijk) één van de grootste oliebedrijven ter wereld (Royal Dutch Shell) en zijn er in Nederland een aantal belangrijke dienstverleners aan de olie- en gassector gevestigd. Ten slotte is Nederland een belangrijk land als het gaat om de financiering van oliemaatschappijen. Veel internationale bedrijven maken hier gebruik van het fiscale regime.

In internationaal verband werkt een groot aantal bedrijven samen in the Global Oil and Gas Industry Association for Environmental and Social Issues (IPIECA) om MVO-risico's voor de sector in kaart te brengen, adviezen op te stellen voor het omgaan met specifieke risico's en goede voorbeelden te presenteren³⁶¹.

De olie- en gassector in Nederland bestaat uit een aantal subsectoren:

1. Het verwerken van olie;
2. De winning van aardolie en aardgas;
3. Het verlenen van dienstverlening voor winning van olie en gas (zoals opslag);
4. De handel in olie.

Het verwerken van olie

De eerste groep is verenigd in de Vereniging Nederlandse Petroleum Industrie (VNPI)³⁶². Het gaat om vier buitenlandse multinationals (ExxonMobil, BP, Kuwait en Total) die hier geen hoofdzetel hebben, maar alleen een raffinaderij, plus Royal Dutch Shell. Daarnaast zijn ook Chevron, Tamoil en Delek lid van de VNPI, maar zonder dat ze zelf ruwe olie verwerken. De risico's op het gebied van klimaatverandering en luchtvervuiling (Milieu) en procesveiligheid, persoonlijke veiligheid en gezonde werkomstandigheden (Arbeid) zijn belangrijk voor deze subsector en staan hoog op de agenda. Het voorkomen en mitigeren van deze risico's is voor het overgrote deel verankerd via Europese en nationale wetgeving, waaronder het systeem voor emissiehandel. De keuze voor welke ruwe olie en producten worden verwerkt is een commerciële keuze – binnen het bestaande legale framework – die veelal wordt gemaakt in overleg tussen moederbedrijf (vaak buiten Nederland gevestigd) en de individuele productielocaties in Nederland.

De winning van aardolie en aardgas

Slechts een zeer beperkt deel van de olie wordt in Nederland zelf gewonnen. In 2011 betrof het 1m ton, terwijl er 53m ton werd geïmporteerd³⁶³. Royal Dutch Shell is de enige Nederlandse speler van formaat die zich in het buitenland met de winning van olie en gas bezighoudt. Ook in de gaswinning is Shell de belangrijkste speler als 50% aandeelhouder van de NAM (Nederlandse Aardolie Maatschappij). In 2011 produceerde Nederland 81 miljard m³ aardgas waarvan 32 miljard m³ werd geëxporteerd. De belangrijkste MVO-risico's van de mondiale olie- en gassector zijn gerelateerd aan de winning van olie en gas. Als relevant aangeduide risico's zijn

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

waterschaarste, uitstoot broeikasgassen, landgebruik in kwetsbare gebieden, uitputting natuurlijke hulpbronnen en het ontnemen van een schone, veilige en gezonde leefomgeving. De maatschappelijke organisaties zien dan ook de grootste MVO-risico's van de Nederlandse sector bij de winning van olie en gas in kwetsbare gebieden buiten Nederland^{364,365}. De subsector olie- en gaswinning wordt in Nederland dus gedomineerd door één bedrijf. De SRA richt zich op Nederlandse sectoren waarin diverse bedrijven actief zijn en waarvoor een aantal gelijksoortige MVO-risico's relevant is. De SRA is niet bedoeld om input te geven voor de dialoog binnen of met één specifiek bedrijf. Om die reden worden dan ook geen bedrijfsdiscussies gepresenteerd in de SRA.

Dienstverlening

De derde groep bestaat uit diverse Nederlandse dienstverlenende bedrijven actief in de olie- en gasector. 430 bedrijven in deze subsector worden vertegenwoordigd door de IRO (the Association of Dutch Suppliers in the Oil and Gas Industry)³⁶⁶. De leden van de IRO zijn zowel op het land (onshore) als op zee (offshore) actief op het gebied van consulting, engineering, ontwikkeling van nieuwe locaties voor de winning van olie en gas, installatie van pijpleidingen, onderhoud, productie en levering van materialen en apparatuur. Deze subsector is erg divers, de opdrachtgevers zijn over het algemeen internationale

(IOC 's) en nationale (NOC 's) olie- en gasbedrijven. De risico's zijn voor een groot deel vergelijkbaar met de risico's van de winning en verwerking van olie en gas. Omdat vaak sprake is van werkzaamheden over de hele wereld, is het omgaan met landenspecifieke risico's op het gebied van Arbeid (waaronder het niet respecteren vakbondsrechten) en Mensenrechten een continu aandachtspunt.

De handel in en opslag van olie en gas (anders dan aardgas)

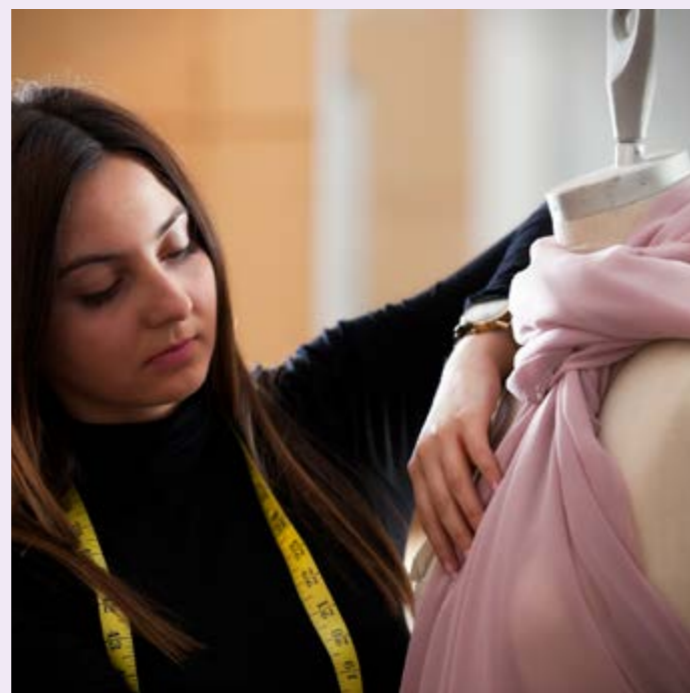
Ten slotte zijn er oliehandelaren – die zich laten vertegenwoordigen door de NOVE (Nederlandse Organisatie Voor de Energiebranche)³⁶⁷ – en de opslagbedrijven – vertegenwoordigd door de VOTOB (Vereniging van Onafhankelijke Tank Opslag Bedrijven)³⁶⁸. De NOVE heeft 185 leden, de VOTOB heeft zo'n 15+ leden; beide associaties hebben enkele heel grote, mondiaal opererende leden. De handelaren en de opslagbedrijven werken nauw samen en vaak zijn de bedrijven handelaar én opslagbedrijf. De risico's die relevant zijn voor deze subsector zijn met name de risico's rond de opslag van olie en gas (lekkages, veiligheid) en de mogelijke impact hiervan op de omliggende gemeenschappen. Daar waar er internationaal wordt geopereerd, is het omgaan met landenspecifieke risico's op het gebied van Arbeid (inclusief het respecteren van vakbondsrechten) en Mensenrechten een aandachtspunt.

Aandachtspunten voor dialoog

Het vormgeven van een centrale nationale dialoog lijkt bijzonder complex in een sector met zeer verschillende subsectoren en elk een eigen invloed en betrokkenheid in relatie tot MVO-risico's gerelateerd aan hun specifieke subsector. De centrale vraag is: "Hoe kan het gesprek worden gevoerd met die subsectoren die vanuit Nederland internationaal actief zijn? Specifieke aandachtspunten hierbij zijn:

- Wat kan de rol zijn van de verschillende sector-organisaties (VNPI, IRO, VOTOB, NOVE) per sub-sector?
- Hoe kunnen grote individuele buitenlandse partijen die in Nederland actief zijn bij de dialoog betrokken worden?
- Welke risico's lenen zich voor een dialoog in Nederland en welke risico's worden reeds effectief gedekt via een internationaal platform zoals de Social Responsibility Working Group (SRWG) van the Global Oil and Gas Industry Association for Environmental and Social Issues (IPIECA).

TEXTIEL & KLEDING

1% van de wereldmarkt en 25 miljoen ton katoen per jaar

De Nederlandse sector textiel en kleding bestaat uit productiebedrijven waarvan het aandeel in de sector afneemt, ongeveer 4.500 groothandelsbedrijven en retail. Het aandeel van de Nederlandse sector in de wereldmarkt bedraagt 1%. De sector kan worden opgesplitst in drie clusters, namelijk mode, bad- en huishoudtextiel en technisch textiel en heeft zich georganiseerd in meerdere brancheorganisaties, waaronder MODINT (leveranciers), INretail (winkeliers) en Vereniging van Grootwinkelbedrijven in Textiel (grootwinkelbedrijven). De totale omzet van de verschillende clusters is globaal als volgt verdeeld: mode 50%, bad- en huishoudtextiel 25%, technisch textiel 25%³⁶⁹. Hoewel het aandeel synthetisch textiel jaarlijks toeneemt, met name door een sterke toename van het gebruik van synthetische vezels, is de absolute hoeveelheid katoen in vezels stabiel (+/- 25 miljoen ton per jaar). In veel internationale indelingen worden ook schoenen en lederwaren tot de sector gerekend. De exacte afbakening van de sector is dus niet eenvoudig.

'Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0'

De MVO-risico's van de sector zijn met name gerelateerd aan de katoenteelt en textielproductie in het buitenland. De sector is al langere tijd actief op met name het gebied van de risico's in de textielproductie. MODINT en INretail zijn mede oprichter van de Fair Wear Foundation (FWF) en de Vereniging Grootwinkelbedrijven in Textiel (VGT) was betrokken bij de totstandkoming en verdere ontwikkeling van BSCI. De sector werkte sinds 2012 aan een gezamenlijk plan van aanpak op het gebied van MVO. Dit is in een verdere stroomversnelling geraakt na het

instorten van kledingfabriek Rana Plaza in Bangladesh op 24 april 2013. In juni 2013 werd het 'Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0' gepresenteerd waarin de sector zijn commitment bij het aanpakken van misstanden in de productieketen van kleding afgeeft³⁷⁰. De sector toont daarmee op dit moment leiderschap in de wijze waarop het agenderen en gezamenlijk bestrijden van MVO-risico's versneld kan worden in de keten.

In het Plan van Aanpak heeft de sector tien thema's geïdentificeerd, na consultatie met stakeholders, waarop met prioriteit inspanningen nodig zijn.

Dit zijn de thema's:

- 1. Algemeen:** inkooppraktijk/due diligence, communicatie;
- 2. Sociale thema's:** gebonden arbeid (India), veilige en gezonde werkplek (Bangladesh), kinderarbeid (Turkije, India, China, Oezbekistan), leefbaar loon (Bangladesh, China, Vietnam, Cambodja), vrijheid vakvereniging (Turkije);
- 3. Milieuthema's:** circulaire economie/recycling, water (Bangladesh)/chemicaliën (Azië), grondstof katoen (Afrika, India, China).

Inmiddels zijn tien werkgroepen gestart met bedrijven, maatschappelijke organisaties en de overheid om op deze thema's verdere afspraken te maken. Daarnaast houdt de sector vier keer per jaar een consultatieoverleg met een brede groep stakeholders over MVO gerelateerde zaken in de textielsector.

Tegelijkertijd moet de sector feitelijk nog grotendeels starten met de concrete gezamenlijke activiteiten uit het plan van aanpak. Verder valt het volgende op aan de inhoud van het plan van aanpak en daarmee de sectorbrede invulling van de responsibility to respect:

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

- De MVO-agenda van de textiel- en kledingsector heeft traditioneel een sterke focus op arbeidsaspecten (kinderarbeid, leefbaar loon, veiligheid, etc.);
- Hoewel het plan van aanpak ook aandacht besteedt aan milieuonderwerpen als water, chemicaliën en grondstoffen, is de sectorbrede implementatie van milieuactiviteiten beperkt. Op basis van het risicopatroon van de sector is een meer gebalanceerde aanpak van belang, omdat overmatig water- en pesticidengebruik bij de katoenteelt en het gebruik van verf, lijm en andere chemicaliën bij de textielproductie en -bewerking kan leiden tot ernstige bodem- en waterverontreiniging, inclusief de aantasting van de lokale biodiversiteit, ecosysteemdiensten en daarmee de kwaliteit van de leefomgeving van diverse gemeenschappen;
- Bestaande initiatieven en MVO-inspanningen richten zich met name op de modebranche. Er is weinig tot geen sectorbrede aandacht voor MVO-risico's in bad- en huishoudtextiel en technisch textiel. Ook in deze branches spelen een aantal inherente MVO-risico's, al dan niet gekoppeld aan katoen, die aanvullende maatregelen rechtvaardigen. Dit geldt overigens niet voor de nog in Nederland gevestigde textielindustrie die valt onder de Nederlandse regelgeving en toezicht voor milieu en arbeid;
- Een aantal van de materiële risico's die in het kader van de SRA zijn geïdentificeerd worden niet of minder expliciet genoemd in het plan van aanpak.

Het betreft: vrouwenrechten, dierenwelzijn, landroof en corruptie. Deze thema's zijn niet naar voren gebracht door maatschappelijke organisaties bij de stakeholderdialoog die gevoerd is bij het opstellen van het plan van aanpak (zie box 2). De sector staat open voor inbreng van maatschappelijke organisaties over de manier waarop hier invulling aan gegeven zou kunnen worden. Daarnaast is de sector in overleg met de overheid over dierenwelzijn gerelateerd aan de productie van angorawol en bont³⁷¹;

- In de deelsector leer loopt een separaat programma van MVO Nederland³⁷². Leer is geen onderdeel van het plan van aanpak en hier zijn ook andere sectororganisaties bij betrokken;
- De sector heeft een verhoogde aandacht voor first tier toeleveranciers. De sector heeft steeds meer zicht op de relevante risico's en de aard en de omvang ervan. Er zijn ook gerichte programma's en doelstellingen om deze risico's te bestrijden;
- Er is echter minder zicht op de wereld en risico's achter de agenten en tussenhandelaren, de second en third tier toeleveranciers (inclusief de agrarische toeleveringsketen). Gezien de complexiteit en gelaagdheid van de keten is dit inzicht van belang om MVO-problemen bij hun kern aan te kunnen pakken (bijvoorbeeld gezondheidsrisico's voor arbeiders in de katoenteelt en bij het verwijderen van de zaden uit de ruwe katoen).

Box 1: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Milieu Water en bodemvervuiling bij katoen (o.a. pesticiden)</p>	<p>Mondiale voetprint van katoen: - 35 miljoen hectare (2,5% van totale landbouwgrond); - 50% van alle gebruikte pesticiden in ontwikkelingslanden.</p> <p>In Soedan, India, Brazilië en Pakistan worden chemicaliën gebruikt die als extreem gevaarlijk voor mens en natuur worden aangemerkt door de World Health Organization.</p>	<p>Nederlandse bedrijven werken aan het opschalen van het aandeel duurzame katoen, het hanteren van Oeko-tex-richtlijnen voor chemicaliën en aansluiting bij Zero Discharge of Hazardous Chemicals.</p>
 <p>Arbeid Onveilige werkomstandigheden bij de textielproductie (brandveiligheid, nooduitgangen, bouwkwiteit)</p>	<p>Aantal arbeiders in de formele sector 'Textile, Clothing and Footwear' (TCF). - Wereldwijd: 47-60 miljoen; - Voor Nederlandse sector: 50.000.</p> <p>In 2013 kwamen meer dan 1.100 textielarbeiders om het leven bij de ramp in een kledingfabriek in Bangladesh.</p>	<p>Het internationale Bangladesh-akkoord: - Gericht op het verbeteren van de bouw- en brandveiligheid van kledingfabrieken in Bangladesh; - 60-70% van de mode voor de Nederlandse markt is gedekt door het akkoord; - 17 Nederlandse bedrijven en een aantal grote buitenlandse spelers hebben het akkoord ondertekend.</p>

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Maatschappelijke appreciatie

Hoewel er een gezamenlijk plan van aanpak tot stand is gekomen voor de sector met inbreng van verschillende NGO's, zijn er verschillen te zien in de wijze waarop maatschappelijke organisaties risico's en de invulling van de responsibility to respect waarderen in het kader van deze SRA. NGO's schatten over de hele linie de invulling van de responsibility to respect lager in dan de sector.

Dit komt met name doordat de sector zich vooral op de first tier richt en de NGO's hogere verwachtingen hebben over de invulling van de responsibility to respect in de gehele (agrarische) toeleveringsketen, bijvoorbeeld ten aanzien van de productie van katoen, waar behalve risico's in de categorie arbeid ook een aantal milieurisico's te vinden zijn. De sector hanteert de OESO-richtlijnen (2011) als uitgangspunt voor zijn verantwoordelijkheid en de plaats in de keten van de Nederlandse textielsector impliceert een gedeelde

verantwoordelijkheid. Tijdens de intensieve consultaties bij het opstellen van het plan van aanpak was er bij ondernemers, maatschappelijke organisaties en overheid vooral behoefte om aan concrete thema's te werken waar meer invloed op uitgeoefend kan worden. Verder vinden stakeholders dat de inspanningen die nu vooral gericht zijn op Bangladesh ook nodig zijn voor andere productielanden en de productie en verwerking van leer.

Het is de perceptie van diverse stakeholders dat in de deelsector leer beperkte aandacht is voor dierenwelzijn, milieurisico's gekoppeld aan veeteelt en arbeidsomstandigheden in onder andere leerlooierijen. Op basis van literatuuronderzoek is – in aanvulling op de onderzoeken die zijn uitgevoerd in het kader van het leerprogramma van MVO Nederland – relatief weinig bekend over de invulling van de responsibility to respect door Nederlandse bedrijven op dit punt. Dit beeld is in het kader van de SRA niet apart getoetst bij vertegenwoordigers van de leersector.

BOX 2: BEST PRACTICE

Risico:

Verschillende risico's op het gebied van Milieu, Arbeid, Mensenrechten.

Betrokken partijen:

De leden van MODINT, INretail, VGT.

Activiteiten:

Plan van aanpak opgesteld door drie brancheorganisaties in samenwerking met de overheid en maatschappelijke organisaties. Doelstellingen hiervan zijn dat bedrijven binnen de kleding- en textielsector meer inzicht en transparantie krijgen in hun eigen keten en een pilot opstarten bij inkooppraktijken om een positieve invloed op arbeidsomstandigheden te kunnen uitoefenen.

Resultaten:

In het plan van aanpak zijn concrete doelen opgenomen waarmee de sector in nauwe samenwerking met internationale NGO's, vakbonden en overheden de sector wil verduurzamen. Er is een due diligence proces opgestart in de eigen keten om zicht te krijgen op concrete MVO-risico's. Concrete resultaten moeten nog volgen.

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

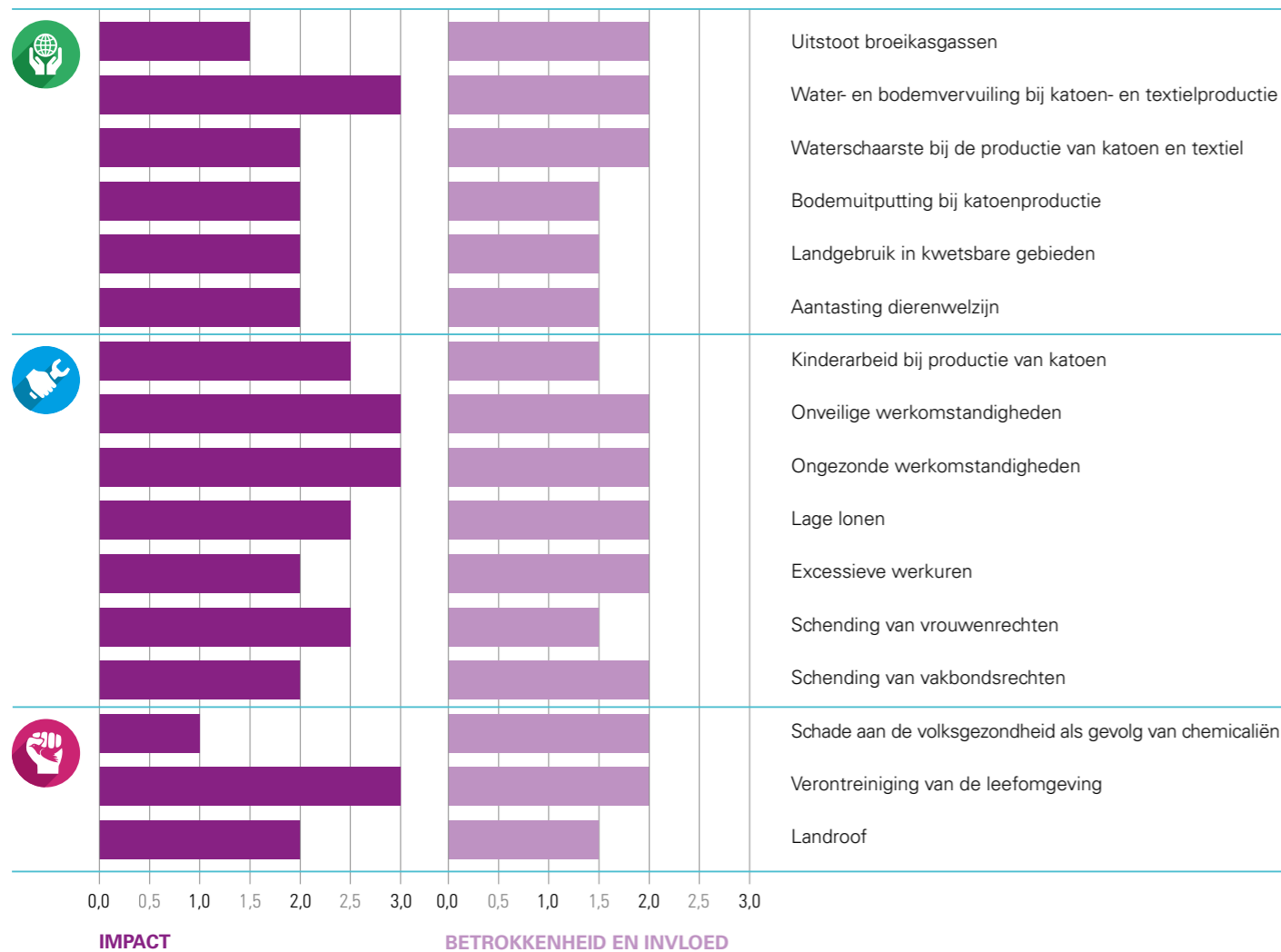
In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sector en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek. De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet

op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan voor: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Bij de beoordeling van de responsibility to respect hebben we in de sector textiel en kleding rekening gehouden met het volgende:

Figuur 5.11 / Bevindingen sector Textiel & Kleding

- De bevindingen zijn gebaseerd op de deelsector kleding en mode;
- De invulling van de responsibility to respect in relatie tot de katoenproductie is nog beperkt;
- De sectorcommitments en het participatieve karakter van het 'Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0' leidt in de SRA-methodiek tot een hoge waardering voor de dimensies 'inzicht', 'resultaten' (er zijn activiteiten gestart) en 'samenwerking'. De gedachte is dat risico's binnen afzienbare tijd goed worden gemanaged als de sector heldere commitments is aangegaan en deze worden nageleefd;
- De transparantie over risico's en het aantonen van echte verbeteringen door individuele bedrijven kunnen verbeterd worden. Hiervoor is dan ook eerst meer inzicht nodig in de risico's in de toeleveringsketen van individuele bedrijven (due diligence). Feitelijk is nog maar net gestart met het gezamenlijk op structurele wijze uitvoeren van due diligence. Volgens opgave van de sector werken veel bedrijven al langer actief aan het reduceren van de MVO-risico's. Deze inspanningen worden echter niet altijd publiekelijk gedeeld.
- Waterschaarste, water- en bodemvervuiling bij katoen- en textielproductie (onder andere door het gebruik van chemicaliën bij de katoenteelt en ten behoeve van verven en bleken);
- Omkoping bij de productie van textiel en kleding: het onrechtmatig verkrijgen van vergunningen voor textielproductie (onder andere Bangladesh), vervalste documenten met betrekking tot arbeidsstatistieken (uren en lonen, China).

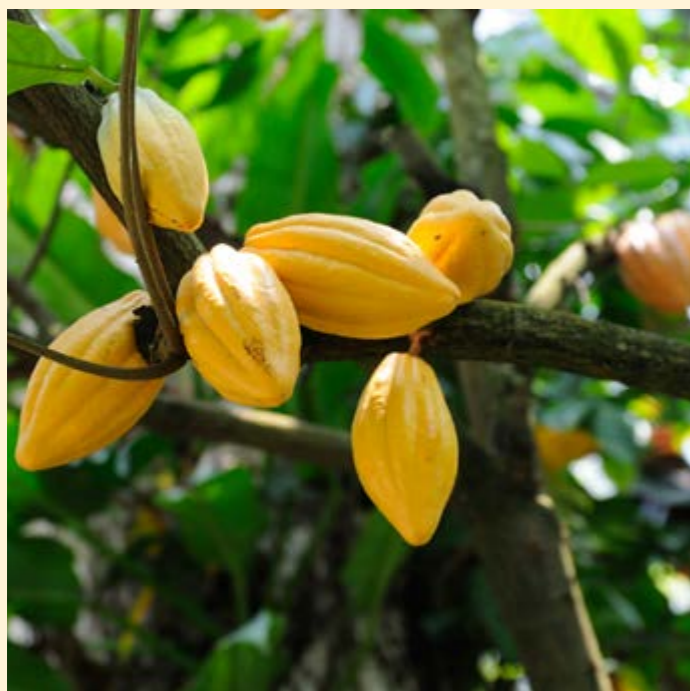
Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op en ter versterking van het 'Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0' zien wij de volgende aandachtspunten voor dialoog:

- Nagaan of aandachtspunten die in het huidige plan van aanpak voor individuele landen gedefinieerd zijn, zoals veilige en gezonde werkplekken in Bangladesh, zinvol zijn om verder uit te breiden naar andere landen;
- Invulling van de responsibility to respect voor bad- en huishoudtextiel en technisch textiel;
- Expliciet maken van risico's rond vrouwenrechten, dierenwelzijn, landroof en corruptie in het plan van aanpak;
- Sectorbrede initiatieven voor een groter volume aan duurzaam katoen voor de Nederlandse markt;
- Verder inzicht krijgen in de mogelijkheden om met 1% van de wereldmarkt actiever te sturen op risicoreductie bij de second en third tier toeleveranciers, inclusief de agrarische toeleveringsketen binnen de daarvoor geldende kaders van de OESO-richtlijnen (2011).

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

VOEDINGSMIDDELEN

De grootste verwerker van cacao wereldwijd

De Nederlandse voedingsmiddelensector biedt werkgelegenheid aan 133.000 mensen en heeft een omzet van 67,8 miljard euro (2012)³⁷³. De sector kan worden opgesplitst in drie clusters: de verwerking van vlees en vis, de verwerking van agrarische grondstoffen en de productie van voedingsmiddelen en dranken. De sector maakt op grote schaal gebruik van verschillende agrarische grondstoffen. Nederland is bijvoorbeeld de grootste verwerker van cacao ter wereld en jaarlijks wordt er ruim 3 miljoen ton soja verwerkt, waarvan 1,8 miljoen ton bestemd was voor binnenlands verbruik^{374,375,376}. Hierdoor vormt de sector een belangrijke schakel tussen de (internationale) landbouwsector, (internationale) exportbedrijven en Nederlandse sectoren zoals de groothandel, detailhandel en horeca waar voedingsmiddelen verkocht worden aan consumenten. De Federatie Nederlandse Levensmiddelen Industrie (FNLI) is de koepelorganisatie van bedrijven en brancheorganisaties voor het cluster voedingsmiddelen en dranken. Deze brancheorganisatie heeft namens de sector input geleverd voor de SRA.

Certificering van agrarische grondstoffen

De MVO-risico's van de sector zijn met name gerelateerd aan de productie van agrarische grondstoffen in het buitenland. Voorbeelden hiervan zijn de productie van soja in Zuid-Amerika, de productie van cacao in West-Afrika en de productie van palmolie in Indonesië en Maleisië. Een belangrijke manier voor de sector om de verschillende (soorten) risico's te beperken is op dit moment de certificering van grondstoffenketens. Voor verschillende grondstoffen zijn er sectorbrede

afspraken om steeds grotere hoeveelheden duurzaam in te kopen. De sector toont hiermee – in internationaal verband – leiderschap in het agenderen en reduceren van sectorbrede MVO-risico's in de keten. De samenwerking met het IDH en het bijdragen aan verschillende 'round tables' voor het verduurzamen van grondstoffen maken deel uit van deze strategie.

Er is een aantal aspecten dat opvalt aan de manier waarop de sector invulling geeft aan de responsibility to respect:

- Voor een aantal agrarische grondstoffen zoals palmolie, soja en cacao zijn er sectorbrede doelstellingen voor duurzame inkoop of hebben grote individuele spelers zich aangesloten bij initiatieven voor duurzame inkoop zoals in Stichting Ketentransitie Verantwoorde Soja. Voor andere grondstoffen is dit nog niet het geval (zie box 2 en 3 voor meer informatie);
- De werkelijke beperking van internationale MVO-risico's is sterk afhankelijk van de kwaliteit van de criteria en audits van de verschillende schema's voor certificering en het nakomen van de verplichtingen door individuele bedrijven die voortkomen uit deze doelstellingen³⁷⁷. Hierbij is de effectiviteit ook afhankelijk van de commitments tot verduurzaming van andere internationale partijen;
- De criteria voor certificering stellen in beperkte mate eisen aan MVO-thema's die niet als kernproblematiek worden geïdentificeerd. Zo worden er bijvoorbeeld weinig eisen gesteld aan het gebruik van pesticiden waardoor risico's op dit gebied ook bij gecertificeerde grondstoffen maar in beperkte mate beheerst zijn. Sommige afnemers stellen daarom zelf al aanvullende eisen aan hun toeleveranciers;

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

- De exacte invulling van de doelstellingen en de daadwerkelijke voortgang van de sector bij het behalen daarvan is niet op alle punten even duidelijk (zie box 2 voor meer informatie). Het CBS is in opdracht van het ministerie van Economische Zaken in 2013 begonnen met een jaarlijkse inventarisatie van de voortgang op dit gebied;
- De sector is nog zoekende naar de manier waarop internationale MVO-risico's aangepakt kunnen worden die gerelateerd zijn aan de productie van agrarische grondstoffen, maar 'buiten het hek' van de directe productielocaties optreden. Er is een groeiend besef dat 'certificering van grondstoffen' niet voldoende is om complexe en samenhangende vraagstukken op te lossen op het gebied van landdegradatie, biodiversiteit, landrechten, voedselzekerheid en vrouwenrechten. Een gebiedsbenadering lijkt noodzakelijk, maar het is nog onduidelijk hoe een gemiddelde Nederlandse levensmiddelenproducent hier invulling aan kan geven. Er zijn al wel enkele grote bedrijven die hier zelf een aanpak voor ontwikkelen³⁷⁸;
- Het financiële perspectief van MVO is een knelpunt voor de sector: de extra kosten van keurmerken zijn gedeeltelijk uit de markt te halen door consumenten

die bereid zijn een meerprijs hiervoor te betalen, maar voor een deel van de MVO-inspanningen zijn geen keurmerken waardoor het extra moeilijk is om deze investeringen terug te verdienen. Bedrijven zoeken naar mogelijkheden om deze investeringen terug te verdienen in de keten, bijvoorbeeld in de vorm van het beperken van risico's, stabiele relaties met leveranciers en een hogere grondstofkwaliteit;

- De internationale MVO-agenda van de sector heeft van oudsher voor verschillende ketens een focus op milieurisico's. De sociale risico's hebben sectorbreed nog minder aandacht gekregen in de afgelopen periode. Met name arbeidsrisico's en mensenrechten kunnen nog verder uitgewerkt worden. Bijvoorbeeld vrouwenrechten komen nog niet expliciet terug in het beleid van veel bedrijven in de sector³⁷⁹. Sommige ketens zoals voor koffie hebben al langer een focus op sociale risico's³⁸⁰;
- Voedselverspilling is een ander groot maatschappelijk vraagstuk. De sector is van mening dat dit risico goed onder controle is voor zover het de eigen productie betreft en dat de grootste uitdaging ligt in het verder optimaliseren van de complexe toeleveringsketens en et bewust maken van consumenten.

Box 1: Voorbeelden van MVO-risico's en invulling van de responsibility to respect

TYPE RISICO	IMPACT	RESPONSIBILITY TO RESPECT
 <p>Milieu Voedselverspilling (in de hele keten t/m de consument)</p>	<p>Mondiale voedselverspilling:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1,3 miljard ton per jaar³⁸¹; - Percentage voedselverspilling ten opzichte van het totale geproduceerde volume per ketenonderdeel³⁸²: - 9% in de agrarische sector; - 5% in de voedingsmiddelenindustrie; - 4% in de (detail)handel; - 17% bij huishoudens; - Nederlandse voedselverspilling: - 1,4 tot 2,5 miljoen ton (2009)³⁸³. 	<p>De voedingsmiddelenindustrie stimuleert het terugdringen van voedselverspilling. Bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Sinds 2012 werkt de sector met andere ketenpartners in de Werkgroep Optimalisatie Reststromen en Voedselverspilling, onderdeel van de Alliantie Verduurzaming Voedsel. - Participatie in onderzoek naar mogelijkheden om voedselverspilling te beperken via het Top Institute Food & Nutrition³⁸⁴. <p>Het is onduidelijk tot welke concrete resultaten deze inspanningen tot nu toe geleid hebben.</p>
 <p>Arbeid Kinderarbeid bij de productie van agrarische producten/grondstoffen (o.a. koffie, cacao, palmolie)</p>	<p>Enkele cijfers:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 59% van de kinderarbeid vindt plaats in de internationale landbouwsector³⁸⁵; - Wereldwijd gaat dit om ruim 98 miljoen kinderen³⁸⁶; - 72.000 tot 200.000 stateloze kinderen werken naar schatting op palmolieplantages in Maleisië³⁸⁷; - Relatie met Nederland: - Nederland importeert agrarische grondstoffen van over de hele wereld; - In 2012 verwerkte de Nederlandse voedingsmiddelenindustrie 407.000 ton palmolie³⁸⁸. 	<p>De sector heeft concrete doelstellingen geformuleerd voor het duurzaam inkopen van een aantal agrarische grondstoffen, waaronder palmolie. Hierdoor wordt ook het risico op kinderarbeid beperkt. Stand van zaken^{389,390}:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Doelstelling: 100% duurzame palmolie per 2015; - 61% duurzame palmolie gebruikt door de voedingsmiddelenindustrie (2013); - 182.607 van de 298.668 ton palmolie gecertificeerd (2013); - 53 FNLI-leden zijn lid van RSPO (2012); - 21 leden van Green Palm (2012); - 21 bedrijven zijn supply chain-gecertificeerd (2012); - Participatie in de Alliantie Verduurzaming Voedsel en de RSPO. Voor de RSPO-certificering wordt onder andere gecontroleerd op kinderarbeid³⁹¹.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Maatschappelijke appreciatie

Hoewel de sector op verschillende manieren invulling geeft aan het beperken van internationale MVO-risico's, onder andere door middel van doelstellingen voor het inkopen van duurzaam geproduceerde grondstoffen, zijn er verschillen in de wijze waarop de sector en de stakeholders de invulling van de responsibility to respect waarderen in het kader van deze SRA. Stakeholders schatten de invulling van de responsibility to respect structureel veel lager in dan de sector. Dit verschil lijkt met name voort te komen uit een verschillende visie van de sector en de stakeholders op de vraag wanneer er voldoende invulling wordt gegeven aan de responsibility to respect. De sector is van mening dat er voldoende invulling wordt gegeven aan de responsibility to respect wanneer er duidelijk beleid is en de koplopers in de sector in beweging zijn. Hierbij worden koplopers door de FNLI gedefinieerd als de bedrijven uit de sector die meedoen aan het initiatief 'In de Versnelling'. Dit zijn bedrijven die elk op hun eigen manier duurzaamheid expliciet verankeren in hun bedrijfsbeleid en hiertoe zowel hun doelstellingen als de resultaten openbaar maken. Deze groep koplopers vormt ruim een achtste van de achterban van de FNLI en is goed voor meer dan de helft van de omzet in de sector. De stakeholders kijken overwegend naar concrete risico's in de keten, zoals die bijvoorbeeld worden waargenomen bij de productie van cacao en palmolie. De stakeholders zijn van mening dat risico's op het gebied van Milieu, Arbeid en Mensenrechten nog niet voldoende aandacht krijgen zolang zich nog dagelijks problemen voordoen in relatie tot deze risico's. De zorgen van NGO's en vakbonden richten zich vooral op kinderarbeid, gedwongen arbeid en landdegradatie, in combinatie met biodiversiteit, landrechten, voedselzekerheid en vrouwenrechten. Waar NGO's

redeneren vanuit deze risico's en vervolgens inzoomen op specifieke gebieden of grondstoffen, redeneert de sector andersom: vanuit een grondstof wordt bekeken wat voor risico's spelen in de keten.

Overzicht van alle materiële risico's

Risico's worden in de regel uitgedrukt in termen van de kans dat een gebeurtenis plaatsvindt, 'vermenigvuldigd' met het 'gevolg' van die gebeurtenis. In veel gevallen kan een risico op deze manier gekwantificeerd worden. De SRA hanteert het begrip 'impact' waarbij per risico een inschatting is gemaakt van de kans (de kans dat een situatie zich voordoet, een inschatting van het aantal betrokken mensen, de omvang van milieuschade in termen van het betreffende oppervlak, de uitstoot gemeten uit tonnen, etc.) en de gevolgen (de ernst van de gebeurtenis voor milieu, mens en dier). Onder zeer ernstig wordt in ieder geval verstaan de aantasting van de fysieke integriteit van mens en dier en onomkeerbare schade.

In onderstaande figuur zijn de Impact (omvang van het risico en ernst van het risico) en de Betrokkenheid van de sector (uitgedrukt in de positie in de keten en het aandeel betrokken bedrijven) per risico beide met een cijfer (0-3) weergegeven. Het betreft de bevindingen op basis van het literatuuronderzoek door KPMG, aangevuld met de input vanuit de sector en maatschappelijke organisaties. De bronnen die gebruikt zijn voor het beoordelen van de impact en betrokkenheid zijn opgenomen in het separate SRA bronnenboek.

De risico's op het gebied van Corruptie en Belastingen zijn niet in de tabel opgenomen, omdat deze eigenlijk niet op het niveau van de sector zijn te beoordelen. Zie paragraaf 4.4 en 4.5 voor meer uitleg over risico's ten aanzien van Corruptie en Belastingen.

BOX 2: BEST PRACTICE

- Risico:** Verschillende risico's op het gebied van Milieu, Arbeid, Mensenrechten.
- Betrokken partijen:** Leden van de FNLI, diverse brancheverenigingen, NGO's, IDH als faciliterende partij.
- Activiteiten:** Verduurzaming van internationale grondstoffenketens. Doelstellingen hiervan zijn dat bedrijven binnen de voedingsmiddelensector meer inzicht krijgen in, en aandacht besteden aan MVO-risico's in hun eigen keten. Dit kan onder andere door ketensamenwerking, specifieke inkoopvoorwaarden en certificering. Hierbij wordt samengewerkt met IDH.
- Resultaten:** De inspanningen van de partijen samen hebben onder andere geleid tot concrete doelstellingen voor het duurzaam inkopen van verschillende agrarische grondstoffen. Deze staan in onderstaande tabel.

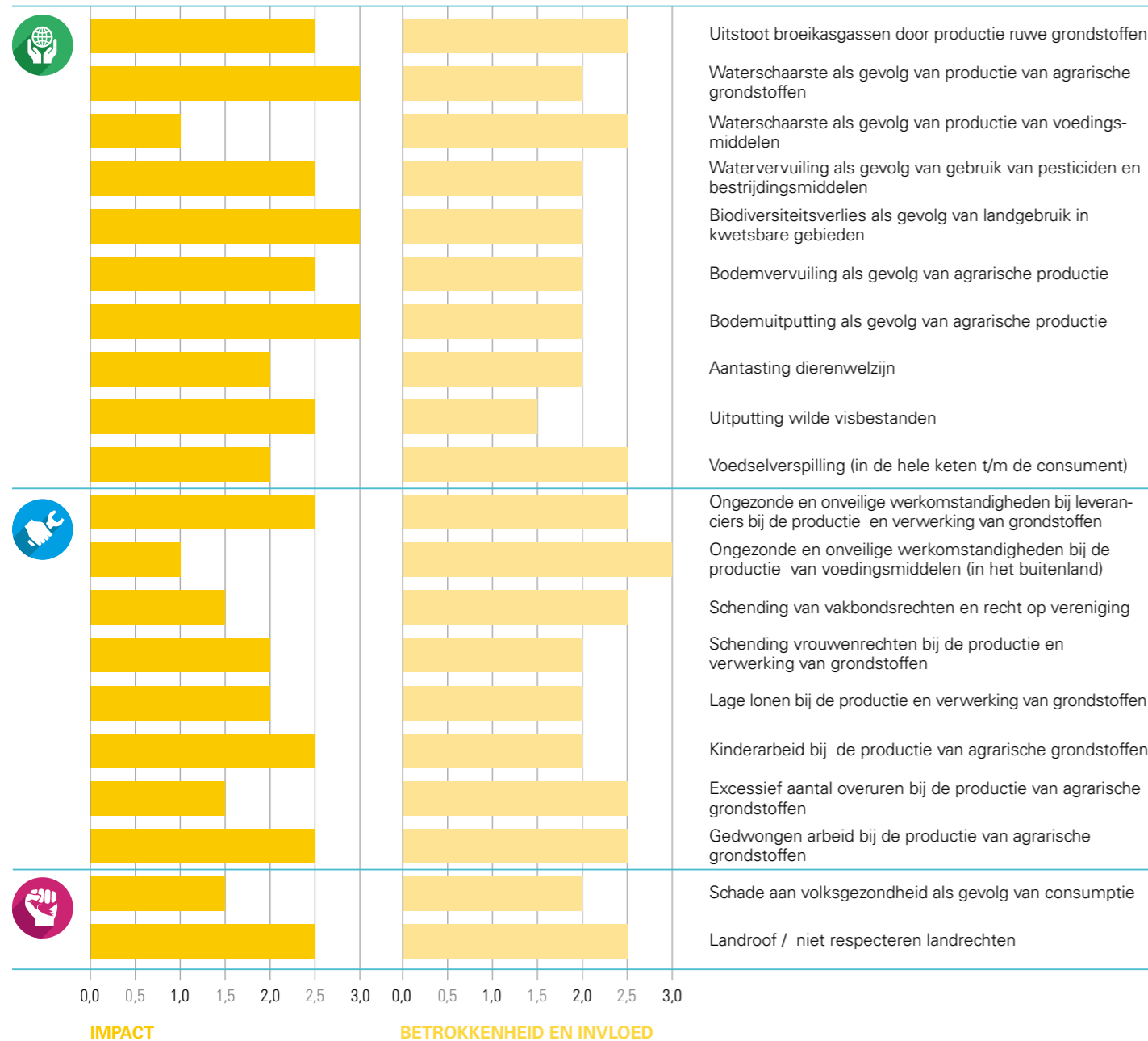
Grondstof	MVO doelstelling sector	Toelichting
Cacao	50% duurzame cacao in 2015 100% duurzame cacao in 2025	In 2012 was 77.109 ton cacao gecertificeerd duurzaam ingekocht. Dit is 50% van de Nederlandse cacao-import ³⁹² .
Groente en fruit	30% duurzame import in 2014 50% duurzame import in 2015 100% duurzame import 2020	De sector neemt deel aan het Sustainability Initiative Fruits and Vegetables (SIFAV) gericht op tropische groente en fruit. Het is nog onbekend of het doel voor januari 2014 gehaald is ³⁹³ .
Koffie	75% duurzame koffie in 2015	In 2012 was 40% van de koffie die in Nederland werd gedronken duurzaam geproduceerd ³⁹⁴ . In 2013 was dit percentage gestegen naar 50% ³⁹⁵ .
Soja	100% verantwoorde soja in 2015	In 2013 werd 545.250 ton gecertificeerde soja aangekocht. Dit is 30% van het totale sojagebruik in Nederland. Hiervan was 23% RTRS en 7% op weg naar RTRS ³⁹⁶ .
Palmolie	100% duurzame palmolie in 2015	In 2012 werd 407.000 ton palmolie verwerkt door de Nederlandse voedingsmiddelenindustrie. 165.000 ton hiervan was gecertificeerd ³⁹⁷ .

Naast de collectieve activiteiten van de sector gaan individuele bedrijven soms nog verder met hun inspanningen om MVO-risico's te beperken. Tegelijkertijd zijn de programma's van IDH gericht op het creëren van meaningful change voor lokale boeren en niet op het verkrijgen van het certificaat zelf.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

Figuur 5.12 / Bevindingen sector Voedingmiddelen

Belangrijkste risico's

Voor de invulling van de responsibility to respect zijn eveneens vier deelwaarnemingen gedaan: inzicht in de risico's, resultaten (gestarte acties), transparantie en samenwerking. Bij de beoordeling van de invulling van de responsibility to respect is er in de sector voedingsmiddelen rekening gehouden met het volgende:

- De bevindingen zijn primair gebaseerd op de MVO-risico's die betrekking hebben op de Nederlandse voedingsmiddelensector, zowel bij de eigen productie als in de keten;
- De sectorbrede doelstellingen voor het duurzaam inkopen van een aantal grondstoffen leidt in de SRA-methodiek tot een hoge waardering voor de dimensies 'inzicht', 'reductie' (er zijn activiteiten gestart) en 'participatie'. De gedachte is dat risico's binnen afzienbare tijd goed worden gemanaged als de sector heldere commitments is aangegaan en deze worden nageleefd;
- De transparantie over risico's en het aantonen van echte verbeteringen door individuele bedrijven kan beter. Hiervoor is dan ook eerst meer inzicht nodig in de risico's in de toeleveringsketen van individuele bedrijven (due diligence);
- Omdat de dialoog tussen sector en overheid (ministerie van IenM) rond (duurzame) verpakkingen al vergaand is geïnstitutionaliseerd in Nederland met een centrale rol voor het begrip 'producentenverantwoordelijkheid' gaan we in deze SRA niet verder in op de bijbehorende MVO-risico's bij onder andere de import van papier en pulp;

- Door de zeer uitgebreide kwaliteitssystemen voor voedselveiligheid zijn de directe risico's voor de gezondheid voor mensen als gevolg van de consumptie van voedingsmiddelen uit de Nederlandse levensmiddelenindustrie minimaal;
- De sector beschouwt voedsel fraude als een groot risico, maar ziet dit als een criminele activiteit en niet als onderdeel van de MVO-agenda. Ook het thema gezondheid (onder meer in relatie tot het gebruik van zout en vet) staat hoog op de agenda.

Er is een aantal risico's in de sector voedingsmiddelen met een hoge Impact/Betrokkenheid en een relatief lage beoordeling van de invulling van de responsibility to respect. Het gaat om de volgende risico's:

- Waternvervuiling als gevolg van het gebruik van pesticiden en bestrijdingsmiddelen door toeleveranciers (bij productie van grondstoffen);
- Bodemvervuiling als gevolg van agrarische productie (onder meer gebruik van pesticiden, verstoring nutriëntenkring, vermessing) in de toeleveringsketen;
- Ongezonde en onveilige werkomstandigheden bij leveranciers bij de productie en verwerking van grondstoffen (onder meer als gevolg van pesticidengebruik).

Deze lage beoordeling van de invulling van de responsibility to respect heeft te maken met de perceptie dat er beperkte eisen worden gesteld aan het gebruik van pesticiden voor gecertificeerde duurzame grondstoffen. De overige risico's worden expliciet geadresseerd in de grote certi-

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

ficeringschema's. De mate waarin certificering daadwerkelijk bijdraagt aan het reduceren van de verschillende risico's is overigens onderdeel van een continu breed internationaal debat.

Specifieke aandachtspunten voor dialoog

In aanvulling op en ter versterking van de concrete doelstellingen voor het duurzaam inkopen van een aantal grondstoffen zijn er de volgende aandachtspunten voor dialoog:

Met betrekking tot certificering:

- Verbreden: sectorcommitments en individuele bedrijfscommitments voor andere grondstoffen (commodities), bijvoorbeeld vlees, vis, tarwe, raapzaad³⁹⁸, maïs³⁹⁹ en rijst;
- Monitoring: wat is de stand van zaken per grondstof en welke barrières zijn er om het aandeel duurzaam geproduceerd te verhogen?
- Evaluatie: transparantie over de werkelijke bijdrage van certificering en andere interventies aan het duurzamer produceren van grondstoffen;
- Versterken: hoe kan het systeem van certificering worden versterkt en wat is hierin de rol van de sector?
- Bestrijdingsmiddelen: nagaan hoe risico's omtrent bestrijdingsmiddelen en arbeidsrechten beperkt kunnen worden op punten waar certificering onvoldoende zekerheid biedt.

BOX 3: AANDACHTSPUNTEN BIJ VERBREDEN SECTORCOMMITMENTS

Het afgeven van heldere commitments op het gebied van duurzame grondstoffen is een duidelijke strategie. De selectie van grondstoffen is daarbij cruciaal. Hierbij zouden de volgende overwegingen een rol kunnen spelen.

Impact op milieu, arbeid en mensenrechten

Een studie van het Wereld Natuurfonds (WNF) laat zien dat het gebruik van tien grondstoffen een grote invloed heeft op biodiversiteit en ecosysteemdiensten (onder meer beschikbaarheid van water, klimaatverandering) en dat er bij de winning van deze grondstoffen tegelijkertijd grote risico's optreden op het gebied van Arbeid en Mensenrechten. Zeven daarvan zijn een belangrijke grondstof voor de levensmiddelenindustrie. Het betreft: wilde vis, kweekvis, rundvlees, zuivel, palmolie, soja en (riet)suiker. De opstellers van het rapport zien varkensvlees, rijst en maïs als de 'volgende drie' relevante grondstoffen⁴⁰⁰. Onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving bevestigt dat zuivel, vlees en vis die in Nederland worden geïmporteerd de grootste footprint hebben in termen van landgebruik en biodiversiteit⁴⁰¹. NGO's hebben tijdens de SRA –in aanvulling op bovenstaande grondstoffen – vooral zorgen geuit over de winning van tropische agrarische grondstoffen, waaronder cacao, groente en fruit in verband met kinderarbeid en risico's op het gebied van vrouwenrechten.

Importwaarde

Uitgedrukt in importwaarde zijn de volgende grondstoffen (van groot naar kleiner) van het grootste belang voor Nederland: cacao bonen, sojaschroot, palmolie, sojabonen, tarwe, maïs, druiven, tabak, raapzaden en sinaasappelen⁴⁰².

De dialoog zou daarom gericht kunnen zijn op het verbreden van de doelstellingen voor duurzame inkoop van de volgende (agrarische) grondstoffen:

- vlees, vis, zuivel;
- raapzaad, maïs, tarwe;
- (riet)suiker;
- rijst.

De voedingsmiddelenindustrie is niet de enige sector waarvoor deze grondstoffen relevant zijn vanuit een perspectief van het beheersen van MVO-risico's. Andere relevante sectoren zijn: landbouw, groothandel, detailhandel (food), financiële sector en sectoren gerelateerd aan de productie van biobrandstoffen.

Met betrekking tot risico's die specifieke grondstoffen overstijgen en tegelijkertijd diverse dilemma's raken:

- De rol van de sector bij het ontwikkelen en gebruiken van alternatieve grondstoffen en/of het reduceren van de totale vraag aan grondstoffen met verhoogde MVO-risico's;
- Hoe kan werkelijk transparant gemaakt worden wat de herkomst van producten is en wat er in de keten gebeurt ('radical transparency')?
- Hoe kunnen Nederlandse levensmiddelenproducenten MVO-risico's beperken die 'buiten het hek' van grondstoffenproducenten spelen, maar wel direct of indirect gerelateerd zijn aan de grondstoffenproductie. Voorbeelden van deze risico's zijn landdegradatie, biodiversiteitsverlies, voedselzekerheid, landrechten en vrouwenrechten;
- Gerelateerd aan bovenstaand aandachtspunt is de vraag hoe de sector een positieve bijdrage kan leveren aan een duurzame lokale en regionale infrastructuur die sociaal-economische ontwikkeling mogelijk maakt;
- Wat is de rol van de sector bij het verder reduceren van voedselverspilling buiten het eigen productieproces?

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

A man in a dark suit, white shirt, and dark tie is shown from the chest up. He is looking directly at the camera with a neutral expression. His right hand is raised, with his index finger pointing towards a white circle that contains the number '07'. The background is dark and out of focus.

07

**CONCLUSIES
EN ADVIES**

Aandachtspunten voor dialoog in alle prioritaire sectoren

Op basis van alle analyses voor de selectie van prioritaire sectoren en de nadere analyses voor de prioritaire sectoren (bouw, chemie, detailhandel, elektronica, energie, financiële sector, groothandel, hout en papier, land- en tuinbouw, metaal, olie en gas, textiel en kleding, en voedingsmiddelen) constateren wij het volgende:

- Er is sprake van materiële risico's in alle sectoren;
- Er zijn grote verschillen tussen en binnen sectoren;
- Over een aantal risico's is onvoldoende informatie beschikbaar;
- Sectoroverstijgende risico's spelen een centrale rol bij de maatschappelijke appreciatie.

Voor alle prioritaire sectoren hebben we aandachtspunten voor dialoog geformuleerd omdat sprake is van minimaal één van de volgende omstandigheden:

- Sectoren geven aan dat, ondanks alle lopende initiatieven, nadere actie nodig is;
- Er is sprake van een ernstig risico en de invulling van de responsibility to respect door de sector is 'Onvoldoende' of 'Defensief' als we kijken naar de mate van inzicht, resultaten, transparantie en samenwerking in de hele sector;
- Er ontbreekt informatie om een goed beeld te vormen over een risico;
- Risico's trekken veel (media)aandacht en/of de maatschappelijke appreciatie voor de initiatieven van de sector is laag.

Relevantie van de SRA verschilt van bedrijf tot bedrijf

De mate waarin de aandachtspunten voor dialoog per sector ook echt relevant zijn voor individuele bedrijven, verschilt van geval tot geval. In alle sectoren zijn namelijk koplopers die al vergevorderd zijn met het voorkomen en verminderen van de risico's die zijn beschreven in de SRA. Per risico zijn er individuele bedrijven en sectoren die nog duidelijk verbeterstappen kunnen maken of in ieder geval transparanter zijn over de risico's.

Nadere analyse en uitwerken aandachtspunten voor dialoog

Een sectoraanpak alleen is niet voldoende voor de aanpak van sectoroverstijgende of landenspecifieke risico's. Op basis van de bevindingen in de SRA zien wij vier relevante niveaus voor nadere analyse en het uitwerken van de aandachtspunten voor dialoog in de sectoren.

- **Bedrijven:** voor de aanpak van alle MVO-risico's op bedrijfsniveau moeten bedrijven weten waar hun producten vandaan komen en wie deze produceren. Niet alle bedrijven zijn zich hiervan bewust en een verdieping van de huidige due diligence bij het aangaan van relaties met leveranciers en bij de inkoop van specifieke grondstoffen en producten is nodig. Voor kleine bedrijven is het lastig om voldoende expertise op te bouwen en hoge kosten te voorkomen in relatie tot de ernst van de risico's;
- **Sectoren:** het oplossen van de meeste MVO-risico's is niet alleen op bedrijfsniveau te organiseren, maar vergt een aanpak op sectorniveau om de benodigde 'leverage' te creëren om risico's te beheersen. Neem bijvoorbeeld de problematiek binnen de textiel- en kledingsector. Bedrijven in deze sector

hebben gezamenlijk actie genomen om een aantal problemen op het gebied van arbeidsomstandigheden en veiligheid te verhelpen. Diverse andere sectoren hebben ook al lopende sectorinitiatieven waarvan de scope mogelijk uitgebreid kan worden;

- **Sectoroverstijgend:** de sectoroverstijgende risico's kunnen niet binnen individuele sectoren worden opgelost. Er is hierbij een belangrijke rol weggelegd voor overheden in de landen van oorsprong en de importerende landen. Een internationale aanpak vergroot de kans van slagen, zeker daar waar de invloed van Nederlandse sectoren (door een klein aandeel) beperkt is. Aanpakken gericht op specifieke landen kunnen hier deel vanuit maken;
- **Ketens:** een deel van de problematiek van MVO-risico's is niet zozeer gebonden aan sectoren of bedrijven, maar is gerelateerd aan grondstoffen die in veel sectoren worden gebruikt. De Nederlandse overheid en het bedrijfsleven hebben verschillende van deze ketens goed in kaart gebracht en zijn via het IDH en diverse andere initiatieven betrokken bij het verduurzamen van productketens als cacao, soja, palmolie, hout, elektronica en textiel.

Blinde vlekken

Er is nog een aantal 'blinde vlekken' in het systematisch analyseren en aanpakken van ketens. Dit geldt onder andere voor biobrandstoffen, enkele agrarische grondstoffen voor diervoeders en voedingsmiddelen en vooral diverse metalen. Het begrijpen van de risico's rond het gebruik van land voor biobrandstoffen wordt steeds belangrijker voor een aantal prioritaire sectoren (energie, olie en gas, groothandel, voedingsmiddelen), maar ook de sectoren transport en logistiek die niet verder zijn uitgewerkt in dit rapport. Wat de invloed is van biobrandstoffen op milieu en maatschappij is nog niet in de volle breedte

verkend. Verschillende rapporten spreken elkaar nog tegen. Wat ontbreekt is een geïntegreerde en duurzame aanpak van de productie en het gebruik van biobrandstoffen in navolging van het verkennen van de dilemma's in onder andere de Commissie Corbey. Hetzelfde geldt voor metalen. Het betreft onder andere ijzererts, schaarse metalen voor elektronica, edelmetalen en tin. Hoewel we behoorlijk afhankelijk zijn van deze metalen is onvoldoende duidelijk waar ze vandaan komen, wie er hoeveel van gebruikt, wat de impact ervan is op de maatschappij in de landen van herkomst en welke aanpak hierbij past.

» GEBRUIKTE BRONNENLIJST

08

BIJLAGEN

TOELICHTING AFBAKENING 13 PRIORITAIRE SECTOREN

Bouw

- Grond-, water-, en wegenbouw
- Producenten van bouwmaterialen (glas, asfalt, isolatiematerialen, etc.)
- Baggeraars
- Gespecialiseerde werkzaamheden in de bouw (slopen, afwerking, bouwinstallaties, etc.)

Chemie

- Chemische en petrochemische industrie, inclusief rubber- en kunststofindustrie en inclusief producenten van kleur- en verfstoffen, chemicaliën, kunstmest, parfum/cosmetica, zeep, vezels
- De farmaceutische industrie maakt hier geen deel van uit

Detailhandel

- Detailhandel over de gehele breedte, zowel food als non-food
- Exclusief auto's

Energie

- Nederlandse energiebedrijven (inclusief kernenergieproducenten)
- Productie en distributie van elektriciteit / beheer en exploitatie van transportnetten

Financiële sector

- Betreft de gehele financiële sector, inclusief verzekeraars
- Focus met name op pensioenfondsen / institutionele beleggers (Nederland is door de hoeveelheid van het belegd pensioenkapitaal een speler van formaat)

Groothandel

- Groothandel over de gehele breedte, inclusief handelsbemiddeling (onder meer voedingsmiddelen, landbouwproducten, farmaceutische producten, bouwmaterialen, meubels, brandstoffen, etc.)
- Exclusief auto's

Hout en papier

- Productie en bewerking van hout
- Vervaardiging van papier en karton

Land- en tuinbouw

- Gehele (in Nederland gevestigde) land- en tuinbouwsector
- Focus op veehouderijen / tuinbouw / bloementeelt (ook import vanuit buitenland); minder nadruk op akkerbouw

Olie en gas

- Winning van aardolie en aardgas / aardolie-industrie (vervaardiging cokesovenproducten, aardolieverwerking) / productie van biobrandstoffen
- Dienstverlening voor winning van olie en gas

Textiel en kleding

- Vervaardiging van textiel en kleding
- Risico's omtrent productie van leer en schoenen worden als ketenrisico meegenomen (deze sector is in Nederland beperkt van omvang)

Voedingsmiddelen

- Slachterijen / vleesverwerking / visverwerking
- Verwerkende industrie (oliën, fruit/groente, cacao, koffie, thee, suiker, diervoeder)
- Producenten van voedingsmiddelen en dranken (inclusief zuivel en diervoeder)

Elektronica

- Elektrische-apparatenindustrie / elektrotechnische industrie
- Productie van elektrische apparatuur, inclusief computer- en communicatieapparatuur
- Consumentenelektronica (huishoudelijke apparaten, lampen)
- Industriële elektronica (elektromotoren, kabels, optische instrumenten, communicatieapparatuur, meet- en regeltechniek)

Metaal

- Producenten van metaal (halfproduct) en metaalproducten (eindproduct)
- Staalproducenten en producenten van (eind)producten voor de bouw, gereedschap, verpakking, stoomketels

TOELICHTING AFGEVALLEN SECTOREN

Afgevallen bij stap 2 (van 51 naar 20 sectoren, door het clusteren van SBI-codes zijn er minder sectoren afgevallen).

Bosbouw

Het betreft bosbouw in Nederland. Vanwege die vooral Nederlandse activiteit, zijn de risico's op de ketenkenmerken Arbeid, Corruptie en Mensenrechten laag. De bosbouwsector in Nederland is relatief klein, waardoor het economisch belang voor Nederland beperkt is. De vraagstukken rond bosbouw en houtkap in cruciale gebieden voor het behoud van biodiversiteit zijn nog steeds in beeld via onder andere meubels, bouw, detailhandel en land- en tuinbouw (onder meer relatie tussen houtkap en soja/palmolie).

Afvalverwerking

De score op de ketenkenmerken is relatief laag en het economisch belang relatief klein.

Leer- en schoenenindustrie

Ondanks dat er MVO-risico's zijn voor deze sector in het algemeen is het economisch belang van de Nederlandse leer- en schoenenindustrie zeer klein. De risico's die ontstaan bij het looien van leer zullen worden meegenomen bij het analyseren van de kleding-/textielsector (omdat de activiteiten deel uitmaken van de keten van de kleding-/textielsector).

Mijnbouw en delfstoffenwinning

Deze sector kent diverse MVO-risico's en dat geldt voor Arbeid en Mensenrechten met name voor de mijnbouw en delfstoffenwinning buiten West-Europa. Het economisch belang van deze sector in Nederland is echter relatief klein. De risico's rond mijnbouw voor bouw materiaal, metalen, mineralen, etc. zijn nog steeds in beeld via de sectoren die deze grondstoffen intensief gebruiken en/of verhandelen.

Machine-industrie

De machine-industrie in Nederland scoort relatief laag op risico's van de ketenkenmerken. Daarnaast bestaat deze industrie uit een zeer breed palet van verschillende kleinere industrieën waardoor de sector moeilijk als een duidelijke sector onderzocht kan worden.

Overige industrie

De overige industrie in Nederland scoort relatief laag op risico's van de ketenkenmerken. Daarnaast bestaat deze industrie uit een zeer breed palet van verschillende kleinere industrieën waardoor de sector moeilijk als een duidelijke sector onderzocht kan worden.

Scheepsbouw

Ondanks dat de sector kenmerkend is voor Nederland is de sector relatief klein in vergelijking met andere sectoren. De sector kent wel specifieke MVO-risico's die met name gerelateerd zijn aan het slopen van schepen: Nederland staat in de top 10 van EU-landen met rederijen die schepen laten slopen op stranden in Azië. In deze landen zijn er weinig regels over het slopen van schepen en de verwerking van gevaarlijk afval. Hierdoor is er risico op ernstige milieuschade en slechte arbeidsomstandigheden met soms dodelijke gevolgen^{403,404,405}. Het aanpakken van deze problematiek is extra ingewikkeld, omdat rederijen hun te slopen schepen vaak doorverkopen aan zogenaamde cashbuyers voordat het schip daadwerkelijk gesloopt wordt⁴⁰⁶.

Water / nutsbedrijven

Deze sector scoort laag op de ketenkenmerken. Daarnaast is ook het economisch belang van deze sector zeer beperkt.

Tabak

Ondanks de evidente risico's rond arbeidsomstandigheden scoort de sector relatief laag op de ketenken-

merken. Tabak is een relatief groot Nederlands exportproduct. Het economisch belang van deze sector in termen van omzet en werkgelegenheid is beperkt.

Afgevallen bij stap 3 (van 20 naar 13 sectoren):

Autodetailhandel

Scoort relatief laag op risico's en ligt niet voor de hand als prioritaire sector.

Uitzendbureaus

Scoort relatief laag op risico's. In opspraak vanwege schijnconstructies rond de inzet van laagbetaalde arbeid, maar reeds voldoende in de aandacht binnen de sector en bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Visserij

Risico's rond overbevissing en enigszins rond arbeid / werktijden in Nederland. Grote issues zitten vooral in levensmiddelenindustrie / detailhandel: garnalen pellen in Marokko, issues met wildgevangen tonijn e.d. (primaire trawlers uit China, Japan, Chili) en issues rondom kweekvis (onder andere landroof). Bij nader inzien is het economisch belang van de sector relatief beperkt. De risico's blijven binnen de sector voedingsmiddelen in beeld.

Transport

Scoort beperkt op verschillende risicocategorieën. Milieu-issues hebben reeds volle aandacht binnen de sector zelf; de sector heeft zelf voldoende drijfveren om brandstofgebruik te beperken. Arbeidsrisico's rondom schijnconstructies worden op dit moment aangepakt.

Meubels

Scoort relatief laag op risico's. Bestaande risico's op grondstoffengebied worden meegenomen in de sector hout/papier.

Overheid

De overheid is op alle onderdelen gemiddeld gescoord, omdat de activiteiten van de overheid over de gehele breedte van economische activiteit plaatsvinden. Er is voldoende due diligence via duurzaam inkopen en terugdringen energiegebruik overheidsgebouwen.

Materiële risico's per sector

Milieu

TEXTIEL & KLEDING	BOUW	CHEMIE	LAND & TUINBOUW	ELEKTRONICA	VOEDINGS-MIDDELEN	HOUT & PAPIER	OLIE & GAS	METAAL	ENERGIE	FINANCIËLE SECTOR: BANKEN	FINANCIËLE SECTOR: PENSIOEN	DETAILHANDEL	GROOTHANDEL
Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) bij katoen- en textielproductie	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van eigen activiteiten (inc. transport)	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van productie chemicalieën en energieverbruik	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van energieverbruik (tuinbouw)	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van energieverbruik tijdens productie en transport	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van de productie van ruwe grondstoffen door toeleveranciers	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van papier- en kartonproductie	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van raffinage olie	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van energieverbruik bij de productie van metaal	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van energieproductie (en netverliezen)	Uitstoot broeikasgassen (door onderinvestering/ financiering in low carbon economy en investering in/ financiering van bedrijven met grote uitstoot)	Uitstoot broeikasgassen (door onderinvestering in low carbon economy en investering in bedrijven met grote uitstoot)	Algemeen: Milieuvuiling als gevolg van afval en verpakkingen (plastic tassen, petflessen e.d.)	Algemeen: Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van energie- verbruik (o.a. logistiek, voorraadbeheer)
Water en bodemvervuiling bij katoen- (o.a. pesticiden) en textielproductie (o.a. chemicaliën ten behoeve van verven en bleken)	Uitstoot broeikasgas- sen (CO ₂ -eq) als gevolg van cementproductie	Luchtvervuiling als gevolg van productie (N, P, nmVOC, SOx, etc.)	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van transport (o.a. bloemen naar/uit het buitenland)	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) van producten in gebruiksfase	Waterschaarste als gevolg van waterverbruik bij de productie van agrarische grondstoffen	Uitstoot broeikas- gassen (CO ₂ -eq) als gevolg van houtkap	Uitstoot broeikasgas- sen (CO ₂ -eq) als gevolg van productie (winning) van olie en gas	Uitstoot broeikasgas- sen (CO ₂ -eq) als gevolg van energieverbruik tijdens de winning van metalen (o.a. ijzererts)	Luchtvervuiling als gevolg van energieproductie (Nox, Sox, VOC, PM)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die niet voldoen aan internationale milieunormen (o.a. bij agro-commodities)	Investeren in bedrijven die niet voldoen aan interna- tionale milieunormen (o.a. bij agro-commodities)	Algemeen: Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) als gevolg van energie- verbruik in winkels (koelen, verwarmen, verlichting)	Groothandels in juweliers- artikelen: Milieuveront- reiniging als gevolg van gebruik van chemicalien bij de winning van edelmetalen (o.a. goud).
Waterschaarste als gevolg van waterver- bruik bij de productie van katoen en textiel	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ -eq) van opgeleverde werken (bijv. gebouwen in gebruiksfase)	Bodemvervuiling als gevolg van productie (o.a. metalen, oplosmiddelen, etc.)	Uitstoot broeikasgassen (CO ₂ , methaan, etc.) als gevolg van veeteelt (inclusief de veevoeder keten)	Milieuvuiling als gevolg van niet goed verwerken van elektronisch afval (e-Waste)	Waterschaarste als gevolg van waterver- buik bij productie van voedingsmiddelen (in Nederland en buitenland)	Vernietiging van oerbossen (o.a. vermindering van biodiversiteit, verlies van natuurlijke habitat, erosie)	Luchtvervuiling als gevolg van raffinage olie o.a. bij affakkelen (Nox, Sox, VOC, PM)	Watervervuiling als gevolg van de inzet van chemica- liën (o.a. cyanide, zware metalen) en zure drainage bij de winning van metalen	Landgebruik in kwetsbare gebieden (bij productie van steenkool en agro-commodities t.b.v. biomassa)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die bijdragen aan waterschaarste	Investeren in bedrijven die bijdragen aan waterschaarste	Speelgoed: Milieu issues tijdens de productie van speelgoed in o.a. China (gebruik fossiele brandstoffen, water- en bodemvervuiling)	Handelaren agro-commodi- ties: Milieuproblemen (o.a. landgebruik in kwetsbare gebieden) als gevolg van de productie van agro-commodi- ties (o.a. palmolie, soja)
Bodemuitputting (o.a. verzilting, uitputting mineralen) als gevolg van katoenproductie	Aantasting biodiversiteit als gevolg van bagger- werkzaamheden (inclusief stortten slib)	Watervervuiling als gevolg van productie (o.a. zware metalen, stikstof, COD's)	Waterschaarste als gevolg van waterverbruik bij productie van voedings- middelen (o.a. soja voor diervoeder) en/ of bloemen (in buitenland)	Gebruik van en (voor consumenten) blootstelling aan gevaarlijke stoffen (hazardous substances)	Watervervuiling als gevolg van het gebruik van pesticiden en bestrijdingsmiddelen door toeleveranciers (bij produc- tie van grondstoffen)	Waterschaarste als gevolg van waterverbruik tijdens papier- en kartonproductie (o.a. koken houtvezels, oud papier)	Luchtvervuiling als gevolg van productie olie o.a. bij afvakkelen (Nox, Sox, VOC, PM)	Waterschaarste als gevolg van waterverbruik bij winning en verwerking van metalen	Radioactief afval (kernenergieproductie)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die bijdragen aan verlies van ecosysteem- diensten en biodiversiteit	Investeren in bedrijven die bijdragen aan verlies van ecosysteemdiensten en biodiversiteit	Cosmetica: Water- vervuiling bij verbruik van cosmetica door consumenten (Neder- land en buitenland)	Groothandels in grafische benodigdheden: milieupro- blemen (o.a. milieuveront- reiniging en watergebruik) als gevolg van de productie van grafische benodigd- heden (o.a. papier, inkt).
Landgebruik in kwetsbare gebieden met hoge biodi- versiteit (o.a. ontbossing als gevolg van katoenteelt en veeteelt t.b.v leer)		Waterschaarste als gevolg van waterverbruik bij productie	Watervervuiling en bodemvervuiling als gevolg van verzuring en vermeting (veeteelt)	Waterschaarste en vervuiling als gevolg van waterverbruik tijdens productie	Biodiversiteitsverlies als gevolg van landgebruik in kwetsbare gebieden (o.a. bij ontbossing, speelt onder meer bij palmolie, soja, mais, suiker)	Watervervuiling als gevolg van de papierproductie (o.a. verwarmd water, schadelijke stoffen)	Waterschaarste als gevolg van waterverbruik bij productie (o.a. bij fracking)	Landgebruik in kwetsbare gebieden en ecologisch verval (o.a. sedimentatie in rivieren) als gevolg van de winning van metalen		Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die bijdragen aan uitputting van grondstoffen	Investeren in bedrijven die bijdragen aan uitput- ting van grondstoffen	Cosmetica: Luchtvervuiling bij de productie als gevolg van gebruik drijfgassen en oplosmiddelen en gebruik olie als grondstof	Groothandels in bouwma- terialen: Milieuproblemen (o.a. uitstoot van broei- kasgassen, ontbossing en landgebruik) als gevolg van de winning van grondstof- fen (o.a. delfstoffen, hout) en de productie van bouwmaterialen (o.a. staal)
Aantasting dierenwelzijn (dons, leer, bont, wol)		Landgebruik in kwetsbare gebieden (o.a. bij winning grondstoffen als olie en agro-commodities)	Watervervuiling en bodemvervuiling als gevolg van gebruik gewasbeschermings- middelen (bij tuinbouw)		Bodemvervuiling als gevolg van agrarische productie (o.a. gebruik van pesticiden, verstoring nutriëntenkring, vermeting), in de toeleveringsketen		Landgebruik in kwetsbare gebieden (o.a. bij productie/winning olie en gas)			Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die betrokken zijn bij misstanden op het gebied van dierenwelzijn	Investeren in bedrijven die betrokken zijn bij misstanden op het gebied van dierenwelzijn	Cosmetica: Ontbossing als gevolg van palmolie-productie (o.a. in Indonesie en Maleisie)	Groothandels in non-food consumentenproducten: Milieuproblemen (o.a. uitstoot van broeikasgas- sen en waterschaarste- en vervuiling) als gevolg van de productie van non-food consumentenproducten (o.a. consumenten elektro- nica en textiel- en kleding)
		Niet juist verwerken van chemisch afval (bij produc- tie van chemicalieën)	Aantasting dieren- welzijn (bij transport, leefomgeving, slachten, fokken/genetica)		Bodemuitputting als gevolg van agrarische productie (o.a. palmolie, soja, suiker, cacao, koffie).		Aantasting dierenwelzijn (als gevolg van groot- schalige olie-lekkages)					Bouwmarkten: Ontbossing als gevolg van de verkoop van niet gecertificeerde houtproducten	Pharmaceutische groot- handels: Milieuproblemen (o.a. uitstoot van broeikas- gassen, water- en bodem- verontreiniging door het gebruik van chemicalien, aantasting dierenwelzijn) als gevolg van de productie van o.a. pharmaceu- tische producten
		Aantasting dierenwelzijn (o.a. bij dierproeven voor testen van producten)	Landgebruik in kwetsbare gebieden (o.a. bij ontbos- sing als gevolg van soja- productie t.b.v. diervoeder)		Aantasting dierenwelzijn (in de gehele keten)							Verkopers van partijgoede- ren: Verkoop van goederen met grote milieurisico's (o.a. ontbossing, lucht- en bodemvervuiling) in de productieketen	
		Milieurisico's tijdens transport van gevaarlijke goederen (chemicaliën, solvents, etc).	Afname biodiversiteit (en toename CO ₂ -uitstoot) als gevolg van afgraven veen (in Baltische staten)		Uitputting wilde visbestanden							Juweliers: Milieuveront- reiniging als gevolg van gebruik van chemica- liën bij de winning van edelmetalen (o.a. goud)	
					Voedselverspilling (in de hele keten t/m de consument)								

Arbeid

TEXTIEL & KLEDING	BOUW	CHEMIE	LAND & TUINBOUW	ELEKTRONICA	VOEDINGS-MIDDELEN	HOUT & PAPIER	OLIE & GAS	METAAL	ENERGIE	FINANCIËLE SECTOR: BANKEN	FINANCIËLE SECTOR: PENSIOEN	DETAILHANDEL	GROOTHANDEL
Ongezonde werkomstandigheden bij de katoen- en textielproductie (blootstelling aan pesticiden bij katoenteelt en chemicaliën/zandstralen bij textielproductie)	Ongezonde en onveilige werkomstandigheden tijdens bouw werkzaamheden (binnen Nederland)	Ongezonde werkomstandigheden bij de productie (blootstelling aan giftige chemicaliën, stof, etc.)	Ongezonde (o.a. fysieke belasting en gevolgen van gebruik pesticiden) en onveilige werkomstandigheden, in de landbouw/veeteelt (mest) en tuinbouw (werkomstandigheden)	Onveilige werkomstandigheden (persoonlijke veiligheid zoals dodelijke ongevallen, kneuzingen, etc) o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Ongezonde en onveilige werkomstandigheden bij leveranciers, bij de productie en verwerking van grondstoffen (o.a. als gevolg van pesticidegebruik)	Ongezonde werkomstandigheden bij papierproductie (o.a. blootstelling aan chemicaliën als chloor)	Ongezonde werkomstandigheden bij de productie/winning en raffinage van olie (blootstelling aan chemicaliën, stof, etc.)	Ongezonde werkomstandigheden bij de winning van metalen (o.a. ademhalingsziekten)	Onveilige werkomstandigheden bij energieproductie (persoonlijke veiligheid, bijv. werken met hoog- en laagspanning) o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van arbeidsvoorwaarden (beloning, werktijden, voorzieningen)	Investeren in bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van arbeidsvoorwaarden (beloning, werktijden, voorzieningen)	Speelgoed: Arbeidsomstandigheden (overuren, kinderarbeid) tijdens de productie van speelgoed	Groothandel in juweliersartikelen: Ongezonde en onveilige arbeidsomstandigheden bij de delving van edelmetalen (o.a. goud) en diamanten in o.a. Zuid-Afrika
Onveilige werkomstandigheden bij de textielproductie (brandveiligheid, nooduitgangen, bouwkwaliiteit)	Schending van de arbeidsvoorwaarden omtrent beloning en werkuren (bij o.a. inzet buitenlandse werknemers, in binnen- en buitenland)	Onveilige werkomstandigheden (persoonlijke veiligheid zoals dodelijke ongevallen, kneuzingen) o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (o.a. bloemeteelt in buitenland bijv. Kenia en Ethiopie)	Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (bij productie van elektronica in het buitenland o.a. China)	Ongezonde en onveilige werkomstandigheden bij de productie van voedingsmiddelen (in het buitenland)	Onveilige werkomstandigheden bij houtkap, -bewerking en papierproductie (o.a. gebruik machines bij houtkap en productie)	Onveilige werkomstandigheden (persoonlijke veiligheid zoals dodelijke ongevallen, kneuzingen, etc.) o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Onveilige werkomstandigheden (persoonlijke veiligheid zoals dodelijke ongevallen, kneuzingen, etc.) bij de winning van metalen	Onveilige werkomstandigheden bij energieproductie (procesveiligheid), o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van vakbondsrechten en recht op vereniging	Investeren in bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van vakbondsrechten en recht op vereniging	Juweliers: Ongezonde en onveilige arbeidsomstandigheden bij de delving van edelmetalen (o.a. goud) en diamanten in o.a. Zuid-Afrika	Groothandels in natuursteen: Onveilige en ongezonde arbeidsomstandigheden bij de winning van natuursteen (in o.a. India en China)
Lage lonen bij de katoen- en textielproductie	Schending arbeidsomstandigheden in de keten als gevolg van winning graniet/natuursteen/ staal (kinderarbeid / gedwongen arbeid)	Onveilige werkomstandigheden (procesveiligheid, beïnvloed door onderhoud, juiste opslag chemicaliën, etc.) o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Schending vrouwenrechten (o.a. recht op gelijke beloning en seksuele intimidatie op de werkvloer bij bloemeteelt in buitenland, bijv. Kenia en Ethiopie)	Gedwongen / migranten arbeid (bij productie van elektronica in het buitenland, o.a. Indonesische arbeiders in China)	Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (in hele productieketen)	Schending van de arbeidsvoorwaarden omtrent beloning en werkuren (bij houtkap)	Onveilige werkomstandigheden (procesveiligheid, beïnvloed door achterstallig onderhoud, onjuiste opslag chemicaliën, etc.) o.a. als gevolg van (niet) handelen of onvoldoende preventie	Onveilige werkomstandigheden (persoonlijke veiligheid zoals dodelijke ongevallen, kneuzingen, etc.) bij de productie en bewerking van metaal	Onveilige en ongezonde werkomstandigheden bij productie van steenkool en biobrandstoffen (o.a. stoflufen, fysiek zware arbeid)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van veiligheid en gezondheid	Investeren in bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van veiligheid en gezondheid	Bouwmarkten: Onveilige en ongezonde arbeidsomstandigheden bij de winning van natuursteen (in o.a. India en China)	Handelaren agro-commodities: Arbeidsrisico's (o.a. kinderarbeid, schending vrouwenrechten) bij de productie van agro-commodities (o.a. palmolie, soja, cacao, bloemen)
Excessieve werkuren bij de textielproductie (o.a. China, Bangladesh, India, Pakistan)	Gedwongen arbeid (o.a. bij bouwprojecten in Midden Oosten)	Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (ook bij toeleveranciers)	Onderbetaling (land/ tuinbouw en bloemeteelt in binnen- en buitenland)	Lage lonen / onderbetaling (bij productie van elektronica in het buitenland o.a. China)	Schending vrouwenrechten (o.a. recht op gelijke beloning en seksuele intimidatie op de werkvloer) bij de productie en verwerking van grondstoffen (o.a. koffie, cacao, palmolie)		Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (o.a. bij de winning van olie in het buitenland)	Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (bij de winning van metalen)	Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging (o.a. bij de winning/productie van steenkool in buitenland o.a. Colombia)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van kinderarbeid	Investeren in bedrijven die zich niet houden aan internationale standaarden op het gebied van kinderarbeid	Verkopers van partijgoederen: Verkoop van goederen met arbeidsrisico's in de keten (o.a. blootstelling aan schadelijke chemicaliën, excessieve overuren, kinderarbeid en schending van vrouwenrechten)	Groothandels in grafische benodigdheden: Arbeidsrisico's (o.a. onveilige en ongezonde werkomstandigheden) bij de productie van grafische benodigdheden (o.a. papier, inkt)
Schending van de vrouwenrechten bij de textielproductie (o.a. Sumangali/ gebonden arbeid)			Kinderarbeid bij de teelt van bloemen in het buitenland (o.a. Ecuador)	Kinderarbeid (o.a. mijnbouw / verwerking van e-Waste in o.a. China)	Lage lonen bij de productie en verwerking van grondstoffen (o.a. koffie, cacao, palmolie)			Schending vrouwenrechten (o.a. recht op gelijke beloning en gelijke arbeidsomstandigheden) bij de winning van metalen	Schending van vrouwenrechten bij de productie van biofuels (zoals palmolie en soja)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die vrouwenrechten niet respecteren (gelijke beloning en arbeidsomstandigheden, ongelijke toegang vrouwen tot financiële diensten)	Investeren in bedrijven die vrouwenrechten niet respecteren (gelijke beloning en arbeidsomstandigheden, ongelijke toegang vrouwen tot financiële diensten)	Elektronica: Arbeidsomstandigheden bij de productie van elektronica in het buitenland, zoals onderbetaling en gedwongen arbeid (o.a. China)	Groothandels in bouwmaterialen: Arbeidsrisico's (o.a. onveilige en ongezonde werkomstandigheden en schending van arbeidsvoorwaarden) bij de productie van bouwmaterialen (o.a. staal) en de winning van grondstoffen (o.a. delstoffen, hout)
Schending van vakbondsrechten en recht op vereniging bij de katoen- en textielproductie				Excessieve overuren (bij productie van elektronica in het buitenland)	Kinderarbeid bij de productie van agrarische grondstoffen (o.a. koffie, cacao, palmolie)			Lage lonen bij de winning van metalen (o.a. mijnbouw in China, India, Brazilië)	Kinderarbeid bij de winning/productie van steenkool in buitenland (o.a. Colombia)				Groothandels in non-food consumentenproducten: Arbeidsrisico's (o.a. blootstelling aan schadelijke chemicaliën, excessieve overuren, kinderarbeid en schending van vrouwenrechten) als gevolg van de productie van non-food consumentenproducten (o.a. consumenten elektronica en textiel- en kleding)
Kinderarbeid bij productie van katoen (in o.a. Turkije), textiel en schoenen (o.a. bij leerlooierijen in Bangladesh)				Schending van vrouwenrechten (o.a. recht op gelijke beloning en gelijke arbeidsomstandigheden) bij productie van elektronica in het buitenland	Excessief aantal overuren bij de productie van agrarische producten/ grondstoffen (o.a. koffie, cacao, palmolie)			Kinderarbeid bij de winning van metalen (o.a. ijzererts in China, India, Brazilië; kolen in Zuid-Afrika en Colombia)					
					Gedwongen arbeid bij de productie van agrarische producten/ grondstoffen (o.a. soja, palmolie)			Excessief aantal overuren bij de winning van metalen (o.a. mijnbouw in China, India, Brazilië)					
								Gedwongen arbeid bij de winning van metalen (o.a. mijnbouw in China, India, Brazilië)					

Mensenrechten

TEXTIEL & KLEDING	BOUW	CHEMIE	LAND & TUINBOUW	ELEKTRONICA	VOEDINGS-MIDDELEN	HOUT & PAPIER	OLIE & GAS	METAAL	ENERGIE	FINANCIËLE SECTOR: BANKEN	FINANCIËLE SECTOR: PENSIOEN	DETAILHANDEL	GROOTHANDEL
Schade aan de volksgezondheid als gevolg van chemicaliën in kleding (productveiligheid)	Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (als gevolg van houtproductie en winning van metaalerts en natuursteen)	Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (in de omgeving van fabrieken, in binnen- en buitenland)	Ontnemen recht op schoon water en gezonde leefomgeving (bloementeelt in buitenland)	Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (in de omgeving van mijnbouw activiteiten)	Schade aan volksgezondheid als gevolg van consumptie, als gevolg van productiemethoden (antibiotica in vlees)	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (water, voor houtproductie)	Ontnemen (recht op) schone, veilige en gezonde leefomgeving (in de omgeving van productie-faciliteiten) als gevolg van olieproductie	Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (in de omgeving van mijnbouw activiteiten)	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (steenkool, gas, uranium) in land van oorsprong. (O.a. Colombia en Zuid-Afrika)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die civiele en politieke rechten schenden	Investeren in bedrijven die civiele en politieke rechten schenden	Juweliers: Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (in de omgeving van mijnbouw activiteiten van o.a. goud)	Natuursteen groothandels: Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving, bij de winning van natuursteen
Verontreiniging van de leefomgeving als gevolg van de katoen- (o.a. excessief water- en pesticide-gebruik) en textielproductie (vervuiling grond- en oppervlaktewater als gevolg van gebruik chemicaliën)	Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van houtkap en winning van staal en natuursteen)	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (o.a. olie, gas, mineralen) in land van oorsprong	Schade aan volksgezondheid als gevolg van consumptie (o.a. antibiotica in vlees / pesticiden op groente en fruit)	Landroof / niet respecteren landrechten (mijnbouw van metalen in o.a. China)	Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van uitbreiding landbouw-areaal voor productie agrarische grondstoffen)	Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van houtkap)	Ontnemen (recht op) schone, veilige en gezonde leefomgeving als gevolg van gasproductie, o.a. aardbevingen	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (metalen, mineralen) in land van oorsprong, o.a. tin, kobalt, platina	Uitputting natuurlijke hulpbronnen, zoals (zeldzame) metalen voor windmolens, slimme meters en kabels (netten) in land van oorsprong (o.a. China)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die economische, sociale en culturele rechten schenden	Investeren in bedrijven die economische, sociale en culturele rechten schenden	Juweliers:Financieren van conflicten als gevolg van winning edelmetalen (o.a. goud in Oeganda) en diamanten	Groothandels in juweliersartikelen: Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (in de omgeving van mijnbouw activiteiten voor de winning van edelmetalen, o.a. goud)
Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van katoenproductie)	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (cement, metaalerts, natuursteen) in land van oorsprong	Impact op menselijke gezondheid van chemicaliën en chemische producten (o.a. als gevolg van gebruik van nanotechnologie)	Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van o.a. sojaproductie t.b.v. diervoeder)	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (plastics, fossiele brandstoffen, zeldzame metalen) in land van oorsprong			Uitputting natuurlijke hulpbronnen (olie, gas) in land van oorsprong	Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van mijnbouw activiteiten bij o.a. winning kobalt, tin, platina)	Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van landgebruik t.b.v. steenkool productie en biomassa)	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die collectieve rechten schenden	Investeren in bedrijven die collectieve rechten schenden	Bouwmakten: Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving, bij de winning van natuursteen	Groothandels in juweliersartikelen: Financieren van conflicten als gevolg van winning edelmetalen (o.a. goud in Oeganda) en diamanten
		Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van winning grondstoffen, en van landgebruik voor fabrieken)	Uitputting natuurlijke hulpbronnen (fosfaat) in land van oorsprong o.a. China en Marokko	Financieren van conflicten als gevolg van winning conflict mineralen (o.a. Congo)			Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van landgebruik voor productie faciliteiten)	Financieren van conflicten als gevolg van winning conflict mineralen (o.a. Congo)	Ontnemen recht op schone, veilige en gezonde leefomgeving (omwonenden) als gevolg van steenkool productie in o.a. Colombia	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die investeren in controversiële wapenproductie	Investeren in bedrijven die investeren in controversiële wapenproductie	Non-food consumentenproducten: Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van katoenproductie voor textiel- en kleding) en financieren van conflicten als gevolg van winning conflict mineralen t.b.v. consumenten elektronica	Handelaren agro-commodities: Mensenrechten risico's bij de productie van agro-commodities (o.a. landroof / niet respecteren landrechten als gevolg van uitbreiding landbouw areaal)
										Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die landroof plegen	Investeren in bedrijven die landroof plegen		Groothandels in bouwmaterialen: Uitputting natuurlijke hulpbronnen (cement, metaalerts, natuursteen, water voor houtproductie) in land van oorsprong
										Leveren van misleidende en intransparante financiële producten/diensten aan consumenten			Groothandels in non-food consumentenproducten: Landroof / niet respecteren landrechten (als gevolg van katoenproductie voor textiel- en kleding) en financieren van conflicten als gevolg van winning conflict mineralen t.b.v. consumenten elektronica
													Pharmaceutische groothandels: Impact op menselijke gezondheid van chemicaliën en chemische producten

Corruptie

TEXTIEL & KLEDING	BOUW	CHEMIE	LAND & TUINBOUW	ELEKTRONICA	VOEDINGS-MIDDELEN	HOUT & PAPIER	OLIE & GAS	METAAL	ENERGIE	FINANCIËLE SECTOR: BANKEN	FINANCIËLE SECTOR: PENSIOEN	DETAILHANDEL	GROOTHANDEL
Omkoop en corruptie bij het onrechtmatig verkrijgen van vergunningen voor textiel- fabrieken (o.a. Bangladesh), vervalste documenten m.b.t. arbeidsstatistieken (uren en lonen, China)	Corruptie, omkoop en anti-competitief gedrag (o.a. bij grotere contracten/ aanbestedingen en verkrijgen van vergunningen), in buitenland	Corruptie en omkoop (o.a. bij grotere bulk contracten), in het buitenland	Schijnconstructies bij de inzet van buitenlandse werknemers in Nederland (o.a. ontduiken tewerkstellings-vergunningplicht)	Corruptie en omkoop (o.a. bij grotere contracten in de healthcare); in het buitenland	Corruptie en omkoop (o.a. van officials voor verkrijgen landrechten) bij de productie van agrarische grondstoffen	Corruptie en omkoop (bij verkrijgen houtconcessies) in het buitenland	Corruptie en omkoop, (o.a. bij verkrijgen concessies olie- en gaswinning en andere contracten)	Corruptie en omkoop (o.a. bij metaal winning)	Corruptie en omkoop (o.a. bij grotere contracten), in het buitenland	Leveren van financiële producten/diensten aan bedrijven die zich schuldig maken aan corruptie	Investeren in bedrijven die zich schuldig maken aan corruptie	Bouwmarkten: Fraude en corruptie met keurmerken, bij de in- en verkoop van FSC hout.	Handelaren in agro-commodities: Fraude en corruptie met keurmerken (o.a. UTZ, RTRS, RSPO)
						Fraude en corruptie t.a.v. integriteit met certificaten (FSC), in het buitenland	Maken prijsafspraken (anti-competitief gedrag), in het buitenland			Maken prijsafspraken (anti-competitief gedrag), in het buitenland	Maken prijsafspraken (anti-competitief gedrag), in het buitenland		Groothandels in bouwmaterialen: Fraude en corruptie met keurmerken (o.a. FSC hout)
													Groothandels in grafische benodigdheden: Fraude en corruptie met keurmerken (o.a. bij papier)

Belastingen

TEXTIEL & KLEDING	BOUW	CHEMIE	LAND & TUINBOUW	ELEKTRONICA	VOEDINGS-MIDDELEN	HOUT & PAPIER	OLIE & GAS	METAAL	ENERGIE	FINANCIËLE SECTOR: BANKEN	FINANCIËLE SECTOR: PENSIOEN	DETAILHANDEL	GROOTHANDEL
Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.	Belastingontwijking betreft tax planning (legale optimalisatie van de totale belastingdruk van een onderneming met vestigingen in meerdere landen) waardoor de onderneming in een deel van de vestigingslanden minder belasting betaalt over bedrijfswinsten en kapitaalinkomen dan wat de belastingwetgeving (letter én geest van de wet) van die (ontwikkelings) landen beoogt.

MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES DIE HEBBEN DEELGENOMEN AAN HET ONDERZOEK

- ActionAid
- Amnesty
- BMO
- Both ENDS
- CNV
- College voor de Rechten van de Mens
- Cordaid
- De Groene Zaak
- Dierenbescherming
- Fairwork
- FNV
- Greenpeace
- Hivos
- ICCO
- IKV Pax Christi
- IUCN
- Landelijke India Werkgroep
- Milieudefensie
- MVO Nederland
- OxfamNovib
- Saxion Hogeschool
- Solidaridad
- SOMO
- Stop Kinderarbeid
- Tax Justice
- TU Delft
- Uni Maastricht
- VBDO
- WO=MEN
- WSPA

GEBRUIKTE BRONNEN (ALGEMEEN)

1. MVO loont: <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/notas/2013/06/28/beleidsbrief-maatschappelijk-verantwoord-ondernemen-loont/visie-mvo-versie-280613-def.pdf>
2. OESO richtlijnen voor multinationale ondernemingen (OESO): http://www.oesorichtlijnen.nl/sites/www.oesorichtlijnen.nl/files/oeso-richtlijnen_versie_2011_nederlandse_vertaling_2.pdf
3. UN Guiding Principles on Human Rights (UN): http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf
4. <http://ilo.org/global/standards/introduction-to-international-labour-standards/lang-en/index.htm>
5. *IMVO Convenanten* (SER, 2014): http://www.ser.nl/~media/db_adviezen/2010_2019/2014/imvo-convenanten.ashx
6. *IMVO Convenanten* (SER, 2014): http://www.ser.nl/~media/db_adviezen/2010_2019/2014/imvo-convenanten.ashx
7. MVO Risico checker (MVO Nederland): <http://www.mvorisicochecker.nl/nl>
8. SBI indeling versie 2013 (CBS): <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/2183EAC5-3F8C-4889-BC54-DD8F89C131A5/0/sbi2008versie2013.pdf>
9. Biotische grondstoffen: The 2050 criteria, WWF, 2012. Gebruik fossiele brandstoffen: Tracking Industrial Energy Efficiency and CO2 Emissions, IEA, 2007. Gebruik metalen (o.a. Euromines, <http://www.euromines.org/mineral>), gebruik bouw en industriële mineralen (o.a. European Minerals Foundation).
10. Education Index (UNDP, 2012), Child labour Index (Maplecroft, 2013), Employed working poor (Global wage report, ILO, 2013), Corruption Perception Index (Transparency international, 2013), Human Rights Risk Atlas (Maplecroft, 2013).
11. CBS statline (CBS): <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=81156NED&D1=0-10,19-21&D2=0,2,5,125,128,136,153,160,184,212,232,242,266,282&D3=I&HD=110825-0940&HDR=T&STB=G1,G2>
12. Geraadpleegde grondslagen: Algemeen: Rio Declaration on Environment and Development Johannesburg Declaration on Sustainable Development, UN Global Compact, CERES Principles, ISO 26000, IFC Performance Standards, GRI G4 guidelines. Milieu: UNECE Water Convention, Alliance for Water Stewardship (AWS) Standard, UN Convention on Biological Diversity, UN Framework Convention on Climate Change, UN Forest Principles, FAO - Voluntary Guidelines on Planted Forests, UN Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their disposal. Arbeid: ILO Labour Standards, Ethical Trading Initiative - Base code, Amnesty Human Rights Principles for Companies, Business Social Compliance Initiative - Code of Conduct. Mensenrechten: International Bill of Human Rights (Universal Declaration of Human Rights and its main instruments: International Covenant on Civil and Political Rights and International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), UN guiding principles on business and human rights, UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, UN Convention on the Rights of the Child, UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UN Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, FAO - Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests. Corruptie: OESO richtlijn Corruptiebestrijding, OESO richtlijn Mededinging.
13. The Arc of Human Rights Priorities (Danish Institute for Human Rights, 2011): <http://www.business-humanrights.org/media/documents/arc-human-rights-priorities-9-mar-2011.pdf>
14. UN Guiding Principles on Human Rights (UN), pagina 14, artikel 13: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf
15. UN Guiding Principles on Human Rights (UN), pagina 1: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf
16. UN Guiding Principles on Human Rights (UN), pagina 13, artikel 11: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf
17. Daley and Park 2013, The Gender and Equity Implications of Land-Related Investments)
18. Anseeuw et al 2012 Land rights and the rush for land: findings of the Global Commercial Pressures on Land Research Project, 2012). De Land Matrix data 2014 www.landmatrix.org documenteerde ruim 1000 deals en ruim 35 mln ha in de afgelopen 10 jaar

19. IPCC report (IPCC, 2014): <http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg3/>
20. Biofuel production technologies: status, prospects and implications, for trade and development (UNCTAD, 2008): http://unctad.org/en/docs/ditcted200710_en.pdf
21. <http://www.actionaid.org/nl/nederland/publications/actionaid-analyse-en-reactie-eu-rapport-biobrandstoffen>
http://www.actionaid.org/sites/files/actionaid/actionaid_expose_on_biofuels_may_2013_final.pdf
22. TEEB for Business: The Netherlands, KPMG, 2012
23. http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/topics_ext_content/ifc_external_corporate_site/ifc+sustainability/publications/publications_handbook_agrosupplychains
24. TEEB for Business: The Netherlands, KPMG, 2012.
25. Wake up before it's too late (UNCTAD, 2013): http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ditcted2012d3_en.pdf
26. Grip op grondstoffen (KPMG, 2014): <http://www.kpmg.com/NL/nl/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/PDF/Sustainability/Grip-op-grondstoffen.pdf>
27. <http://www.ifpri.org/sites/default/files/pubs/pubs/otherpubs/agdiversesach02.pdf>
<https://docs.gatesfoundation.org/Documents/gender-value-chain-guide.pdf>
<http://fsg.afre.msu.edu/polsyn/No40.htm>
28. G. Schoneveld (2013) The Governance of Large-Scale Farmland Investments in Sub-Saharan Africa : A Comparative Analysis of the Challenges for Sustainability <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/282738>
29. <https://milieudefensie.nl/tinmijnbouw/wat-is-eraan-de-hand>
30. <http://aluminium-stewardship.org/about-asi/aluminium-and-sustainability/>
31. <http://www.actionaid.org/nl/nederland/dit-doen-wij/eerlijke-mijnbouw/koper-en-coltan-uit-congo>
32. Zie bijvoorbeeld de Human Rights Risk atlas van Maplecroft.
33. <http://www.eicc.info/initiatives.shtml>
34. Countries at risk, violations of trade unions rights (ITUC, 2013): http://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/survey_ra_2013_eng_final.pdf
35. Ingevulde vragenlijsten MVO SRA
36. The role of women in Agriculture (FAO, 2011): <http://www.fao.org/docrep/013/am307e/am307e00.pdf>
37. <http://www.unepfi.org/humanrightstoolkit/mining.php>
38. Gender Aspects in the Latin American Garment (SOMO, 2011): http://somo.nl/publications-en/Publication_3677/at_download/fullfile
39. Verslag sector inloopdag Voedingsmiddelen (KPMG, 2014).
40. Captured by Cotton (SOMO, 2011): http://somo.nl/publications-nl/Publication_3673-nl
41. http://www.inspectieszw.nl/Images/Jaarverslag-2012-Inspectie-SZW_tcm335-341751.pdf
42. Duurzaam geproduceerd hout op de Nederlandse markt (Probos, 2011): http://www.probos.nl/images/pdf/rapporten/Rap2013_Duurzaam_geproduceerd_hout_op_de_Nederlandsemarkt_in_2011.pdf
43. Verslagen sector inloopdagen Voedingsmiddelen en Textiel (KPMG, 2014).
44. OESO Richtlijnen, pagina 35 (OESO, 2011): http://www.oesorichtlijnen.nl/sites/www.oesorichtlijnen.nl/files/oeso-richtlijnen_versie_2011_nederlandse_vertaling_2.pdf
45. OECD (2013), Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264202719-en>
46. <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/08/30/kabinetsreactie-op-seo-rapport-overige-financieel-instellingen-en-ibfd-rapport-ontwikkelingslanden/kabinetsreactie-op-seo-rapport-overige-financieel-instellingen-en-ibfd-rapport-ontwikkelingslanden.pdf>
47. Uit de schaduw van het bankwezen (SEO, 2013): http://www.seo.nl/uploads/media/2013-31_Uit_de_schaduw_van_het_bankwezen_01.pdf
48. Netherlands; A tax haven? (SOMO, 2006): http://somo.nl/publications-nl/Publication_1397-nl/at_download/fullfile
49. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=81156NED&D1=0,4-5&D2=142&D3=I&HDR=G2,G1&STB=T&VW=T>
50. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=81589NED&D1=0&D2=504&D3=4&VW=T>
51. <http://www.cobouw.nl/cobouw50>
52. www.overijssel.nl/publish/pages/133434/brancheschets_bouw_2012.pdf
53. http://www.ce.nl/publicatie/milieu-impact_van_betongebruik_in_de_nederlandse_bouw/1374
54. http://www.probos.nl/images/pdf/rapporten/Rap2013_Duurzaam_geproduceerd_hout_op_de_Nederlandsemarkt_in_2011.pdf
55. <http://www.bouwendnederland.nl/speerpunten/veiligwerken>
56. http://www.flexnieuws.nl/2012/05/22/inspectie-szw-arbeidsmarkt-fraude-in-de-uitzendbranche-bouw-en-schoonmaak/#.U5lan3J_tps
57. http://www.frvbouw.nl/nieuws/Pages/FNV_Bouw_uitbuiting_werknemers_A4_aangepakt_2916.aspx
58. <http://www.bouwendnederland.nl/speerpunten/veiligwerken>
59. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
60. http://www.ser.nl/~media/files/internet/publicaties/overige/2010_2019/2013/energieakkoord-duurzame-groei/energieakkoord-duurzame-groei.ashx
61. http://www.mvonederland.nl/sites/default/files/geheel_ondertekende_deal_30.pdf
62. <http://www.skao.nl/>
63. KPMG (2014) toelichting sector bij MVO SRA
64. <http://duurzaamngww.nl/>
65. <http://www.stroomversnelling.net/over-stroomversnelling/>
66. <http://www.bouwendnederland.nl/nieuws/712560/actie-vng-met-bnl-%C3%A2kleur-uw-gemeente-groen-%C3%A2-15-miljoen-euro-beschikbaar-voor-gemeenten>
67. www.milieufederatie.nl/handlers/i.aspx?id=1002
68. <http://www.platformconstructieveveiligheid.nl/>
69. <http://www.bouwendnederland.nl/download.php?itemID=4965>
70. <http://www.bouwendnederland.nl/publicaties/32047/werk-in-uitvoering-maatschappelijk-verantwoord-ondernemen-in-de-bouw>
71. <http://www.bouwendnederland.nl/publicaties/4954/duurzaam-aanbieden-en-inkopen-in-de-praktijk>
72. <http://www.amnesty.org/en/library/asset/MDE22/010/2013/en/ca15040d-290e-4292-8616-d7f845beed7e/mde220102013en.pdf>
73. http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/qatar0612webwcover_0.pdf
74. <http://www.rtlnieuws.nl/sites/default/files/content/documents/2014/06/07/Investeringen%20Nederlandse%20FI%27s%20in%20bouwbedrijven%20Qatar%20FNV%20140605.pdf>
75. http://www.vno-ncw.nl/Publicaties/Forum/Pages/Hete_hangijzers_rond_WK_in_Qatar_18859.aspx#.U56ouZR_tpt
76. <http://www.bwint.org/default.asp?index=106>
77. <http://www.bwint.org/default.asp?Index=4638&Language=EN>
78. Financieel Dagblad, 14 juni 2014
79. http://www.cementenbeton.nl/component/docman/doc_download/472-brochure-cement-beton-co2
80. http://www.ce.nl/publicatie/milieu-impact_van_betongebruik_in_de_nederlandse_bouw/1374
81. http://www.ce.nl/publicatie/milieu-impact_van_betongebruik_in_de_nederlandse_bouw/1374
82. http://www.mvonederland.nl/dossier/2/18/dossier_description/4427
83. http://www.mvonederland.nl/sites/default/files/geheel_ondertekende_deal_30.pdf
84. http://www.ce.nl/publicatie/milieu-impact_van_betongebruik_in_de_nederlandse_bouw/1374
85. http://www.cementenbeton.nl/component/docman/doc_download/472-brochure-cement-beton-co2
86. www.overijssel.nl/publish/pages/133434/brancheschets_bouw_2012.pdf
87. http://www.onderzoeksraad.nl/uploads/fm/Veiligheid%20in%20perspectief/OVV_Veiligheid%20in%20perspectief_web.pdf
88. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/10/10/arbeidsomstandigheden-in-de-bouw-sectorrapportage-2011.html>
89. http://www.onderzoeksraad.nl/uploads/fm/Veiligheid%20in%20perspectief/OVV_Veiligheid%20in%20perspectief_web.pdf

90. <http://www.bouwendnederland.nl/speerpunten/veilig-werken>
91. <http://www.bouwendnederland.nl/praktijk informatie/wet-en-regelgeving-arbeidsomstandigheden>
92. <http://www.bouwendnederland.nl/publicaties/31321/leidraad-vg-verplichtingen>
93. <http://www.vca.nl/home/homepage.aspx>
94. <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bouwregelgeving/bouwvoorschriften>
95. http://www.inspectieszw.nl/Images/Jaarverslag-2013-Inspectie-Sociale-Zaken-en-Werkgelegenheid_tcm335-350978.pdf
96. http://www.inspectieszw.nl/Images/Jaarverslag-2013-Inspectie-Sociale-Zaken-en-Werkgelegenheid_tcm335-350978.pdf
97. http://www.onderzoeksraad.nl/uploads/fm/Veiligheid%20in%20perspectief/OVV_Veiligheid%20in%20perspectief_web.pdf
98. <http://www.lente-akkoord.nl/wp-content/uploads/2009/04/Convenant-Energiebesparing-in-nieuwbouw.pdf>
99. <http://www.lente-akkoord.nl/wp-content/uploads/2013/01/convenant-herijkt-lente-akkoord-28-juni-2012.pdf>
100. <http://www.bewustmethout.nl/deelnemers>
101. http://www.probos.nl/images/pdf/rapporten/Rap2013_Duurzaam_geproduceerd_hout_op_de_Nederlandsemarkt_in_2011.pdf
102. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
103. <http://www.vnci.nl/over-vnci/>
104. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
105. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
106. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
107. <http://www.tweedekamer.nl/downloads/document/index.jsp?id=a123b410-9008-4dc3-af74-a08672121fcf&title=KPMG-rapport>
108. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
109. <http://www.corbey.nl/adviezen/chemie/duurzame-biomassa-in-de-chemiesector/>
110. VNCI - Responsible Care Rapport 2012
111. <http://www.vbdo.nl/files/download/1299/Verslag%20VNCI%20stakeholderdialoog%202013.pdf>
112. KPMG (2014) analyse resultaten vragenlijsten per sector
113. VNCI - Responsible Care Rapport 2012; http://www.dsm.com/content/dam/dsm/cworld/en_US/documents/dsm-supplier-code-of-conduct.pdf
114. <http://s01.static-shell.com/content/dam/shell/static/products-services/downloads/suppliers/supplier-principles.pdf>
115. <http://www.business-humanrights.org/FreedomOfAssociationPortal/Sector/Chemical>
116. o.a. Butterworth, A. Clegg, I. Bass, C. (2012) Untangled – Marine debris: a global picture of the impact on animal welfare and of animal-focused solutions).
117. VNCI - Responsible Care Rapport 2012
118. http://www.inspectieszw.nl/Images/Sectorrapportage-Aardolie-Chemie-Farmacie-Kunststof-en-Rubber_tcm335-334605.pdf
119. http://www.inspectieszw.nl/Images/Sectorrapportage-Aardolie-Chemie-Farmacie-Kunststof-en-Rubber_tcm335-334605.pdf
120. <http://www.mvoindeagribusiness.nl/page/1253/palmolie.html>
121. <http://www.amnesty.nl/nieuwsportaal/nieuws/banken-doen-te-weinig-tegen-landroof>
122. <https://www.milieudefensie.nl/biomassa/landroof>
123. <http://www.corbey.nl/adviezen/chemie/duurzame-biomassa-in-de-chemiesector/>
124. VNCI - Responsible Care Rapport 2012
125. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
126. VNCI - Responsible Care Rapport 2012
127. http://www.vnci.nl/Content/Files/file/Duurzaamheidsrapport/Duurzaamheidsrapport_juni_2014.pdf
128. KPMG (2014) Verslag inloopdag chemie
129. <http://www.vnci.nl/duurzaamheidsrapport>
130. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/jaarplannen/2014/05/12/transparantiebenchmark-2013-de-kristal-2013.html>
131. <http://www.solidaridad.nl/Goud>
132. Global Report on Artisanal and Small-scale mining, page 22
133. KPMG (2014) Verslag inloopdag detailhandel
134. http://somo.nl/publications-nl/Publication_2811-nl
135. KPMG (2014) Verslag inloopdag detailhandel
136. <http://www.fgz.nl/websites/fgz/files/Edelmetaal/Artikel%20Solidaridad%20EM5-2013.pdf>
137. http://www.mvonederland.nl/dossier/2/125/dossier_description/8531
138. <http://www.theguardian.com/law/2011/aug/27/disney-factory-sweatshop-suicide-claims>
139. <http://www.ornes.nl/>
140. http://www.mvonederland.nl/dossier/2/125/dossier_description/8534
141. <http://www.fairgold.org/retailpartners>
142. <http://www.ncv-cosmetica.nl/nl/faq/cosmetica-en-palmolie>
143. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
144. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
145. Toelichting sector bij vragenlijst MVO SRA 2014
146. [http://www.inspectieszw.nl/images/achtergronden%20dodelijke%20en%20ernstige%20arbeidsongevallen%20\(op%20basis%20van%20in%202007%20afgesloten%20ongevalsonderzoeken\)_tcm335-312357.pdf](http://www.inspectieszw.nl/images/achtergronden%20dodelijke%20en%20ernstige%20arbeidsongevallen%20(op%20basis%20van%20in%202007%20afgesloten%20ongevalsonderzoeken)_tcm335-312357.pdf)
147. <http://aardgas-in-nederland.nl/de-toekomst-van-aardgas/aardgasreserves-en-verbruik/>
148. http://www.nlog.nl/resources/Publicaties/Gas_in_de_toekomst.pdf
149. <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gaswinning-en-infrastructuur/internationaal-gasbeleid>
150. <https://www.cordaid.org/en/publications/dutch-coal-dialogue-final-report/>
151. <http://bettercoal.org/home.aspx>
152. <http://www.energieactueel.nl/nieuwe-eisen-leiden-tot-sluiting-kolencentrales/>
153. <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/07/03/kamerbrief-energieakkoord-alternatief-voor-de-afspraak-over-kolencentraleskamerbrief-energieakkoord-alternatief-voor-de-afspraak-over-kolencentrales.pdf>
154. http://somo.nl/publications-en/Publication_3971
155. <http://www.sustainable-biomass.org/publicaties/3906>
156. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
157. Toelichting sector bij vragenlijst MVO SRA 2014
158. [http://www.rvo.nl/sites/default/files/2013/09/Rapportage%20Green%20Deal%20Duurzaamheid%20Vaste%20Biomassa%20\(webversie,%20rapportage%201%20-%202012\).pdf](http://www.rvo.nl/sites/default/files/2013/09/Rapportage%20Green%20Deal%20Duurzaamheid%20Vaste%20Biomassa%20(webversie,%20rapportage%201%20-%202012).pdf)
159. KPMG (2014) toelichting sector bij MVO SRA
160. https://www.essent.nl/content/Images/108059_13-3399%20Kolenherkomst%20Nederlandse%20Elektriciteitscentrales%202012.pdf
161. KPMG (2014) Toelichting stakeholders bij MVO SRA
162. [http://www.rvo.nl/sites/default/files/2013/09/Rapportage%20Green%20Deal%20Duurzaamheid%20Vaste%20Biomassa%20\(webversie,%20rapportage%201%20-%202012\).pdf](http://www.rvo.nl/sites/default/files/2013/09/Rapportage%20Green%20Deal%20Duurzaamheid%20Vaste%20Biomassa%20(webversie,%20rapportage%201%20-%202012).pdf)
163. KPMG (2014) toelichting sector bij MVO SRA
164. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70947NED&D1=a&D2=a&D3=12-14&VW=T>
165. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0121-Emissies-naar-lucht-door-de-energievoorziening.html?i=6-122>
166. http://www.somo.nl/publications-nl/Publication_3801-nl
167. <http://www.infomil.nl/onderwerpen/integrale/handboek-eu-lucht-industriele-grote-uitvoering-effecten/>
168. <http://www.infomil.nl/onderwerpen/integrale/handboek-eu-lucht-industriele-grote-uitvoering-effecten/>
169. <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2008/06/26/overheid-en-energiesector-sluiten-convenant-over-uitstoot-so2.html>
170. http://rwsenvironment.eu/publish/pages/89239/kie12-058_terugblik_op_het_nationaal_reductieplan_nmvos_definitief.pdf
171. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0183-Verzuring-en-grootschalige-luchtverontreiniging%3A-emissies.html?i=5-70>
172. https://www.cordaid.org/media/publications/DUTCH_COAL_DIALOGUE_FINAL_RAPPORT_2013.pdf
173. http://www.multiwatch.ch/cm_data/100505_danwatch_cerrejon.pdf
174. Russian coal industry: Environmental and public health impacts and regional development prospects, Ecodefense, 2013
175. <http://www.greenpeace.nl/Global/nederland/report/2010/5/de-wereld-achter-kolenstroom.pdf>

176. http://issuu.com/iwgia/docs/coal_mining_in_kemerovo_oblast_briefing_note_sept
177. http://www.bothends.org/uploaded_files/document/Both_ENDS_Briefing_Paper_A_Burning_Issue.pdf
178. http://www.bothends.org/uploaded_files/uploadlibraryitem/1case_study_South_Africa_updated.pdf
179. http://www.mutiwatch.ch/cm_data/100505_danwatch_cerrejon.pdf
180. http://www.bothends.org/uploaded_files/document/Both_ENDS_Briefing_Paper_A_Burning_Issue.pdf
181. https://www.cordaid.org/media/publications/DUTCH_COAL_DIALOGUE_FINAL_RAPPORT_2013.pdf
182. <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/12/23/minister-ploumen-over-steenkolen-convenant-stap-in-de-goede-richting.html>
183. <http://bettercoal.org/>
184. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
185. KPMG (2014) Toelichting sector en maatschappelijke organisaties bij MVO SRA
186. <http://www.visionair.nl/wetenschap/rapport-hernieuwbare-energie-leidt-tot-schaarste-metalen/>
187. <http://www.groenerekenkamer.nl/1795/windenergie-nederland-de-dodelijke-keerzijde-van-windenergie/>
188. Analyse uitgevoerd, via de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB), door drie Nederlandse grootbanken
189. Zelfevaluatie sector en vragenlijsten maatschappelijke organisaties
190. KPMG (2014) Verslag inloopdag financiële sector
191. o.a. rapportages Oxfam Novib, praktijkonderzoek landverwerving van de Eerlijke Bankwijzer (feb. 2012), International Land Coalition
192. <http://www.banktrack.org/show/news>
193. Farming Money: How European Banks and private finance profit from food speculation and land grabs (2012), <https://www.milieudefensie.nl/nieuws/pers/berichten/nederlandse-banken-en-pensioenfondsen-investeren-miljoenen-in-landroof>
194. www.bothends.org/uploaded_files/document/130222_Report_Suape.pdf
195. ZelfevaluatieBanken
196. KPMG (2014) Verslag inloopdag financiële sector
197. Eerlijke bankwijzer <http://www.eerlijkebankwijzer.nl/overzicht-scores/>, VBDO Profiles 2012: ABP and PFZW http://www.vbdo.nl/files/download/1184/VBDO%20Profile%202012_Pensioenfondsen%20Zorg%20en%20Welzijn.pdf
198. Jaarverslagen ING, Rabobank (2013), ABP (2012), ABP Beursgenoteerde beleggingen 31-12-13, PFZW Transparantielijst (In)directe beleggingen in beursgenoteerde aandelen en (In)directe private beleggingen per 31-12-2013, Eerlijke bankwijzer, Policy brief: MVO en transparantie in de Financiële Sector, Klimaatverandering scores <http://www.eerlijkebankwijzer.nl/overzicht-scores/>, Natuur en Milieu (2013): <http://www.natuurenmilieu.nl/media/518136/beleggingen-pensioenfondsen-in-duurzame-energie-n-m-130502.pdf>
199. International Trade Union Confederation (2013): Countries at risk. http://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/survey_ra_2013_eng_final.pdf
200. ILO (2012), http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_193200/lang-it/index.htm,
201. Good Electronics (2009). Reset. Corporate social responsibility in the global electronics supply chain.
202. Sector policy ING <http://www.ingcb.com/about-ing-cb/environmental-and-social-risk-policies>
Human rights policy Rabobank and ING <https://www.rabobank.com/en/images/Human%20Rights%20Policy.pdf>
www.ingforsomethingbetter.com/humanrights/
Eerlijke bankwijzer <http://www.eerlijkebankwijzer.nl/overzicht-scores/>
203. Duurzaamheids- en jaarverslagen Rabobank, ING, ABP, PFZW
204. http://www.eerlijkebankwijzer.nl/media/14621/praktijkonderzoek_mensenrechten2.pdf
205. Human rights policy Rabobank and ING <https://www.rabobank.com/en/images/Human%20Rights%20Policy.pdf>
www.ingforsomethingbetter.com/humanrights/
Eerlijke bankwijzer <http://www.eerlijkebankwijzer.nl/overzicht-scores/>
VBDO Profiles 2012: ABP and PFZW http://www.vbdo.nl/files/download/1184/VBDO%20Profile%202012_Pensioenfondsen%20Zorg%20en%20Welzijn.pdf
www.vbdo.nl/files/download/.../VBDO%20Profile%202012_ABPPdf
ABP Responsible Investment report 2012 http://www.abp.nl/images/ABP%20Responsible%20Investment%202012_tcm160-160580.pdf
Friends of the Earth (2012): Farming money http://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/Farming_money_FoEE_Jan2012.pdf
<http://nieuwsuur.nl/onderwerp/557768-landroof-gefinancierd-met-nederlands-geld.html>
<http://farmlandgrab.org/post/view/22066-landroof-maleisie-gesponsord-door-nederlandse-banken-en-pensioenfondsen>
206. Zelfevaluatie banken
207. Eerlijke bankwijzer <http://www.eerlijkebankwijzer.nl/overzicht-scores/>
VBDO Profiles 2012: ABP and PFZW http://www.vbdo.nl/files/download/1184/VBDO%20Profile%202012_Pensioenfondsen%20Zorg%20en%20Welzijn.pdf
www.vbdo.nl/files/download/.../VBDO%20Profile%202012_ABPPdf
208. 2012 cijfers CBS, voor een nadere toelichting op de gehanteerde indices zie Hx
209. http://www.nvg.nl/downloads/cms/NVG_Rapport_DuurzaamVoorraad_def_web2.pdf
210. http://www.panda.org/what_we_do/footprint/agriculture/soy/soyreport/
211. <http://www.solidaridad.nl/nieuws/2013/10/30/eerste-soja-bij-gezinsbedrijven-zuid-amerika-rtrs-gecertificeerd>
212. http://www.panda.org/what_we_do/footprint/agriculture/soy/soyreport/
213. http://www.panda.org/what_we_do/footprint/agriculture/soy/impacts/social/
214. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Duurzamepalmolie/tabid/2276/language/en-US/Default.aspx>
215. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Duurzamepalmolie/tabid/2276/language/en-US/Default.aspx>
216. [http://www.rspo.org/file/RSPO_Sustainable_Palm_Oil-The_journey_so_far_\(26.04.2013\).pdf](http://www.rspo.org/file/RSPO_Sustainable_Palm_Oil-The_journey_so_far_(26.04.2013).pdf)
217. <http://www.mvonderland.nl/dossier/2/63/dossier-description/3145>
218. http://www.foe.co.uk/sites/default/files/downloads/palmed_off.pdf
219. http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2012_De_Nederlandse_voetafdruk_500411002_0.pdf
220. http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2012/12/soja-barometer-2012_achtergrondrapport1.pdf
221. http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2012_De_Nederlandse_voetafdruk_500411002_0.pdf
222. http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2012/12/soja-barometer-2012_achtergrondrapport1.pdf
223. http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2012_De_Nederlandse_voetafdruk_500411002_0.pdf
224. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Duurzamepalmolie/tabid/2276/language/en-US/Default.aspx>
225. http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2012_De_Nederlandse_voetafdruk_500411002_0.pdf
226. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Duurzamepalmolie/tabid/2276/language/en-US/Default.aspx>
227. <http://www.idhsustainabletrade.com/>
228. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/70FA5D44-0001-413E-AB7E-E4B9CBF125F6/0/2013monitorduurzameagrogrondstoffen.pdf>
229. <https://zoek.officiëlebezoekingen.nl/stcrt-2012-16777.html>

230. <http://www.nidera.nl/default.aspx?partId=372&CID=522>
231. Zie uitspraak HEU Hof inzake Britta: <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=114386>
232. O.a. Gender Dimensions of Artisanal and Small-Scale Mining: A Rapid Assessment Toolkit, pagina 6). Report commissioned by the World Bank (Gender and Extractive Industries program and Gender Action Plan), Washington, USA, 2012. Available at <http://siteresources.worldbank.org/INTOGMC/Resources/toolkit-web.pdf>
233. CHILD LABOUR IN COCOA FARMING IN CÔTE D'IVOIRE, Global March Against Child Labour, 2013
234. [1] EJF, 2011. The Deadly Chemicals in Cotton. Environmental Justice Foundation in collaboration with Pesticide Action Network UK, London UK; http://www.panda.org/about_our_earth/about_freshwater/freshwater_problems/thirsty_crops/cotton/ [2] EJF The Children behind Our Cotton. 2007 Environmental Justice Foundation, London, UK [3] International Trade Centre (ITC) Women in cotton: Results of a Global Survey. Geneva: ITC, 2011.xii, (Technical paper)
235. GTZ 2009, Leather and Footwear Industry in Vietnam: The Labour Markets and Gender Impact of the Global Economic Slowdown on Value Chains, Sustainability in the leather supply chain. Research for MVO Nederland. June 2013. http://www.mvonederland.nl/sites/default/files/executive_summary_sustainability_in_the_leather_sc_juni_2013.pdf
236. http://www.bsr.org/CSRResources/HumanRights/WomensHealth_Report.pdf
237. <http://www.verantwoordesoja.nl/deelnemers/>
238. Zie bronnenoverzicht in bijlagenrapport
239. Zelfevaluatie sector
240. http://www.vvnh.nl/import_en_exportcijfers
241. http://www.vvnh.nl/system/files/vvnh_rapportage_monitoring_2013_18juni2014.pdf
242. http://www.vvnh.nl/system/files/vvnh_rapportage_monitoring_2012_29mei2013.pdf
243. http://www.vvnh.nl/system/files/Jaarverslag2012_10jun2013.pdf
244. http://www.vvnh.nl/system/files/Jaarverslag2012_10jun2013.pdf
245. <http://www.papierenkarton.nl/papier-recycling>
246. KPMG (2014), Toelichting sector bij MVO SRA
247. <http://vnp.nl/papier-karton/themas/energie/>
248. KPMG (2014), Toelichting sector bij MVO SRA
249. http://www.vvnh.nl/actieplan_bewust_met_hout_2010-2015
250. <http://www.bewustmethout.nl/>
251. http://www.probos.nl/images/pdf/rapporten/Rap2013_Duurzaam_geproduceerd_hout_op_de_Nederlandsemarkt_in_2011.pdf
252. KPMG (2014), Toelichting Probos bij MVO SRA
253. <http://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail.jsp?id=2014D17097&did=2014D17097>
254. <http://www.idhsustainabletrade.com/timber>
255. <http://www.europeansttc.com/>
256. <http://www.fsc.nl/eu-sttc.621.htm>
257. http://www.probos.nl/images/pdf/artikelen/DeHoutsplinter_EuropeanSTTC_Wijma.pdf
258. <https://www.vva.nl/onderwerpen/regels-voor-ondernemers-consumentenartikelen/dossier/hout-importeren/europese-houtverordening>
259. http://ec.europa.eu/environment/forests/timber_regulation.htm
260. <http://www.timberchecker.nl/>
261. http://www.unep.org/pdf/RRALogging_english_scr.pdf
262. <http://www.cmi.no/publications/file/4704-certified-integrity.pdf>
263. <http://www.trouw.nl/tr/nl/4332/Groen/article/detail/3605174/2014/02/28/IKEA-moet-FSC-houtkeurmerk-inleveren.dhtml>
264. <http://www.probos.nl/images/pdf/kerngegevens/kerngegevens2013.pdf>
265. KPMG (2014), Toelichting Probos bij MVO SRA
266. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/70FA5D44-0001-413E-AB7E-E4B9CBF125F6/0/2013monitorduurzameagrogrondstofopen.pdf>
267. http://www.vvnh.nl/system/files/Jaarverslag2012_10jun2013.pdf
268. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37221&D1=0&D2=0,11&D3=I&VVW=T>
269. <http://vnp.nl/papier-karton/themas/energie/>
270. <http://www.papierenkarton.nl/duurzaamzaamheid-mvo/klimaat-uitputting/co2-en-papier>
271. <http://vnp.nl/wp-content/uploads/2014/01/1.-Energietransitie-Papier-businessplan.pdf>
272. <http://www.probos.nl/images/pdf/bosberichten/bosberichten2008-02.pdf>
273. <http://www.probos.nl/images/pdf/bosberichten/bosberichten2008-02.pdf>
274. <http://www.probos.nl/images/pdf/bosberichten/bosberichten2008-02.pdf>
275. http://www.vvnh.nl/actieplan_bewust_met_hout_2010-2015
276. <http://vnp.nl/papier-karton/statistieken/>
277. http://www.vvnh.nl/system/files/vvnh_rapportage_monitoring_2013_18juni2014.pdf
278. http://www.probos.nl/images/pdf/rapporten/Rap2013_Duurzaam_geproduceerd_hout_op_de_Nederlandsemarkt_in_2011.pdf
279. KPMG (2014), Toelichting Probos bij MVO SRA
280. KPMG (2014), Toelichting Probos bij MVO SRA
281. <http://vnp.nl/wp-content/uploads/2014/06/Statistieken-ingevoerde-cellulose.pdf>
282. <http://vnp.nl/papier-karton/themas/grondstoffen/>
283. Ingevoerde vragenlijsten SRA
284. <http://vnp.nl/wp-content/uploads/2014/01/1.-Energietransitie-Papier-businessplan.pdf>
285. Landbouw-Economisch Bericht 2014
286. <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2014/01/17/agrarische-export-naar-recordhoogte.html>
287. http://www.verantwoordesoja.nl/Content/Files/file/factsheet_soja.pdf
288. Eindevaluatie SER - initiatief iMVO
289. Landbouw-Economisch Bericht 2014
290. <http://www.lto.nl/dossiers/Goed-werkgeverschap>
291. <http://www.fairproduce.nl/>
292. <http://www.projectenltonoord.nl/content/fair-produce-paddestoelensector>
293. KPMG (2014) Verslag inloopdag land en tuinbouw
294. <http://www.mensenrechten.nl/publicaties/detail/18123>
295. KPMG (2014) Verslag inloopdag land en tuinbouw
296. <http://www.ucl.ac.uk/ippr/journal/downloads/vol7no2/flowerindustry>
297. http://www.khrc.or.ke/resources/publications/doc_details/48-wilting-in-bloom-the-irony-of-womens-labour-rights-in-the-cut-flower-sector-in-kenya.html
298. <http://www.ipsnews.net/2013/06/kenyas-flower-farms-no-bed-of-roses/>
299. KPMG (2014) Verslag inloopdag land en tuinbouw
300. [edepot.wur.nl/190225](http://www.edepot.wur.nl/190225)
301. KPMG (2014) Toelichting stakeholders bij MVO SRA
302. [edepot.wur.nl/190225](http://www.edepot.wur.nl/190225)
303. [edepot.wur.nl/4983](http://www.edepot.wur.nl/4983)
304. <http://www.kpmg.com/nl/nl/issuesandinsights/articlespublications/sustainable-insight/pages/a-roadmap-to-responsible-soy.aspx>
305. <http://www.trouw.nl/tr/nl/4332/Groen/article/detail/3593796/2014/02/10/Alleen-nog-duurzame-soja-is-stap-te-ver-voor-vleesindustrie.dhtml>
306. Eindevaluatie SER - initiatief iMVO
307. Landbouw-Economisch Bericht 2014
308. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
309. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0178-Vermesting-en-verzuring%3A-oorzaken-en-effecten.html?i=11-60>
310. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0103-Belasting-oppervlaktewater-en-emissies-naar-water-door-land-en-tuinbouw.html?i=11-116>
311. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0183-Verzuring-en-grootschalige-luchtverontreiniging%3A-emissies.html?i=5-106>
312. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/convenanten/2014/03/18/convenant-maatregelen-programma-aanpak-stikstof.html>
313. http://www.vgb.nl/text.php?TEX_ID=271
314. http://www.khrc.or.ke/resources/publications/doc_details/48-wilting-in-bloom-the-irony-of-womens-labour-rights-in-the-cut-flower-sector-in-kenya.html

315. http://www.khrc.or.ke/resources/publications/doc_details/48-wilting-in-bloom-the-irony-of-womens-labour-rights-in-the-cut-flower-sector-in-kenya.html
316. <http://www.ucl.ac.uk/ippr/journal/downloads/vol7no2/flowerindustry>
317. http://www.khrc.or.ke/resources/publications/doc_details/48-wilting-in-bloom-the-irony-of-womens-labour-rights-in-the-cut-flower-sector-in-kenya.html
318. <http://www.ucl.ac.uk/ippr/journal/downloads/vol7no2/flowerindustry>
319. KPMG (2014) Verslag inloopdag land en tuinbouw
320. <http://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail.jsp?id=2013D46509&did=2013D46509>
321. http://www.khrc.or.ke/resources/publications/doc_details/48-wilting-in-bloom-the-irony-of-womens-labour-rights-in-the-cut-flower-sector-in-kenya.html
322. <http://jaarverslag.floraholland.com/media/2334603/FloraHolland-jaarverslag-2012.pdf>
323. <http://www.duurzamezuivelketen.nl/content/doelen>
324. <http://www.duurzamezuivelketen.nl/sites/default/files/Sectorrapportage%202013.pdf>
325. <http://www.groen.net/Article.aspx?id=6492>
326. "Gecombineerde presentatie_Lancering van de publicatie 'Grip op grondstoffen'" Tijdens de conferentie 'Biomassa als grondstof voor de industrie' op 27 mei 2014.
327. "Gecombineerde presentatie_Lancering van de publicatie 'Grip op grondstoffen'" Tijdens de conferentie 'Biomassa als grondstof voor de industrie' op 27 mei 2014.
328. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=81156NED&D1=0,2,4-5&D2=77-78,82,90-92,97,102&D3=l&HDR=G2,G1&STB=T&VW=T>
329. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=81156NED&D1=0,2,4-5&D2=77-78,82,90-92,97,102&D3=l&HDR=G2,G1&STB=T&VW=T>
330. <http://www.rvo.nl/sites/default/files/bijlagen/Routekaart%20metallurgische%20industrie%20en%20gieterijen%20-%20rapport%20-%20augustus%202011.pdf>
331. <http://www.nederlandse-industrie.nl/nieuws/inspanningen-metaalunie-om-veilig-te-werken-hoog-gewaardeerd-door-inspectie-szw/>
332. <https://www.5xbeter.nl/site>
333. NRC (2014) Kanker en gif: de prijs van zeldzame metalen in China
334. CBS, Internationale handel; in- en uitvoer
335. KPMG (2014) toelichting sector bij MVO SRA
336. <https://milieudefensie.nl/publicaties/rapporten/mining-matters/>
337. KPMG (2014) Toelichting Milieudefensie bij MVO SRA
338. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70946NED&D1=a&D2=a&D3=l&VW=T>
339. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70946NED&D1=a&D2=a&D3=l&VW=T>
340. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70946NED&D1=a&D2=a&D3=l&VW=T>
341. <http://www.rvo.nl/sites/default/files/bijlagen/Routekaart%20metallurgische%20industrie%20en%20gieterijen%20-%20rapport%20-%20augustus%202011.pdf>
342. <http://metaalunie.nl/details/energiecentrum-advies-over-energiebesparing-en-duurzame-energie>
343. <http://www.energiecentrum.nl/>
344. <http://metaalunie.nl/Portals/1/Bestanden/Publicaties/MKB%20Metaal%20-%20Metaal%20zoekt%20meerwaarde%20in%20duurzaam%20ondernemen%20-%20mei%202011.pdf>
345. http://www.vnmi.nl/uploads/1390905358_VNMI_-_Nieuwsbrief_-_02-2013_Ir_aangepaste_versie.pdf
346. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
347. http://somo.nl/publications-en/Publication_3109/at_download/fullfile
348. http://somo.nl/publications-en/Publication_3248
349. http://somo.nl/publications-en/Publication_3248
350. <http://www.philips.com/about/investor/financialresults/annualreports/index.page>
351. http://www.eicc.info/eicc_code.shtml
352. <http://www.idhsustainabletrade.com/electronics-program>
353. http://www.fme.nl/Beleidsthema_s/Milieu_Energie_Duurzaam_Ondernemen/Content/Klimaat_Lucht
354. <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/11/27/beantwoording-kamervragen-over-conflict-vrij-tin-initiatief/beantwoording-kamervragen-over-conflict-vrij-tin-initiatief.pdf>
355. <http://solutions-network.org/site-cfti/>
356. <http://solutions-network.org/site-cfti/status/>
357. <http://solutions-network.org/site-cfti/results/>
358. KPMG (2014) Toelichting inloopdag metaal
359. <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/olie/doorvoer-van-olie>
360. Oil & Gas security (IEA, 2012): <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Oil&GasSecurityNL2012.pdf>
361. <http://www.ipieca.org/>
362. <http://www.vnpi.nl/Default.aspx?pageID=4>
363. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/industrie-energie/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-3345-wm.htm>
364. KPMG (2014) verslag inloopdag olie en gas
365. Ingevulde vragenlijsten MVO SRA
366. <http://www.iro.nl/>
367. <http://www.nove.nl/home>
368. <http://www.votob.org>
369. KPMG (2014) verslag inloopdag textiel en kleding
370. "Plan van Aanpak Verduurzaming Nederlandse Textiel- en Kledingsector 1.0"
371. KPMG (2014), Toelichting sector bij MVO SRA
372. <http://www.mvonderland.nl/dossier/2/81>
373. Monitor Levensmiddelenindustrie 2013
374. De Nederlandse voetafdruk op de wereld: hoe groot en hoe diep? PBL, 2012
375. Soja barometer 2012
376. <http://www.verantwoordesoja.nl/resultaten/>
377. http://www.telegraaf.nl/dft/nieuws_dft/22664604/Fair_Trade-producten_helpen_armen_niet_.html
378. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
379. KPMG (2014) Verslag inloopdag voedingsmiddelen
380. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
381. <http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e.pdf>
382. <http://www.fnli.nl/var/downloads/var/mediamanager/files/duurzaamheid/Inventarisatie%20van%20bestaand%20onderzoek%20naar%20voedselverspilling.pdf>
383. Monitor Voedselverspilling, Mid-term rapportage, WUR, 2013
384. <http://fnli.nl/werkgebieden/duurzaamheid/reststromen-en-verpakkingen.html>
385. <http://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang-en/index.htm>
386. <http://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang-en/index.htm>
387. http://humanityunited.org/pdfs/Modern_Slavery_in_the_Palm_Oil_Industry.pdf
388. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Portals/4/download/TaskForceDuurzamePalmolie-JR2012-Samenvatting.pdf>
389. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Portals/4/download/TaskForceDuurzamePalmolie-rapportage2013v2.pdf>
390. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Portals/4/download/TaskForceDuurzamePalmolie-JR2012-Samenvatting.pdf>
391. <http://www.rspo.org/sites/default/files/RSP0%20Principles%20&%20Criteria.pdf>
392. <http://www.idhsustainabletrade.com/cocoa>
393. <http://www.idhsustainabletrade.com/fruitlegroenten-sifav-program>
394. <http://www.knvt.nl/werkvelden/duurzaamheid/duurzame-ontwikkeling-in-de-koffieketen/oorsprong>
395. KPMG (2014) Toelichting sector bij MVO SRA
396. <http://www.verantwoordesoja.nl/resultaten/>
397. <http://www.taskforceduurzamepalmolie.nl/Portals/4/download/TaskForceDuurzamePalmolie-JR2012-Samenvatting.pdf>
398. De Nederlandse voetafdruk op de wereld: hoe groot en hoe diep? PBL, 2012

399. http://www.wri.org/blog/2014/06/high-water-stress-jeopardizes-one-third-world%E2%80%99s-corn-crop?utm_source=linkedin.com&utm_medium=wri-group&utm_campaign=socialmedia
400. WWF (2013) Criteria 2050, persoonlijke communicatie WWF International
401. De Nederlandse voetafdruk op de wereld: hoe groot en hoe diep? PBL, 2012
402. De Nederlandse voetafdruk op de wereld: hoe groot en hoe diep? PBL, 2012
403. <http://www.noordzee.nl/actueel/nieuws/record-aantal-schepen-in-2012-naar-sloopstranden-van-azie/>
404. <http://www.shipbreakingplatform.org/>
405. KPMG (2014) Toelichting inloopdag metaal
406. KPMG (2014) bijlage bij consultatie document indicatoren en bronnen FNV

Contact

KPMG Netherlands

Climate Change & Sustainability Practice

Bernd Hendriksen

T: +31 (0)20 656 4500

E: hendriksen.bernd@kpmg.nl

Jerwin Tholen

T: +31 (0)20 656 4500

E: tholen.jerwin@kpmg.nl

www.kpmg.nl

© 2014 KPMG Advisory N.V., ingeschreven bij het handelsregister in Nederland onder nummer 33263682, is een dochtermaatschappij van KPMG Europe LLP en lid van het KPMG-netwerk van zelfstandige ondernemingen die verbonden zijn aan KPMG International Cooperative ('KPMG International'), een Zwitserse entiteit. Alle rechten voorbehouden. Gedrukt in Nederland. De naam KPMG, het logo en 'cutting through complexity' zijn geregistreerde merken van KPMG International.

De in dit document vervatte informatie is van algemene aard en is niet toegespitst op de specifieke omstandigheden van een bepaalde persoon of entiteit. Wij streven ernaar juiste en tijdige informatie te verstrekken. Wij kunnen echter geen garantie geven dat dergelijke informatie op de datum waarop zij wordt ontvangen nog juist is of in de toekomst blijft. Daarom adviseren wij u op grond van deze informatie geen beslissingen te nemen behoudens op grond van advies van deskundigen na een grondig onderzoek van de desbetreffende situatie.